

**ЛОБОР ГРАД
ХРВАТСКИ ЛОГОР СРПСКЕ ЖЕНЕ И ДЕЦЕ
САСЛУШАЊА СРПСКИХ ИЗБЕГЛИЦА**

Ауторово издање

Редактура
Петар Б. Поповић

Лектура и коректура
Драгана Јовановић

Графичко решење
Дејан В. Ђурић

Корице
Здравко Мирчета

Штампа
Графопринт, Горњи Милановац

Тираж
200

ISBN-978-86-905731-9-6

Copyright © 2022 by author

ЛОБОР ГРАД
Хрватски логор српске жене и деце
Саслушања српских избеглица

(приредио Вељко Ђурић Мишина)

Београд, 2022.

Војном архиву из Београда и Архиву Војводине из Новог Сада захваљујем на дозволи за објављивање архивске грађе, односно фотографија.

Реч приређивача

У току студија учили су ме да објављивање историјских извора (архивске грађе) представља битан део историографије, то јест науке која истражује узроке и нуди појашњење одређених догађаја чије су последице оставиле дубоке трагове у потоњим временима. Поштујући тај наук, приредио сам, поред десетак мањих прилога, тротомни зборник докумената под насловом *Летопис Српске православне цркве 1946-1958. године*, СКД Зора, Книн–Београд 2000-2002, 1738 стр.

Као директор и главни и одговорни уредник свих издања Музеја жртва геноцида (23. јун 2013–12. мај 2021) конципирао сам програм објављивања архивске грађе чији се садржај уклапао у основне делатности установе. Издавачки план прилагођавао сам финансијским приликама, па је број издања био скромнији у односу на жеље. На неколико издања као саиздавач наведен је Одбор за Јасеновац Светог архијерејског синода Српске православне цркве. Реч је о следећим публикацијама: *Меморандуми Светог Архијерејског Синода Српске Православне Цркве 1941–1942. године војно-управним командантима Србије* (Београд, 2020), *Јасеновачки логор – Саслушања српских избеглица* (Београд, 2021) и *Акција Римокатоличке цркве – Саслушања српских избеглица* (Београд, 2021). Сматрао сам да то фиктивно саиздаваштво може да буде од користи, па нисам тражио да друга страна учествује у трошковима како у припреми тако и у штампању. Мислио сам да ћу на тај начин заинтересовати Српску патријаршију да се и она, на специфичан начин, на научним основама и формама, допринесе неговању сећања на трагичну прошлост своје јерархије и пастве.

За све три књиге написао сам уобичајени, уводни текст у поглављу „Реч издавача“. У првој књизи била је то уводна студија на 85 страна, у другој „Уводне напомене о времену и приликама“ док је у трећој у „Реч издавача“ објављена мала анализа сведочења о жртвама, злочинцима, злочинима, околностима...

Мада сам одавно обзнанио шта би требало припремати и

штампати у будућим временима, ни нови директор Музеја жртва геноцида нити секретар Одбора за Јасеновац Светог архијерејског сабора Српске православне цркве нису, бар до сада, показали интересовање за реализацију програма објављивања грађе.

На овом месту морам нагласити следећу чињеницу: Српску православну цркву чине свештенослужитељи, верни народ и богослужбени објекти. Историја хришћанства обилује мученицима за веру и о којима постоји сијасет записа и предања. С обзиром на то да је српскоправославни верни народ пострадао у Другом светском рату, нарочито у Независној Држави Хрватској, као никада у историји, чудно је да архијереји Српске православне цркве нису ништа предузели да се о том великом мучеништву објаве макар сведочења више од 500 свештенослужитеља који су спас пронашли у Србији. (Додуше, неколико сведочења објавио је јеромонах др Атанасије Јевтић у својим књигама: *Од Косова до Јадовна*, ауторово издање, Београд, 1984; *Великомученички Јасеновац*, Глас Цркве Ваљево – Сфаирс Београд, 1990.)

Сведочења која објављујем врло су „захвална“ за различите анализе – почевши од тога да је готово све у тим исказима веродостојно, нарочито описи злочина, изузимајући, можда, тврдње о бројевима страдалника. Наиме, те наводе ваља прихватити с дозом критичности јер је добро познато да нико није у стању да, на основу личног сведочења злочина или онога што је чуо од других, изнесе тачан број страдалника. У прилог овој тврдњи говоре, примера ради, изношења заокружених бројева жртва. Готово у свим сведочењима основна тема је страдање – појединачно, групно или масовно. У исказима има детаљних описа злочина које је онај који сведочи лично доживео или видео. Слично је и када сведочи о оном што је чуо од других страдалника.

Сматрајући да објављивање архивске грађе о страдању српског народа у Независној Држави Хрватској може представљати значајан допринос што ће оставити трага у историографији а новим генерацијама дати на увид веродостојна и аутентична сведочења која, мада извор другог реда, могу допринети разјашњењу

велике трагедије што је задесила српски народ у тој монструозној творевини, наставићу започето о „свом руву и круву“.

Први наслов у новом низу биће зборник сведочења о Лоборграду (Лобор граду), једном од логора у Независној Држави Хрватској, у коме су Српкиње, од новорођенчади до старица, после Јеврејки, чиниле знатан део заточеница. Потом, ако се стекну повољни услови, припремићу и следеће зборнике: „Босна и Херцеговина – Саслушање српских избеглица“ и „Срем, Славонија и Хрватска – Саслушање српских избеглица“!

Тада ћу као историчар заокружити и окончати свој научно-истраживачки пројекат, коме сам се посветио још пре 33 године, књигом *Усташе и православље – Хрватска православна црква* (Белетра, Београд, 1989), и на својеврстан начин се одужити прецима и сазнањима публикованим за потомке.

О Савиндану 2022.

1. Идеологија као извор великог злочина

Прва јужнословенска држава Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца касније Краљевина Југославија, проглашена 1. децембра 1918. године, требало је да споји оно што није било за спајање: више народа, више религија, више култура, различите прошлости, различите политичке програме... То напросто није било могуће јер тадашња српска политичка елита није деловала у складу са законима историје па је нова држава од првога дана запала у проблеме. Њена судбина била је, изнад свега, оптерећена такозваним хрватским питањем које ју је довело до фаталног слома априла 1941. године.

Политика помирења у првој јужнословенској држави, коју је утемељио краљ Александар Карађорђевић, и поред свих уступака исказаних према припадницима народа што су у претходном рату били на супротној, непријатељској страни, оној која је ратовала против Срба, није довело до корисних помака.¹ На погубност те политике указивао је, поред осталих, и Родолф Арчибалд Рајс, велики пријатељ Срба, али га, по свој прилици, није имао ко да чује и схвати његове поруке и молбе.² Наредне године показаће сву трагичност поменуте политике на просторима Независне Државе Хрватске 1941–1945.

У јужнословенској краљевини најутицајнији политички чинилац у хрватском народу била је Хрватска (до 1925. године имала је у свом називу и реч „републиканска“) сељачка странка која је у свом програму зацртала као крајњи циљ стварање самосталне државе кроз дуготрајан процес.³

Независна хрватска држава била је у и програму организације „Ustaša – Hrvatska revolucionarna organizacija“ коју је 1932. године створио и предводио Анте Павелић, правник по струци, по-

1 Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, 1–3, Завод за уџбенике, Београд, 2010.

2 Родолф Арчибалд Рајс, *Чујте Срби*, разна издања.

3 Ljubo Boban, *Маћек и политика HSS 1928–1941*, 1–2, Liber, Zagreb, 1974.

сланик у последњем сазиву Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.⁴ Усташе су сматрале да је политика Хрватске сељачке странке и њеног вође Владимира Владка Мачека у суштини погрешна и мислили да се знатно краћим, револуционарним путем може остварити циљ.⁵

Усташка идеологија темељила се на расистичкој и шовинистичкој теорији насталој крајем 19. века чији је родоначелник био Анте Старчевић, који је говорио да су Срби једина сметња развоју хрватског народа, расно супериорнијим над српским. Та демонизација је развијана током наредних деценија а најупечатљивије трагове оставила је у злочинима припадника аустроугарске војске у западној Србији 1914. године, то јест 13. загребачког корпуса и његове 42. дивизије састављене већином од припадника хрватског народа.⁶

Хрватско питање оптерећивало је Краљевину од дана њеног проглашења до њеног слома мада је било покушаја да се путем разних уступака Хрватима оно на изванредан начин превазиђе. У том контексту треба гледати и на одлуку владе Милана Стојадиновића (после склапања политичко-економског споразума са Италијом 25. марта 1937. године), да се омогући повратак у Југославију усташама који то желе под условом да нису осуђивани.⁷ Усташки покрет тиме задобија нови замањак ширећи свој утицај међу хрватским народом. Покрет јача још више после стварања Бановине Хрватске 26. августа 1939. године, стичући нове и нове присталице уз подршку римокатоличког клера, нарочито фрањеваца.⁸

Напад Немачке и њених савезника на Краљевину Југослави-

4 Bogdan Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, Globus, Zagreb, 1978.

5 Mario Jareb, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941.*, Školska knjiga, Zagreb, 2006.

6 Слађана Бојковић, Милоје Пршић, *Страдање српског народа у Србији 1914–1918. Документа*, Историјски музеј Србије, Београд, 2000; Слађана Бојковић, Милоје Пршић, *Извештаји о великом злочину 1–2*, Музеј жртава геноцида, Београд, 2014.

7 Milan Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, Glas, Beograd, 2002, str, 447–462.

8 Јакоб. Б. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934–1941*, Искра, Минхен, 1964.

ју 6. априла 1941. и краткотрајни рат окончани су растурањем те државе и прекрајањем географске карте Балкана у складу са новим (немачким) поретком. Припадници усташког покрета и њихови бројни симпатизери су својом опструкцијом одбране, дезертерством и отвореном издајом, дате околности искористили за проглашење Независне Државе Хрватске – творевине којој су немачки официри припомогли у постављању темеља, форме и пројеката у унутрашњој политици.

Још није разјашњено колики је био утицај Велике Британије на поједине главаре усташког покрета Анту Павелића и Андрију Артуковића у склопу њихове балканске (антисрпске) политике.⁹

Нема много трагова о томе када је усташко вођство расправљало о судбини припадника нехрватског становништва по стварању „своје државе“, али постоје назнаке које указују да је одређени план сачињен у годинама предратне емиграције.¹⁰ У прилог томе иду и бројни говори усташких главара на јавним скуповима организованих по разним местима у првим месецима постојања Независне Државе Хрватске. Међу говорницима посебно ће остати упамћени министри Мирко Пук и Миле Будак, неколицина великих жупана, нарочито Виктор Гутић. Будак је 15. маја 1941. године, на једном скупу у Госпићу, дословце обзнанио усташки план за српски народ: „Један дио Срба ми ћемо побити, други раселити, а остале превести на католичку вјеру и тако претопити у Хрвате!“¹¹

Готово целокупан клер Римокатоличке цркве предвођен надбискупима и бискупима прихватио је Независну Државу Хр-

9 О контактима Павелића и Артуковића са Британцима пре 1941. године говорила је и писала Смиља Аврамов али за то није пружила ниједан валидни доказ. Зна се да се Артуковић после атентата у Марсељу на краља Александра Карађорђевића склонио у Велику Британију, то је урадио и после пропасти Независне Државе Хрватске.

10 О томе, видети у: *Nezavisna Hrvatska Država*, Kalendar za 1934; Владета Н. Милићевић, *Ustaša Hrvatska revolucionarna organizacija*, Музеј жртва геноцида, Београд, 2018.

11 О томе видети: Вељко Ђурић Мишина, „Да ли је Миле Будак представио програм рада против Срба или је то српска пропаганда“, *Годишњак за истраживање геноцида*, 11/1, Крагујевац–Београд, 2019, 23–50. О Будаковом антисрпству видети и: Stjepan Babić, „Na žalost, Budak je ipak rekao“, *Marulić Hrvatska književna revija*, Zagreb, 1997, 583–585.

ватску и то отворено исказивао на разне начине. Међу „старим“ усташама, то јест првоборцима, било је и римокатоличких свештеника, додуше нису били у емиграцији у Италији али су на друге начине исказивали приврженост тој идеологији. Познато је да су фрањевачки самостани представљали упориште у ширењу усташких идеја, а сами фрањевци су се ангажовали у покрету: од обављања функција војних душобрижника, преко учешћа у харанги против православних Срба, до предвођења злочиначких похода у разним крајевима.¹²

Независна Држава Хрватска није имала устав већ је почивала на законским одредбама, наредбама и сличним актима. Идеологија нове државе била је стварање чисте једнонационалне државе на такозваном историјском животном простору. То се могло постићи терором и страховладом над припадницима српског народа, јеврејске и ромске заједнице и свима који нису прихватили Независну Државу Хрватску.¹³

Први законски акт била је *Zakonska odredba za obranu naroda i države*, обзнањена недељу дана после проглашења државе: „Тко било на који начин повриједи или је повриједио част и животне интересе хрватског народа или било на који начин угрози опстанак Независне Државе Хрватске или државне власти, па макар и djело ostalo samo u pokušaju, чини се кривцем злочинства велеиздаје“.¹⁴

Казна за издају је била смрт мада није објашњено шта се подразумевало под повредом части и животних интереса хрватског народа! Потом су уследиле *Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti* и *Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda*.¹⁵

12 Joža Horvat, Zdenko Štambuk, *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, autorsko izdanje, Zagreb 1946. Мада хрватски историчари сматрају да је ова књига идеолошка јер, како тврде, представља обрачун са Римокатоличком црквом у Хрвата, нису оспорили веродостојност и аутентичност коришћене документације.

13 Fikreta Jelić Butić, *Ustaše i NDH*, Liber, Zagreb, 1978.

14 *Narodne Novine*, br. 4, Zagreb, 17. travanj 1941; *Zakoni, Zakonske odredbe, naredbe i t.d. proglašene od 11. travnja do 26. svibnja 1941*, knjiga 1, Zagreb, 1941, 14.

15 Petar Požar, *Ustaša. Dokumenti o Ustaškom pokretu*, Zagrebačka stvarnost,

По угледу на расне нацистичке нирнбершке законе, усташе су прогласиле изванредан број законских одредби које су се пре свега односиле на Жидове (то јест Јевреје) и Цигане (то јест Роме). Српско питање није било расно већ политичко. Развијала се интензивна политичко-пропагандистичка нетолеранција која је масовно пропагирана путем штампе и скупова. Усташе су своју политику против Срба базирале на ставовима X и XI Усташких начела јер је у њима јасно речено да у хрватској држави могу владати само и искључиво Хрвати.¹⁶

Државна политика према мањинама испољила се кроз оснивање више врста логора.¹⁷ Формирање разних логора (сабирних, исељеничких, радних, концентрационих, ...) широм Независне Државе Хрватске требало да послужи реализацији пројекта стварања национално чисте хрватске државе. Најпре су формирана сабиралишта, обично жицом ограђени на ободу градских насеља, на отвореном или затвореном простору, у затворима, напуштеним болницама, школама, фабрикама. После краћег боравка у сабиралиштима, ухапшеници би били депортовани у логоре.

Логори су били у домену рада Равнатељства за јавни ред и сигурност (РАВСИГУР) које је створено већ 7. маја законском одредбом. Први равнатељ је био стари усташа Еуген Дидо Кватерник.¹⁸

Zagreb, 1995 (у даљем тексту: П. Пожар, *н. д.*). Пожар је објавио, поред осталог, и *Ustav Ustaše, hrvatske revolucionarne organizacije*. Видети и: *Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb, 1941–1945.

16 „10. Hrvatski je narod suveren, te on jedini imade vladati u svojoj državi i upravljati sa svim svojim državnim i narodnom poslovima.

11. U hrvatskim narodnim i državnim poslovima u samostalnoj i hrvatskoj nezavisnoj državi ne smije odlučivati nitko tko nije po koljenima i po krvi član hrvatskog naroda. A isto tako ne smije o sudbini hrvatskoga naroda i hrvatske države odlučivati nijedan drugi strani narod ni država.“ – „Načela (Za domobransko ustaški pokret postavio Dr. Ante Pavelić. Preštampano iz Nezavisne Države Hrvatske“, *Nezavisna hrvatska država*, kalendar za 1934. godinu, 35–36. Упоредити: П. Пожар, *н. д.* 57–87. Наиме, Пожар даје нешто измењени текст и позива се на текст из 1942. године.

17 Mirko Peršen, *Ustaški logori*, Globus, Zagreb, 1966.

18 *Tko je tko u NDH*, Minerva, Zagreb, 1997, 224 (у даљем тексту: *Tko je tko u ...*).

Први заповедник свих логора био је стари усташа Мијо Бабић.¹⁹ Када је он у лето 1941. године погинуо у борби са четницима у Херцеговини, наследио га је његов помоћник Вјекослав Макс Лубурић, такође стари усташа.²⁰

2. Логори Лоборград и Горња Ријека

Први логори успостављени су већ средином априла и означавањем су као сабирни, исељенички, усељенички и радни, и сви су, како је истицано, били привремени. То су били логори Даница код Копривнице, Керестинец, Јастребарско, Крушчица код Травника, Тење код Осиека, Лепоглава, Ђаково, Сисак, Лоборград, Горња Ријека... Формирано је 30-ак логора.

Први логор формиран је 15. априла 1941. у једном напуштеном индустријском комплексу у насељу Дрње код Копривнице (Даница). Први заточеници били су Срби и Јевреји. Њих би после извесног времена депортовали у концентрационе логоре који су замишљени као радни логори али су били и места за брзе ликвидације. Знатан део мушких заточеника логора Даница завршио је у Госпићу, на Велебиту и у логорима Слано и Метајна на Пагу а већина женских у Лоборграду. Логор Даница престао је да постоји 1. септембра 1942. године.

На територији Независне Државе Хрватске био је и логор Старо сајмиште код Земуна али је он био под управом немачког војноуправног команданта Србије.²¹

Постојао је још један логор који није био под директном усташком управом: био је то логор Лоборград (Лобор Град)²² формиран 5. септембра 1941. године поред истоименог насеља у Хрватском Загорју, на око 70 километара северно од Загреба.

Први заповедник био је Карл Хегер²³, фолксдојчер из Загре-

19 *Tko je tko u ...*, 16.

20 *Tko je tko u ...*, 240-241.

21 Milan Koljanin, *Nemački logor na Starom sajmištu 1941–1944*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1992.

22 Име овог насеља се помиње у две варијанте: Лоборград и Лобор Град.

23 Биографије овог Немца нема у лексикону *Tko je tko u NDH*.

ба, сајџија по струци, а чувари су били такође фолксдојчери (припадници немачке националне мањине).

Логор у Лоборграду се налазио у објекту предратног старачког дома који је могао да прими око 200 особа. Непосредни пред депортацију првих заточеница процењено је да се у објекат може сместити између 400 и 600 особа, на крају је ту смештено чак око 1.500 заточеница.

Објекат је био прилично руиниран па је започело реновирање а то су радили углавном заточеници из Загреба. У једној соби смештано је и по 50 и више заточеница; нужника је било само четири што је принудило заточенице и децу да нужду обављају по собама. Фекалије и други нехигијенски услови довели су и до епидемије разних болести.²⁴

Депортације у Лоборград започеле су 5. и 6. октобра: прве Јеврејке су стигле из Хрватског Загорја. Први велики транспорт бројао је око 1.300 заточеница допремљених из Крушчице код Травника. Јеврејке су биле бројније, Српкиња и њихове мале деце било је нешто више од 200 душа.²⁵ Наредних неколико дана заточенице су провеле најпре на отвореном а потом у згради са бетонским подовима. У међувремену постављени су кревети у три нивоа. У собама различите величине постављено је између 50 и 90 лежајева.

Поједине Јеврејке су преминуле, изван број их је депортован у Јасеновац док се неколицина спасила интервенцијама – само особе рођене на италијанској територији које су биле италијанске држављанке. Жидовска богоштовна општина у Загребу молила је неколико пута за ослобађање деце, али су молбе сваки пут бивале одбијене.

Логорска управа у Лоборграду имала је знатно другачији од-

24 У сведочењима некадашњих заточеница има много података о условима живота и збивањима.

25 Narcisa Lengel – Krizman, „Sabirni logori i dječja sabirališta na području sjeverozapadne Hrvatske 1941–1945“, u: *Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-u i socijalističkoj revoluciji*, Varaždin, 1976, 884–894. Проналаском нових извора о истој теми ауторка је написала нови рад: „Prilog proučavanju terora u tzv. NDH – Ženski sabirni logori 1941–1942. godine“, *Povijesni prilozi*, 4, Zagreb, 1985, 3–38. Ауторка тврди да је сачуван списак са именима и презименима 236 српских жена и деце оба пола – *Исто*, 12.

нос према Јеврејкама него према Српкињама у Горњој Ријечи. Однос према заточеницама исказиван је кроз псовање и погрдна имена („жидовска свиња“). Заточенице су морале да обављају разне послове: цепање дрва, вађење измета из нужничких јама, уклањање снега... Малтретирања и кажњавања готово да и нису престајала.

У логору су владале разне болештине, најраспрострањенији је био тифус – епидемија је избила крајем децембра 1941. године а проширила се веома брзо. Зараза је кулминирала марта 1942. године: према извесним сведочењима било је око 350 заражених заточеница. Није познато колико их је умрло. Следећа зараза била је дизентерија.

Извесно време логор је снабдеван храном коју је два пута недељно камионима слала Жидовска општина у Загребу. Познато је да су чувари већи део задржавали за себе. Оно што се спремало у импровизованој кухињи било је слабог квалитета и крајње оскудно. Помоћ у храни за Српкиње стизала је углавном захваљујући напорима Диане Будисављевић.²⁶ Постоје трагови и о донацијама од Међународног комитета Црвеног крста из Швајцарске.²⁷

Депортације нових заточеница доводиле су до пренатрпаности па је управа средином новембра 1941. организовала помоћни логор у Горњој Ријечи код Крижеваца и тамо преместила око 300 Српкиња и њихове деце, већином родом из Босне и Херцеговине. Нема архивске грађе која би поуздано сведочила о броју заточеница. По наводима некадашњих заточеница било је заточено 200 до 400 жена и деце. Већина је пре депортовања у Горњу Ријеку прошла заточеништво у Госпићу, Јастребарском и Крушчици, мањина је доведена из Бијељине, Сарајева, Добоја и Бихаћа.

Лоборград и Горња Ријека били су у надлежности исте управе.

Познато је да је фебруара 1942. године Диана Будисављевић у својој акцији помагања била у Горњој Ријечи и да је успела да одведе 11 дечака и девојчица и да их удоми у хрватске породице.

²⁶ Најпотпунији рад о хуманитарним активностима те жене: Nataša Mataušić, *Diana Budisavljević – Prešućena heroína Drugog svjetskog rata*, Profil knjiga, Zagreb, 2019 (друго издање: Laguna, Beograd, 2021).

²⁷ Mario Kevo, *Veze Međunarodnog odbora Crvenog križa i Nezavisne Države Hrvatske*, Hrvatski institut za povijest, Hrvatski državni arhiv, JU Spomen područje „Jasenovac, SlavonSKI Brod – Zagreb, 2009.

Крајем марта исте године, логорска управа добила је наређење из Загреба да све заточенице и децу спроведе у Лоборград одакле ће их довести у Загреб. По доласку у Загреб, део млађих и здравих жена и девојака одведен је за Немачку на рад, остале су возом пребачене у Земун, на границу Независне Државе Хрватске и Војноокупационе територије Србија.

Крајем априла у Горњој Ријеци било је 73 Јеврејки и осам Хрватица. Оне су ускоро депортоване у Стару Градишку.

Нема поузданих података о броју умрлих заточеница и деце.

Затварање логора у Лоборграду уследило је после одлука о убрзавању уништења јеврејског становништва на територијама које су биле под немачком окупацијом или контролом њихових савезника, на пример Хрватска. Депортације из Лоборграда спроведене су 13, 20, 24. и 28. августа 1942. године а транспорти су упућени у логор Аушвиц.

Нема тачних података колико је заточеница прошло кроз Лоборград. Постоје само неутемељене процене: спомиње се број 3.800 у коме су око 1.800 чиниле младе девојке. Нема ни тачних података колико је заточеница умрло у логору, постоје само процене: око 200 девојчица, девојака и жена. Нема ни података колико их је депортовано у друге логоре, на пример, у Аушвиц, Јасеновац и Стару Градишку.²⁸

О Јасеновцу је за протеклих 75 година објављено више од

28 Карл Хегер, управник логора Лоборград и Горња Ријека, известио је 9. марта 1942. године немачку Службу безбедности о стању у логорима под његовом командом и навео да у њима има око 1.600 женских заточеница и деце, од тога око 1.150 Јеврејки: (Милан Кољанин), *Усташка зверства. Зборник докумената*, Архив Војводине, Епархија бачка, Архив Републике Српске, Нови Сад, 2020, 271–272. Реч је о збирци архивске грађе коју је деценијама чувао пуковник Славко Одић, а после његове смрти предата је Архиву Војводине – Архив Војводине, фонд 562.

Нема тачних података колико је Српкиња било заточено у Лоборграду. У доступној архивској грађи има више тврдњи. Никола Живковић и Петар Качавенда наводе да је из Лоборграда у Београд доведено 138 жена и деце. – Nikola Živković, Petar Kačavenda, *Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1998, 30–31.

3.500 радова различитог квалитета и обима (и две-три десетине квазиисторијских текстова у Хрватској).

О Лоборграду нема радова српских историчара и публициста.

Код Хрвата је истраживање те теме почело 1975. године у оквиру ширег научног пројекта. Најпре је објављен чланак Нарцисе Ленгел – Кризман, потом Наташе Матаушић.²⁹ Лоборград је био и тема дипломског рада одбрањеног 2017. године на Филозофском факултету Свеучилишта у Загребу: Jana Janeš, „Ustaški koncentracijski logor Loborgrad (1941.– 1942.)“.

Лоборград је био интересантан и за немачке историчаре: Bethke, Carl, *Das Frauen – und Kinderkonzentrationslager Loborgrad in Kroatien (1941–1942)*, *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941.–1945., 1945.–1951.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2010, 57–74.

Посебно место у неком будућем истраживању Лоборграда имаће сведочења девојака и жена које су у том логору провеле извесно време.³⁰ После спасавања и довођења у Београд што су га организовали представници немачких окупационих власти у Србији и владе Милана Недића (међу којима посебно место заузима Богдан Рашковић), заточенице су у Комесаријату за избеглице сведочиле о оном што су преживеле. Потом је неки од чланова зајед-

29 Narcisa Lengel – Krizman, „Sabirni logori i dječja sabirališta na području sjeverozapadne Hrvatske 1941–1945“, u: *Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-u i socijalističkoj revoluciji*, Varaždin, 1976, 884–894. Pronalaskom novih izvora o istoj temi autorka je napisala novi rad: „Prilog proučavanju terora u tzv. NDH – Ženski sabirni logori 1941–1942. godine“, *Povijesni prilozi*, 4, Zagreb, 1985, 3–38. Наташа Матаушић у својој књизи *Žene u logorima Nezavisne Države Hrvatske* (Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, Zagreb, 2013) посветила је знатан део Лоборграду. Она, међутим, није користила сведочења ослобођених Српкиња већ само архивску грађу у Хрватској.

Мирко Першен у првом издању књиге *Ustaški logori* (Stvarnost, Zagreb, 1966), на страни 46 логору Лоборград посветио је 12 редова не споменувши логор Горња Ријека. Друго издање (Globus, Zagreb, 1990) је знатно проширено. Тако о Лоборграду има једну страну (279–280) а о Горњој Ријеци нешто више од две стране (281–282).

30 За стварање шире и комплексније слике о Лоборграду треба погледати и архивску грађу која се чува у Хрватском државном архиву у Загребу, фонд 306 Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача.

ничке комисије Светог архијерејског синода Српске православне цркве и Комесаријата за избеглице владе Милана Недића сачинио нарочити зборник.

Нема поузданих података о зачетницима идеје да се сачине зборници. Постоје само претпоставке да је то учинио неко од сарадника Комесаријата за избеглице и пресељенике. Није могуће утврдити у колико примерака су зборници сведочења умножавани куцањем али има основа за претпоставку да се радило у најмање двадесетак. Исто тако тешко је утврдити коме су упућивани.

Поменути зборник изјава сачуван је у (најмање) три верзије: једна се налази у Архиву Српске православне цркве, друга у Војном архиву (некада Архив Војно-историјског института па отуда и сигнатуре: АВИИ, Недићева архива, 168-2/5) и трећа у Архиву Србије (фонд Комесаријат за избеглице, фасцикла 1). Квалитет отиска у тим сачуваним верзијама указује да није реч о првом примерку већ да је реч о петој-шестој копији откуцаног текста умножаваном помоћу индига.

3. Улога Диане Будисављевић

Посебно место у сведочењима жена избављених из логора Лоборград припада Диани Будисављевић због њених великих напора и настојања својих сарадница да помогну достављање хране и одеће најугроженијима и избављење махом српске деце из логора.³¹ Она је била покретач акција за помагање и спасавање, и с тим у вези сарађивала, поред осталих, са Жидовском општином у Загребу, Хрватским Црвеним крижом или организацијом Каритас која је деловала под окриљем Римокатоличке цркве. Помоћ је упућивана у Тење код Осијека, Лоборград, Горњу Ријеку, Стару Градишку, Јасеновац и друге логоре.

Диана Будисављевић је крајем октобра 1941. године сазнала за Лоборград и ситуацију у том логору па се обратила Жидовској општини у Загребу за помоћ, како би за кратко време било при-

³¹ Nataša Mataušić, *Diana Budisavljević*, Zagreb, 2019 (drugo izdanje Beograd, 2021). Видети и стручни рад Марине Ајдуковић „Djelovanje Diane Budisavljević: Rad sa djecom stradalom u 2. svjetskom ratu“ одбрањен 2006. на Студијском центру социјалног рада Правног факултета Свеучилишта у Загребу.

купљено оно што је било најнужније тамошњим заточеницима. О томе сведоче реченице у њеном *Дневнику*: „Od vunениh i baršunastih zastora šivani su dječji kaputi, haljine i pokrivači. U mojoj velikoj garaži se razvrstavalo i pakiralo. Zatim se kupovalo. Budući da sam počela i s prikupljanjem novca, imali smo nešto sredstava za kupovinu. Kupovali smo u prvom redu vreće za slamu, budući da su nam u Židovskoj općini rekli da su nabavljene velike količine slame, kako zatvorenice ne bi morale spravati na hladnom podu.“³²

После извесног времена и више покушаја, успела је 25. новембра 1941. да први пут уђе у логор у Лоборграду.

Крајем децембра 1941. записала је: „Zatočeni u Lobar-gradu bili su iz Bihaća, Sarajeva, Mostara i Stoca. Za potonje se naročito zauzimaо g. M. (bankovni činovnik). Budući da oдаšiljanje namirnica još uvijek nije u većoj mjeri bilo organizirano, pridružila sam se njegovoj privatnoj akciji, tako da je dvoje studenata iz Hercegovine odnosilo male pakete u logor. Tamo su putovali vlakom, a zatim kolima od kolodvора do logora. Takvi paketi su slani 18. i 20. prosinca. Kako smo u međuvremenu saznali da je određeni broj žena i djece prevezen u novoosnovани logor u Gornjoj Rijeci, studenti su pristali i tamo odnositi paket.“³³

Посебан успех остварила је најпре прибављањам дозволе да јој на бригу повере десетак српских малишана из Лоборграда, о чему је оставила траг у белешци од 19. марта 1942: „Odlazimo u Lobar-grad. Budući da nije bilo komandanta Hegera, mogla sam ući u logor tek nakon podužeg pregovaranja s njegovim zamjenikom. Dobila sam dozvolu govoriti sa ženama. Sestra me morala čekati u dvorištu. Većina žena se nije htjela odvajati od djece, ali nekoliko djece bez majke i nekoliko drugih mogu preuzeti. Sad se pokazalo da je bilo dobro da je transport djece bio nešto odložen, jer je zima bila vrlo oštra, a djeca vrlo slabo odjevena. Ništa od toplih stvari koje smo poslali nije bilo podijeljeno.“³⁴

Постоји још низ бележака о активностима Диане Будисавље-

32 Diana Budisavljević, *Dnevnik Diane Budisavljević*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2003, str. 15. Да је она била посвећена Лоборграду потврђује и податак да се тај логор у њеном дневнику помиње 51 пут.

33 Исто, 22–23.

34 Исто, 33.

вић и њених сарадника у помагању заточеницама у Лоборграду, а о томе илустративно и, могло би се рећи, још више говоре сведочења самих логорашица пред службеницима Комесаријата за пресељенике и избеглице у Београду.

4. Богдан Рашковић

Неколико последњих година у Србији, па и шире, у региону, у јавности се, кад је реч о личностима које су се посветиле спасавању недужних, чешће него до сада помиње име Диане Будисављевић. Ова хероина је, наиме, ужаснута вестима и сазнањима о збивањима у логорима у Независној Држави Хрватској, започела акцију помагања и избављењу заточеника, првенствено српских малишана.

Њен дневник (писан на немачком језику), објављен је 2003. године у Загребу у преводу на хрватски, у издању Хрватског државног архива и Јавне установе Спомен-подручје Јасеновац. На три места у тим рукописима помиње и извесног (Богдана) Рашковића. Примера ради, 7. сијечња кратко је записала: „Posjet Raškovića i Mayera iz Beograda. Isto i“. Наредног дана наводи: „Mного se govorilo. Trebali bi napraviti popise svih onih koji su odvedeni i zatim nestali. Predloženo nam je da pristupimo njemačkom Crvenom križu kako bismo imali zaštitu te velike organizacije. Trebali bi napraviti izvještaj koji će se ponijeti u Beograd. Neka to pripremimo dok se oba gospodina vrate s puta koji ih je trebao voditi u nekoliko logora...“

Рашковић је поменут и у белешци од 14. јануара: „Rašković i Mayer su stvarno putovali na jug zemlje. Ali nisu posjetili ni jedan jedini logor. Došli su u oproštajni posjet prije povratka u Beograd. Budući da smo već tada sumnjali u to da su oni bili službeno poslani, nismo im dali u međuvremenu sastavljeni izvještaj. Naše sumnje su se kasnije pokazale opravdanima. Sve je to bila prevara.“

Немачки официр Мајер (Mayer, из њених белешки, мада је исправно Маур или Мажр), могао би бити припадник Службе безбедности (BdS) у Београду, чије је име Georg, у чину СС-поручник.³⁵ Био је задужен за праћење и усмеравање главних збивања у

³⁵ *Nemačka obaveštajna služba*, IV, Beograd, 1959.

Српској православној цркви, нарочито међу архијерејима.³⁶ У прилог претпоставке да је реч о Мајру истичемо и следећи сегмент: надбискуп београдски Јосип Ујчич 29. децембра 1941. године препоручио је Богдана Рашковића надбискупу загребачком Алојзију Степинцу замоливши га да изађе у сусрет посетиоцу у његовом настојању да помогне Србима по логорима.³⁷ С обзиром на то да је реч о посети највишем црквеном великодостојнику у Загребу, јасно је да је у пратњи Рашковића био Мајр.

Ниједан српски историчар није до сада, колико је познато, написао ниједну реченицу о Богдану Рашковићу. За то можда постоји неколико оправданих разлога, мада прилично неубедљивих. Један од њих је недостатак архивске грађе, пошто је и оно што је сачувано за сада углавном недоступно.

С друге стране, из оно мало доступне грађе о Рашковићу познате су следеће чињенице:

Рођен је 1907. године у Ђуприји. После основне школе уписао је Државну саобраћајну железничку школу у Београду, а завршни испит положио је 1927. године! Војни рок одслужио је у Кар-

36 О активностима Георга Мајра у вези са Српском православном црквом видети у: Вељко Ђ. Ђурић, *Голгота Српске православне цркве 1941–1945*, Београд, 1997.

37 Писмо надбискупа београдског Јосипа Ујчича објављено је у: Jure Krišto, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941.–1945.– Dokumenti*, I-II, Hrvatski institut za povijest, Dom i svijet, Zagreb, 1998, 122–123. Пријем Богдана Рашковића код надбискупа загребачког 29. децембра 1941. године помињу и цитирају надбискупову белешку: (Priredio Vinko Nikolić), *Stepinac tu je ime*, I, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1991, 227; Aleksa Benigar, *Alojzije Stepinac hrvatski kardinal*, Ziral, Rim 1974, 407–408. Разговор помиње и: Ivan Mužić, *Katolička crkva, Stepinac i Pavelić*, Marjan tisak, Split, 2003, 416.

Наводна белешка надбискупа загребачког гласи: „NB. Ovaj Srbin iz Beograda bio je kod mene u pratnji njemačkog vojnika iz Beograda, da mu se štogod ne dogodi. Zahvalio mi što sam učinio za Srbe i molio za intervenciju (kao i gore). Ja sam mu rekao, da sam protivan masovnim prijelazima u katoličku Crkvu. Na to mi je odgovorio: Preuzvišeni, neka svi pređu samo da spasu živote . Obecaо sam intervenciju i otišao odmah kod ministra unutrašnjih poslova (Андрије Артуковић–примедба В. Ђ. М.). Kakav je bio kasnije rezultat, ne znam, ali smo učinili što smo mogli. 29. XII. 1941. Stepinac.“

ловцу, демобилисан је 2. августа 1928. године у чину инжењеријског наредника.

Говорио је немачки језик.

У Београду се настанио по одслужењу војног рока. Запослио се у Министарству саобраћаја 1928. године, то јест у Дирекцији Државних железница. Није познато зашто је заклетву положио тек 10. октобра 1934. године. Од 1. јануара 1929. године распоређен је у Војни одсек Дирекције Државних железница.

У личном Рашковићевом досијеу нема података шта је радио од марта 1941. до пензионисања 30. јула 1943. године (решењем владе Милана Недића).³⁸

Богдан Рашковић извршавао је налоге колаборационистичких органа власти у Србији, најпре Савета комесара, то јест Милана Аћимовића, и касније владе Милана Недића, односно неколицине министара и лично Недића. По природи посла, он је о обављеним задужењима извештавао Аћимовића, Недића и Тому Максимовића, комесара Комесаријата за избеглице и пресељенике.³⁹

Поуздано се зна да је Рашковић још у лето 1941. одлазио на територију Независне Државе Хрватске по налозима Милана Аћимовића, као и да је те активности касније наставио по договору са Миланом Недићем. О томе, међутим, нема много детаљнијих доступних докумената. Обелодањено их је тек неколико, а њихов садржај указује да представљају право мало „богатство“ када је реч о разјашњењу ратних трагедија српског народа,

У сачуваним и доступним документима није могуће пронаћи податке о Рашковићевој посети логору Лоборград мада има индиција да је тамо боравио и о томе известио Тому Максимовића а овај Милана Недића. Има основа и за претпоставку да је у тој комуникацији договорено писање молбе немачким генералима

38 Лични досије Богдана Рашковића налази се у Архиву Југославије, фонд Министарства саобраћаја Краљевине Југославије.

39 Антун Милетић је први објавио један извештај Богдана Рашковића: *Koncentracioni logor Jasenovac, I*, Narodna knjiga, Beograd, 1987, 77-79. Реч је о извештају Милану Недићу од 2. септембра 1941. године. Оригинал се чува у Војном архиву у Београду, сигнатура: фонд Нђа, 1а-3/1.

за помоћ у избављењу српских заточеница и њихове деце, те да су Немци усвојили ту молбу, и да је то утицало да крајем марта 1942. године буде окончано њихово депортовање у Србију.

5. Зборник сведочења о логорима Лоборград и Горња Ријека

Историјска наука сматра сведочења (усмена или писана) веома корисним изворима у научноистраживачким активностима и сврстава их у тзв. другу категорију, и за то наводи више објашњења. Додуше, сведочења морају бити претходно подвргнута оном што се назива критика извора, да би потом могла постати опште-прихваћена и коришћена.

Искази избеглица бележени су непосредно по доласку у Србију, што претпоставља да су њихова сведочења била веома „свежа“, богата појединостима о злочинима које су лично преживели, видели или за њих чули од рођака или комшија. Наведена имена и презимена жртава и злочинаца могу се, зато, прихватити као веродостојна и са великом дозом поверења, а слично је и са временским одредницама (даваоци исказа их памте најчешће по православним празницима). И описи злочина у приличној мери могу се сматрати аутентичним. Посебну карактеристику тих изјава представља однос према злочинцима – жртве не изговарају ни једну једину реч мржње према злочинцима, али то можда упућује и на могући закључак да је службеник који је разговарао са жртвама и записивао њихова сведочења био инструкуран да не наводи евентуалне емотивне реакције! Додуше, могућ је још и другачији закључак: да избеглице нису исказивале своја осећања у том погледу из психолошких разлога, напросто зато што су желеле да оставе за собом све такорећи неописива муке и тортуру што су их претрпели.

Није поуздано познато из ког је извора у Београд стигла информација да у Независној Држави Хрватској постоји концентрациони логор Лобор Град. Зна се да је Тома Максимовић, први човек Комесаријата за пресељенике и избеглице, 26. децембра 1941.

године известио Милана Недића, тадашњег председника владе, о приликама које владају у поменутом логору и приложио списак са именима 129 заточеница различите животне доби апелујући да се што пре избаве из логора. Недић је писмо проследио Јакову Љотићу на даљи поступак.⁴⁰

У Максимовићевом писму нема помена о томе ко га је конкретно обавестио о приликама у Лоборграду, како је тамо та особа евентуално отишла, ко јој је у томе помогао и слично. Пажљивим листањем архивске грађе настале у кабинету Милана Недића лако се, међутим, проналази неколико докумената који поменуте недоумице донекле разјашњавају.

Када сам пре више од три деценије припремао докторску дисертацију „Српска православна црква 1941–1945. године“, нашао сам на два-три документа о извесном Богдану Рашковићу али се нисам дуго задржао на трагању за новим документима с тим у вези.⁴¹

Када сам пре пет година одлучио да приредим за објављивање зборнике сведочења избеглица из Независне Државе Хрватске, ни тада нисам превише упућен у постојање архивске грађе што сведочи о мисијама Богдана Рашковића. Тек када сам крајем 2020. започео пројекат, дошао сам до Рашковићевих извештаја Томи Максимовићу, Милану Аћимовићу, Милану Недићу и митрополиту скопљанском Јосифу (Џвијовићу), тада заменику патријарха Гаврила (Дожића) интернираног у манастиру Војловица код Панчева. Рашковић је најмање дванаест пута путовао у Независну Државу Хрватску и сваки пут исцрпно извештавао своје надређене о томе ко му је омогућио и дозволио посету, с ким је путовао, где се задржавао, с ким је разговарао, шта је видео и на крају износио одређене предлоге шта би требало предузет.⁴²

40 Војни архив, Нђа, 39-15/1-1.

41 Вељко Ђ. Ђурић, *Голгота Српске православне цркве 1941–1945. године*, Алфа – Народна књига, Београд, 1997, стране 92, 94 и 117.

42 Извештаји Богдана Рашковића као да су намерно „разбацани“ у различитим архивским кутијама. Има их у Војном архиву у фонду Недићева архива. Случај пуковника Славка Одића (следећа фуснота) указује да за претпоставку да је већина тих докумената похрањена у Безбедносно-информативној агенцији и приватним архивама, постоје добре основе.

Нема трагова како је после поменутог писма Томе Максимовића Милану Недићу даље текао процес који се завршио крајем марта 1942. године када су у Београд пристигле жене и деца са приложеног списка. Зна се да су оне, по тадашњој устаљеној пракси, долазиле у Комесаријат за избеглице и пресељенике и ту давале исказе о својим невољама.⁴³ У Комесаријату је било запослено неколико дактилографкиња. Оне су своја имена и име особе која је узимала изјаве од избеглица куцале, како је тадашње правило налагало, на крају документа. Према списима, чији се садржај односио на логор Лоборград, била су два тима радника Комесаријата: Стана Тепавац и Бранко Стражичић и Јулијана Аћимовић и Ђуро Родић.

Тешко је данас утврдити ко је 1942. године био аутор рукописа који је настао на основу сведочења бивших заточеница Лоборграда што је касније умножаван у процесу што је требало да послужи стварању обимног елабората о судбини припадника српског

43 Знатан део архивске грађе Комесаријата за избеглице уништен је после октобра 1944. године то јест по доласку партизанских јединица у Београд и успостављања комунистичке власти, други склоњен тако да ће се само пуким случајем можда пронаћи, а трећи, најмањи део, доступан је истраживачима. Идеолошка осуда Милана Недића одразила се и на судбину дела документације настале у његовом кабинету – и даље је недоступна и налази се у фондовима обавештајних служби, или у породицама некадашњих југословенских обавештајаца којима су поверавани специјални задаци и послови. Један од таквих био је Славко Одић, истакнути партизански функционер, касније врхунски аналитичар у југословенској државној безбедности. Он је, на још неразјашњен начин, дошао до архивске грађу настале у немачкој обавештајној служби, коју је делимично искористио у својим радовима. После његове смрти, део поменуте документације купио је Архив Војводине. Историчар Милан Кољанин приредио је за објављивање ту архивску грађу у делу под насловом *Усташка зверства – Зборник докумената 1941–1942. године* (Архив Војводине, Епархија бачка и Архив Републике Српске, 2020). Одићев фонд садржи на десетине докумената што говоре о страдању Срба у Независној Држави Хрватској, заузимањима Недићеве влада и његовим личним настојањима код немачких високих официра да се спаси што је могуће више недужних страдалника. Што се тиче Лоборграда, у Одићевој заоставштини постоји и десетак фотографија са легендама које указује да је реч о женама и деци избављенима из тог логора.

народа у Независној Држави Хрватској.

Према раније договореној процедури прикупљања сведочења и њихове обраде ради писања студиозних приказа за посебне намене, непознати сарадник Комесаријата за пресељенике и избеглице сачинио је дужи текст са свим релевантним чињеницама из исказа заточеница. Тај документ носи наслов „Женски концентрациони логори у Н. Д. Х. Лобор Град и Горња Ријека“.⁴⁴

Приликом ишчитавања зборника сведочења, а имао сам на увиду два примерка⁴⁵, приметио сам да је на оном који се чува у Војном архиву (фонд Недићева архива, кутија 168, фасцикла 2, број регистра 3/1-68) састављач сваку изјаву графитном оловком сигнирао редним бројевима, али је број 5 поновио два пута. Таквог сигнирања нема у верзији зборника што се чува у Архиву Српске православне цркве. Та два примерка разликују се и по броју изјава: у првом их има 20, а у другом 18 исказа. Постоји донекле разлика и у стилу куцања. Оба зборника имају идентичну насловну корицу.

Дилему који је од та два примерка зборника сведочења објавити разрешио сам одредивши се за ону верзију из Војног архива (пошто у њој постоји више изјава у односу на ону која се чува у Архиву Српске православне цркве).

Професионална обавеза историчара, нарочито оног који приређује архивску грађу за објављивање, подразумева поштовање одређених норми и правила, што превасходно значи објављивање оригиналне верзије, без скраћивања текста. Тиме сам се водио и овом приликом. Нисам се упуштао у критичко издање зборника сведочења пошто ово публикување схватам само као први корак у студиознијем и комплекснијем пројекту, па остајем у нади да ће и та иницијална верзија послужити млађим историчарима за озби-

⁴⁴ Војни архив, Нђа, 39–12/2-1, укупно 13 страница куцаних на ћириличној писаћој машини.

⁴⁵ Сачуван је и трећи примерак зборника сведочења: Архив Србије, фонд Комесаријат за избеглице, фасцикла 2.

љан научноистраживачки рад.

Нисам се двоумио кад је реч о објављивању интегралних изјава иако сам био свестан да могу очекивати одређене приговоре зашто сам то учинио. Реч је о квалификацијама Српкиња о понашању појединих Јеврејки.⁴⁶

Као што је и уобичајено, текст преносим без икаквих измена, са свим грешкама у оригиналу јер сматрам да би критичко објављивање те архивске грађе само оптерећивало читаоце у схватању суштине докумената.

Искрено се надам да ће и овај до сада урађен посао приређивања и штампања корисне архивске грађе послужити млађим историчарима у њиховим научноистраживачким пројектима проучавања велике трагедије српског народа 1941–1945. године.

⁴⁶ Историјска наука довољно је разјаснила околности живота у логору Јасеновац. Проблем је настао после објављивања изјава јасеновачких заточеника Војислава Прњатовића и још неколицине бивших логораша у исказима датим по доласку у Београд у првој половини 1942. године. Више о томе у: (Вељко Ђурић Мишина) „Реч издавача“, *Јасеновачки логор – Саслушања српских избеглица*, Београд, 2020, 5–12.

Извори и литература

А. Извори

1. Необјављени извори

Архив Светог архијерејског синода Српске православне цркве: Записници, Син. бр. 1060/зап. 237/1947; „Прогон Срба у Хрватској 1941–1942.“

Архив Србије: фонд Комесаријат за избеглице

Архив Југославије: фонд Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача

Војни архив: фонд Недићева архива

2. Објављени извори

Слађана Бојковић, Милоје Пршић, *Страдање српског народа у Србији 1914–1918. Документа*, Историјски музеј Србије, Београд, 2000.

Атанасије Јевтић, „Српска православна црква у Другом светском рату“, *Србија и коментари*, Београд 1991.

(Милан Кољанин), *Усташка зверства. Зборник докумената*, Архив Војводине, Епархија бачка, Архив Републике Српске, Нови Сад, 2020, 271–272.

Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske, Zagreb, 1941–1945.

Nemačka obaveštajna služba, IV, Beograd, 1959.

3. Периодика

Nezavisna Hrvatska Država, Kalendar za 1934.

Б. Литература

1. Дипломски, мастер и докторски радови

Ines Suic, „Židovske žene i Holokaust u NDH“, diplomski rad odbranjen septembra 2019. na Odsjeku za turkologiju, hungarologiju i judaistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

2. Чланци

Stjepan Babić, „Na žalost, Budak je ipak rekao“, *Marulić Hrvatska književna revija*, Zagreb, 1997, 583–585.

Bethke, Carl, „Das Frauen – und Kinderkonzentrationslager Loborgrad in Kroatien (1941–1942)“, *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941.–1945., 1945.–1951.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2010, 57–74.

Вељко Ђурић Мишина, „Да ли је Миле Будак представио програм рада против Срба или је то српска пропаганда“, *Годишњак за истраживање геноцида*, 11/1, Крагујевац–Београд, 2019, 23–50.

Narcisa Lengel–Krizman, „Sabirni logori i dječja sabirališta na području sjeverozapadne Hrvatske 1941.–1942.“, *Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-u i socijalističkoj revoluciji*, Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb, 1976, str. 884–898.

Narcisa Lengel–Krizman, „Prilog proučavanju terora u tzv. NDH Ženski saborni logori 1941–1942. godine“, *Povijesni prilozi*, Zagreb, 1985, str. 1–38.

3. Лексикони

Tko je tko u NDH, Minerva, Zagreb, 1997.

4. Монографије и остало

Aleksa Benigar, *Alojzije Stepinac hrvatski kardinal*, Ziral, Rim, 1974.

Ljubo Boban, *Maček i politika HSS 1928–1941*, 1–2, Liber, Zagreb, 1974.

Слађана Бојковић, Милоје Пршић, *Страдање српског народа у Србији 1914–1918. Документа*, Историјски музеј Србије, Београд, 2000.

Слађана Бојковић, Милоје Пршић, *Извештаји о великом злочину*, 1–2, Музеј жртава геноцида, Београд, 2014.

Diana Budisavljević, *Dnevnik Diane Budisavljević*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2003.

Aleksandar Vojinović, *NDH u Beogradu*, P.I.P., Zagreb, 1995.

Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, 1–3, Завод за уџбенике, Београд, 2010.

Ivo Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, Židovska općina Zagreb, Novi Liber, Zagreb, 2001.

Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у новом веку (1492–1992)*, Euro book, Београд, 2019.

Nikola Živković, Petar Kačavenda, *Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*,

Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1998.

Рафаел Израели, *Логори смрти Хрватске – Визије и ревизије, 1941–1945*, Јадовно 1941–Удружење потомака и поштовалаца жртава логора смрти НДХ, Госпић, Јадовно, Паг 1941, Бања Лука 2015.

Mario Jareb, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*, Školska knjiga, Zagreb, 2006.

Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941.–1945.*, Sveučilišna naklada Liber i Školska knjiga, Zagreb, 1978.

Вељко Ђ. Ђурић, *Голгота Српске православне цркве 1941–1945*, Народна књига – Алфа, Београд, 1997.

Вељко Ђурић Мишина, *Меморандуми Светог Архијерејског Синода Српске Православне Цркве 1941–1942. године војно-управним командантима Србије*, Музеј жртава геноцида, Одбор за Јасеновац Светог архијерејског синода Српске православне цркве, Београд, 2020.

Mario Jareb, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941.*, Školska knjiga, Zagreb, 2006.

Fikreta Jelić Butić, *Ustaše i NDH*, Liber, Zagreb, 1978.

Бојан Јовановић, *Антропологија зла*, ХЕРАеду, Београд, 2016.

Боривоје М. Карапанџић, *Грађански рат у Србији 1941–1945*,

Mario Kevo, *Veze Međunarodnog odbora Crvenog križa i Nezavisne Države Hrvatske*, Hrvatski institut za povijest, Hrvatski državni arhiv, JU Spomen područje „Jasenovac, Slavonski Brod – Zagreb, 2009.

Milan Koljanin, *Nemački logor na Starom sajmištu 1941–1944*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1992.

Бошко Н. Костић, *Истина о Милану Недићу*, Београд 1992.

Станислав Краков, *Генерал Милан Недић На оштрици ножа*, I, Минхен, 1962.

Станислав Краков, *Генерал Милан Недић Препуна чаша чемера*, II, Минхен, 1968.

Станислав Краков, *Генерал Милан Недић*, 1–2, Београд 1993.

Bogdan Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, Globus, Zagreb, 1978.

Jure Krišto, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska*, I–II, Hrvatski institut za povijest, Dom i svijet, Zagreb, 1998.

Jure Krišto, *Sukob simbola: politika vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb 2001.

Nataša Mataušić, *Žene u logorima Nezavisne Države Hrvatske*, Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, Zagreb, 2013.

Nataša Mataušić, *Diana Budisavljević Prešućena heroína Drugog svjetskog rata*, Profil knjiga, Zagreb, 2019 (друго издање: Laguna, Beograd, 2021).

Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije*, Beograd, 1981.

Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, P.I.P Pavičić, Zagreb, 2002.

Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac, I*, Narodna knjiga, Beograd, 1987.

Владета Н. Милићевић, *Ustaša Hrvatska revolucionarna organizacija*, Музеј жртава геноцида, Београд, 2018.

Ivan Mužić, *Pavelić i Stepinac*, Logos, Split, 1991.

Ivan Mužić, *Katolička crkva, Stepinac i Pavelić*, Marjan tisak, Split, 2003.

(Priredio Vinko Nikolić), *Stepinac mu je ime, I–II*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1991.

Petar Požar, *Ustaša. Dokumenti o Ustaškom pokretu*, Zagrebačka stvarnost, Zagreb, 1995.

Mirko Peršen, *Ustaški logori*, Stvarnost, Zagreb, 1966.

Mirko Peršen, *Ustaški logori*, Globus, Zagreb, 1990.

Petar Požar, *Ustaša. Dokumenti o Ustaškom pokretu*, Zagrebačka stvarnost, Zagreb, 1995.

Родолф Арчибалд Рајс, *Чујте Срби*, разна издања.

Milan Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, Glas, Beograd, 2002.

Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941.–1945.: okupacija i kolaboracija*, Europapress holding: Novi Liber, Zagreb, 2010.

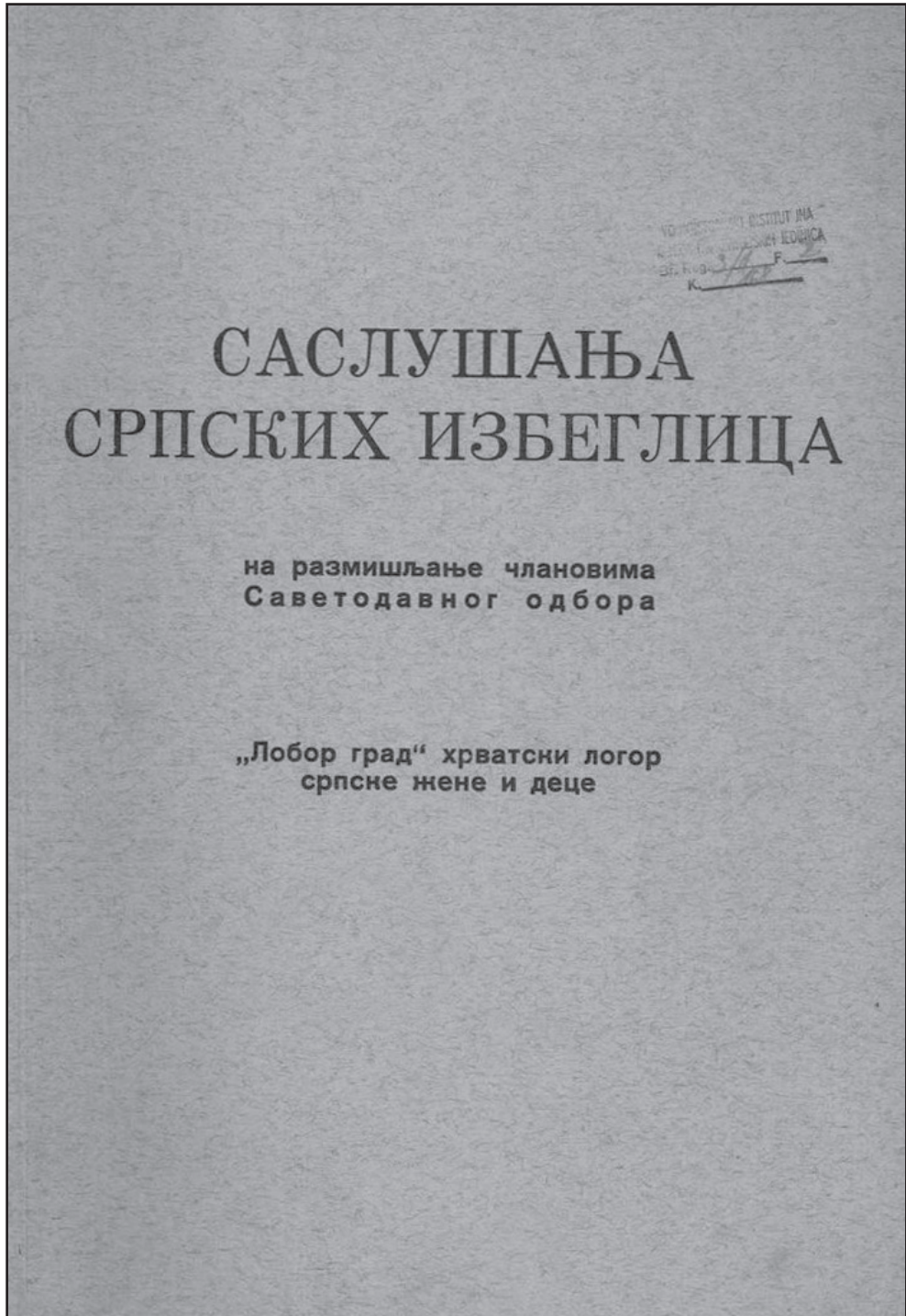
Јакоб. Б. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934–1941*, Искра, Минхен, 1964.

Joža Horvat, Zdenko Štambuk, *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, autorsko izdanje, Zagreb, 1946.

ИЛУСТРАЦИЈЕ

Карта Независне Државе Хрватске, 1941.

Насловна страница зборника саслушања

Белешка о усменом извештају Карла Хегера, команданта логора Лоборград и Горња Ријека, о приликама у логорима у Лоборграду, Горњој Ријеци, Ђакову и Јасеновцу¹

ВБ²

К III Rx/Fli

Београд, 9. 4. 1942.

Белешка уз спис

Предмет: Хрватски концентрациони логори

Појавио се фолксдојчер припадник Немачког људства Хрватске Карл Хегер, рођен у Осијеку, и известио следеће о хрватским концентрационим логорима:

У близини Загреба, у Загорју, налазе се два женска концентрациона логора и то: Лоборград код Златара у Загорју. Он обухвата 1.040 јеврејских жена и деце, као и 360 православних и католика. Други логор се налази у Горњој Ријеци код Крижеваца, срез Вараждин. Овај логор обухвата 200 жена и деце, и то како Јеврејски тако и православних. Други логор налази се у Жакову³ код Осијека. У њему су само јеврејске жене и деца из Босне. Тренутно броји око 3.000 заточеница.

Главни концентрациони логор се налази у Јасеновцу. у овом логору је протекле године, према наводима Карла Хегера, који је запослен као управник логора у Лоборграду и Горњој Ријеци, убијено најмање 7.000 лица. У Јасеновцу се налазе само мушкарци. Тренутно се у Јасеновцу налази око 800 лица. Колико њих је пак у последњим недељама умрло или убијено, он не зна.

1 Архив Војводине, фонд 562, 3.1.1.2, 227–229. Објављено у: (приредио Милан Кољанин) *Усташка зверства*, Нови Сад-Бањалука, 2020, 271–273.

2 Рукописна ознака СС-капетана Ернста Вајнмана (Ernst (Weinmann)). Вајнман, припадник Оперативне групе полиције безбедности и Службе безбедности у Београду, био је изванредни опуномоћени комесар за пресељење и заштиту у Главном штабу Војног заповедника Србије у Београду. После рата ухапсили су га Англоамериканци и изручили Југославији. Суђено му је у већој групи и био осуђен на смрт вешањем – Ђорђе Лопичић, *Немачки ратни злочини 1941–1945. Пресуде југословенских војних судова*, Београд: Музеј жртава геноцида, 2009.

3 Реч је о Ђакову – примедба приређивача.

Хегер је најпре управљао једним логором за мушке затворенике у Загребу и то један и по месец. У септембру је затим преузео управу над оба женска концентрациона логора у Лоборграду и Горњој Ријечи и од тада управља њима.

О логору Јасеновац Хегер извештава да заточеници и на најмањи преступ бивају премлаћени и погубљени. Много је лешева убијених нагурано у један насип који заточеници морају да граде. Дрвени лежајеви су постављени на више нивоа и међу њима је тако мало простора да се заточеници могу само још на силу угурати. Кад се доведу нови заточеници, све им се одузима, све до једног пара ципела, једних панталона и једне кошуље. Какво год да је време напољу, заточеници морају радити тешке послове и потпуно се неодговарајући хране. Сваки дан је претходне године умирало у просеку до 80 лица.

Стражу сачињавају усташе, које су потпуно бестијалне. Они раде шта хоће: Хегер је прошле године имао да допреми један нови транспорт затвореника из Загреба за Јасеновац. Приликом допремања затвореника, један човек није хтео да му да му се све одузме, након чега је он, као и још један други затвореник, одмах ударцима оборен и остао је да лежи обливен крвљу. Ни о једном од њих двојице се више ништа није чуло, очигледно је д асу убијени.

Исхрана логораша у оба женска логора испрва није била лоша. Јеврејска богоштовна општина из Загреба је задужена да се брине за јеврејске и православне затворенице у оба женска логора. При том су православци природно прошли лошије. Из Мађарске је Јеврејској богоштовној општини у Загребу последњих месеци као донација исплаћен један милион пенга.

Један део овог новца очигледно је коришћен за давање мита, јер се јеврејски затвореници од пре отприлике једног месеца радују мањим слободама.

Здравствено стање у оба логора је лоше. Тренутно влада трбушни тифус који су донели заточеници из Босне.

108 лица је већ умрло од тифуса, а око 400 њих се разболело.

у последње време се заточеницима дају покварено месо и кобасице.

С.р.

СС-капетан

Упутити:

1 VB

II/4

Милан Недић, председник Владе

КАБИНЕТ
ИЗВАНРЕДНОГ ОПУНОМОЋЕНОГ КОМЕСАРА
ЗА НАСЕЉЕНИКЕ И ИЗБЕГЛИЦЕ

15/2-1
39
Београд, 26. децембра 1941

Телефон: 26-348
Бр. 22970

Господине Претседниче ,

Част ми је доставити Вам списак Српкиња домаћица, девојака и деце, који се налазе у логору у Лоборграду независне државе Хрватске, и према исказу избеглица сазнао сам да они живе у очајном стању, па Вас молим Господине Претседниче, да са Ваше стране, колико је могуће подузмете потребне кораке код надлежних власти, да би се ове жене, девојке и невина деца спасли од потпуне пропасти.-

Изволите примити изразе мога особитог поштовања.

Изванредни Комесар
за избеглице и пресељенике

Господин

Милан Ђ. Недић, армијски генерал,
Претседник Министарског Савета
Београд.

26/1
За Т. Јану Бошати
дари избеглице и
дари жена, девојке и
генерал, фелдмаршал

Писмо Томе Максимовића, комесара за избеглице и пресељенике,
Милану Недићу, председнику Владе

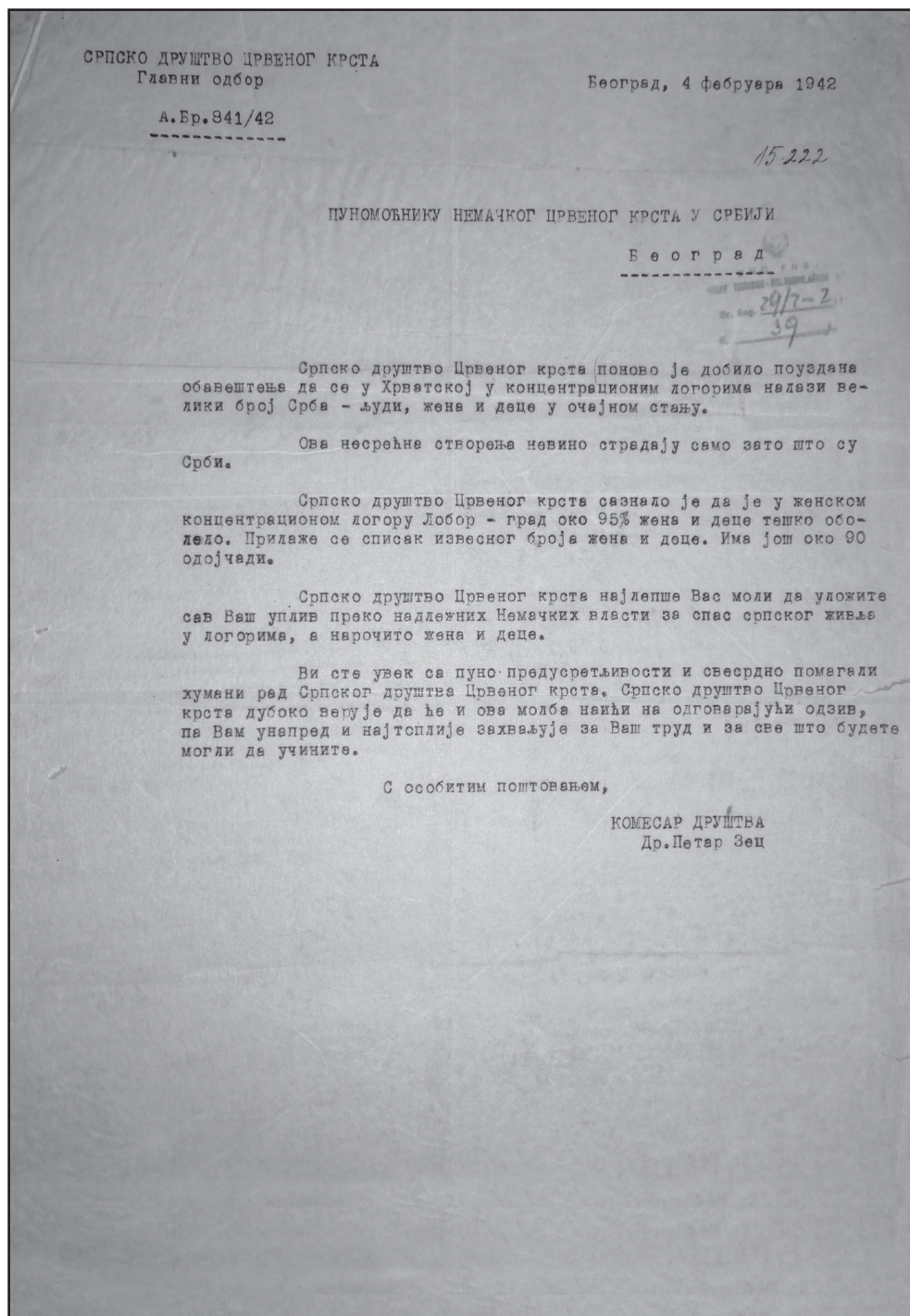
Лобор град хрватски логор српске жене и деце

ПОИС ПРАВОСЛАВНИХ ЖЕНА И ДЕЦЕ У ЛОБОР-ГРАДУ					Страна бр. 1	
Број	Презиме и име	име	старост	деце	одакле је	
1	БАРАЧ	Драгица	51 год.	-	Госпић	
2	БАРЗЕТА	Илинка	50 "	2	Мостар Стари Пазар	
3	БАСАРИЋ	Јелена	19 "	-	Госпић - Дивосело	
4	БАСТА	Ана	30 "	-	Сарајево, Задлић 3	
5	ВИБЕРЦИЋ	Анђа	60 "	-	Љубиње	
6	ВИБЕРЦИЋ	Душан	14 "	-	Љубиње	
7	ВИБЕРЦИЋ	Душан	19 "	-	Љубиње	
8	БИЈЕЛИ	Аница	73 "	4	Љубиње	
9	БИЈЕЛИ	Боса	14 "	-	Столац	
10	БОВИНАЦ	Марија	22 "	-	Загреб, Вистранска 13	
11	БУВАЛО	Марија	41 "	-	Петрово село лично	
12	БУНА	Новка	32 "	4 и мајка	Мостар, Чемаловић 7	
13	ЦЕРОВИНА	Мара	52 "	-	Љубиње	
14	ЦЕРОВИНА	Миленко	16 "	-	Љубиње	
15	ЧОЛАКОВИЋ	Милица	33 "	-	Бијељина, Хусин Кап. 38	
16	ЧОВИЋ	Анка	21 "	-	Сарајево, Красевића 4	
17	ДАВОВИЋ	Анка	36 "	7	Вараждин, Курелићева 1	
18	ДРЕКАЛОВИЋ	Љубица	45 "	2	Столац 96	
19	БОКИЋ	Ђуна	50 "	-	Сарајево	
20	ГИПА	Даринка	70 "	са кћерком	Столац	
21	ГИПА	Љубица	29 "	-	Столац, Алип. Ризм. 94	
22	ГОВЕДАРИЦА	Јока	35 "	-	Мостар, Вел. Тепа	
23	ГРАХОВАЦ	Бојка	18 "	-	Столац	
24	ГРАХОВАЦ	Божица	18 "	-	Столац	
25	ГРАХОВАЦ	Љубица	14 "	-	Столац	
26	ГРАХОВАЦ	Лазо	12 "	-	Столац	
27	ГВОЗДАНОВИЋ	Гина	58 "	-	Оточац, Дубрава	
28	ГРУЂЕША	Госпава	59 "	2	Љубиње	
29	ГРУЂЕША	Јованка	3 "	-	Љубиње	
30	ХАМОВИЋ	Босиљка	45 "	-	Столац	
31	ХАМОВИЋ	Љиљана	19 "	-	Столац	
32	ХАМОВИЋ	Тијана	13 "	-	Столац	
33	ХАМОВИЋ	Зинаида	16 "	-	Столац	
34	ИВАНОВИЋ	Зорка	46 "	-	Столац	
35	ИВКОВИЋ	Радојка	20 "	-	Сарајево, Нузурова 9	
36	ЈАКШИЋ Т.	Војна	23 "	-	Мостар	
37	ЈЕФТИЋ	Милева	40 "	-	Сарајево, Фра Јукић 3	
38	ЈОВАНОВИЋ	Даница	14 "	-	Бијељина, Мезграја	
39	ЈОВИЧЕВИЋ	Анђелка	61 "	-	Мостар, Вољевића 6	
40	ЈОВИЧЕВИЋ	Љуба	55 "	-	Столац	
41	ЈОВИЧЕВИЋ	Жарко	13 "	-	Столац	
42	КНЕЖЕВИЋ	Јока	63 "	-	Столац	
43	КНЕЖЕВИЋ	Љубица	25 "	-	Столац	
44	КНЕЖЕВИЋ	Видосава	28 "	-	Столац	
45	КОВАЧЕВИЋ	Десанка	36 "	-	Столац	
46	КОВАЧЕВИЋ	Дивна	9 "	-	Мостар	
47	Ковачевић	Мира	3 "	-	Мостар	
48	КРАЈНОВИЋ	Милица	26 "	-	Мостар	
49	КУРИЛИЋ	Јелка	48 "	-	Загреб	
50	КУРИЛИЋ	Анка	21 "	-	Столац	
51	КУРИЛИЋ	Роза	84 "	-	Столац	
52	ЛАЛИЋ	Мила	37 "	-	Столац	
53	ЛАЛИЋ	Олга	64 "	-	Мостар	
54	МАРИЋ	Бранка	9 "	-	Јабучовац к. Петриње	
55	МАРИЋ	Данка	13 "	-	Столац	
56	МАРИЋ	Дала	38 "	-	Столац	
57	МАРКОВИЋ	Бранислав	16 "	-	Столац	
58	МАРКОВИЋ	Стана	50 "	-	Мостар, Хатовска 6	
59	МЕСАРОВИЋ	Ана	30 "	2	Мостар, "	
60	МИКИЧЕВИЋ	Даринка	33 "	-	Мостар, Главна "	
61	МИКИЧЕВИЋ	Анђа	50 "	-	Модрича	
62	МИЛУШИЋ	Наталија	50 "	-	Столац	
63	МИШИЋ	Ружица	17 "	-	Мостар	
64	МИТРИНОВИЋ	Цвија	57 "	3	Балатун Бијељина	
					Столац	

Списак жена и деце заточених у Лоборграду

- 2 -					
Број	Презиме и име	име	старост	деце	одакле је
65	МРАВУШИЋ	Кристина	47 год.	-	Столац
66	МУРАТОВИЋ	Боса	38 год.	4	Мостар
67	МИКУЛИЋ Цвија		47 год.	-	Бијелина
68	НОВОКМЕТ	Анита	30 год.	1	Љубиње
69	НОВОКМЕТ	Бранка	8	-	Љубиње
70	НОВОКМЕТ	Боро	7	-	Љубиње
71	ОКУКА	Милка	28 год.	-	Столац, са сестром
72	ПЕЈНОВИЋ	Цвијета	70 год.	-	Госпић
73	ПЕЈНОВИЋ	Госпава	47 год.	-	Мостар
74	ПЕРКОВИЋ	Милева	54 год.	-	Тресиње, Болничка 4
75	ПОЧУЧА	Јела	33 год.	2	Госпић
76	ПОПОВИЋ	Љубица	48 год.	-	Столац
77	ПОПОВИЋ	Драгица	18 год.	-	Столац
78	ПОПОВИЋ	Јова	13 год.	-	Столац
79	ПРИЧА	Штока	62 год.	-	Петрово село лично
80	РАДАН	Босиљка	40 год.	-	Столац
81	РАДАН	Биљана	15 год.	-	Столац
82	РАДОГИЋ	Даница	27 год.	-	Бјеловар, Гајева 5
83	РАДОВАНОВИЋ	Зорка	41 год.	-	Мостар, Пред хум. 2
84	САВИЋ	Милица	29 год.	2	Мостар
85	СИМОВИЋ	Перса	45 год.	-	Тресиње, Билећка 48
86	СОЛОМУН	Иванка, Нада	25 год.	-	Загреб, Виногд. 52
87	СОРАПИЋ	Анка	40 год.	3	Мостар, Јусовин 12
88	СПАХИЋ	Ана	51 год.	-	Столац
89	СТАЈИЋ	Томана	48 год.	3	Мостар
90	СТЕВАНОВИЋ	Зорка	28 год.	-	Трново
91	СТЕВАНОВИЋ	Зорка	28 год.	-	Бијелина
92	СВОРЦАН	Даница	20 год.	-	Мостар, Бјелушина 19
93	ШАИЋ	Јованка	50 год.	2	Мостар
94	ШЕГО	Иконија	61 год.	-	Мостар, Мусала 4
95	ШВРАКА	Невенка	21 год.	-	Нова Градишка, Ковач. 38
96	ТАСОВАЦ	Анђа	60 год.	-	Тресиње-Тресиови
97	ТАСОВАЦ	Стана	70 год.	-	Тресиње-Тресиови
98	ТАСОВАЦ, Стана	-Зокановић	40 год.	-	Тресиње-Тресиови
99	ТЕШАНОВИЋ	Јованка	40 год.	-	Тресиње-Горица
100	ТОХОЉ	Фимија	53 год.	-	Љубиње
101	ТОПАЛОВИЋ	Стана	62 год.	-	Столац
102	ТОШЕВИЋ	Милка	51 год.	-	Дубровник, П.А. Бодков.
103	ТРИНИЋ	Нада С.	19 год.	-	Сарајево, Фрањевачка 2
104	УЗЕЛАЦ	Анка	7 год.	-	Госпић, Јасиковачка
105	УЗЕЛАЦ	Даница	14 год.	-	Госпић, Јасиковачка
106	УЗЕЛАЦ	Љубица	16 год.	-	Госпић, Јасиковачка
107	ВАСИЉЕВИЋ	Радојка	36 год.	-	Сарајево, Стадлерова 2
108	ВРАНЕШ	Сава	65 год.	-	Госпић, Поље смиљано
109	ВУЈНОВИЋ	Милица	19 год.	-	Госпић, Дивосело
110	ВУЈНОВИЋ	Марија	23 год.	-	Госпић, Дивосело
111	ВУЈНОВИЋ	Мира	24 год.	-	Сарајево, Кеврина 16
112	ВУКАСОВИЋ	Јелка	63 год.	-	Мостар, Оручевинева 32
113	ВУЈНОВИЋ	Перса	60 год.	1	Мостар
114	ЂУРИЋ	Нада	17 год.	-	Бихаћ
115	ЂУРЕЉА	Зорка	43 год.	-	Бихаћ
116	ЂУДИЋ	Вукосава	35 год.	2	Бихаћ
117	ЂИЉЕРИЋ	Евица	35 год.	са децом	Кореница
118	ЂИЉЕРИЋ	Ружа	30 год.	-	Загреб, Мирамарска 8
119	ЂИЉЕРИЋ	Марија	52 год.	-	Бихаћ
120	ЂИЉЕРИЋ	Милица	48 год.	-	Бихаћ
121	ЂИЉЕРИЋ	Нада	17 год.	-	Бихаћ
122	ЂИЉЕРИЋ	Недељка	15 год.	-	Бихаћ
123	ЂИЉЕРИЋ	Анђелка	10 год.	-	Бихаћ
124	ЂИЉЕРИЋ	Младен	14 год.	-	Бихаћ
125	ЂИЉЕРИЋ	Вукосава	35 год.	-	Бихаћ
126	ЂИЉЕРИЋ	Анка	45 год.	-	Бихаћ
127	ЂИЉЕРИЋ	Љубица	47 год.	-	Бихаћ
128	ЂИЉЕРИЋ	Евица	50 год.	-	Бихаћ
129	ЂИЉЕРИЋ	Милица	40 год.	-	Бихаћ

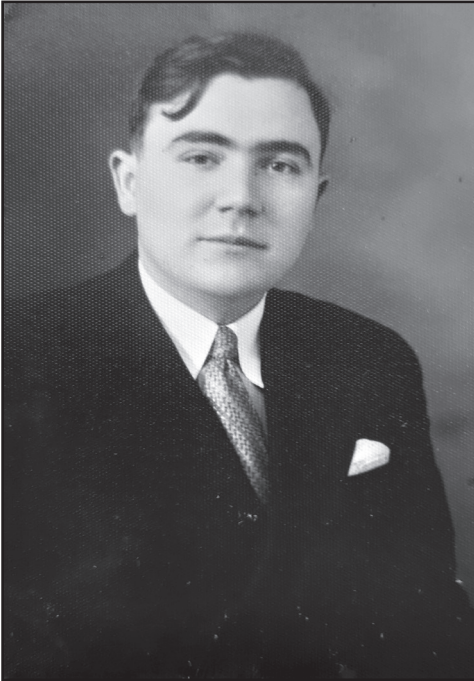
Списак жена и деце заточених у Лоборграду

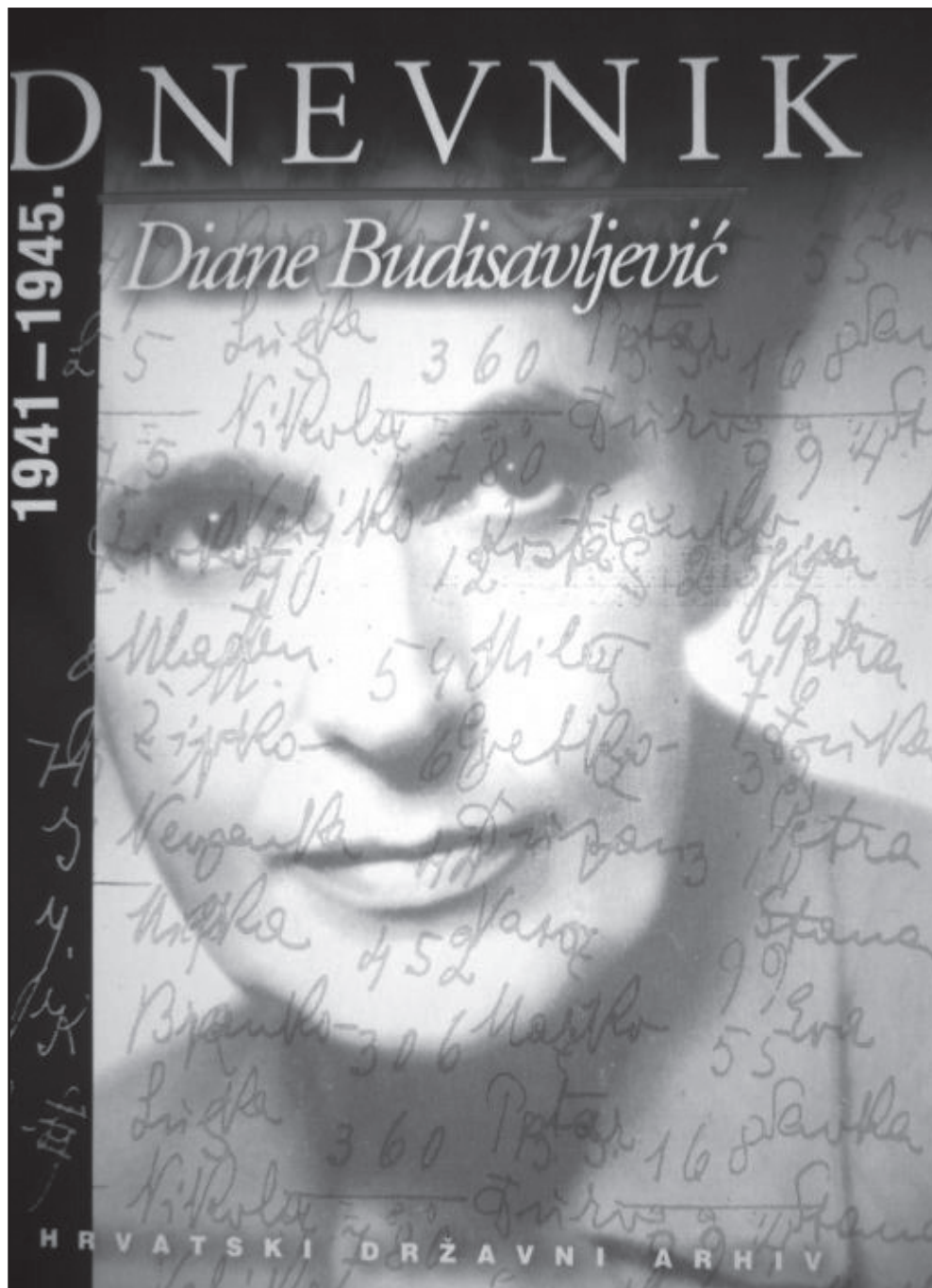
Писмо Петра Зеџа, комесара Српског друштва Црвеног крста, пуномоћнику Немачког Црвеног крста у Србији

Тома Максимовић,
комесар за избеглице и пресељенике

Богдан Рашковић,
чиновник Министарства саобраћаја

Насловна страна књиге *Dnevnik Diane Budisavljević*

Dnevnik Diane Budisavljević

u to vrijeme nabavljanje namirnica bilo vrlo teško i da je g. Omčikus preuzeo brigu za nabavke.

30. ožujka 1942.

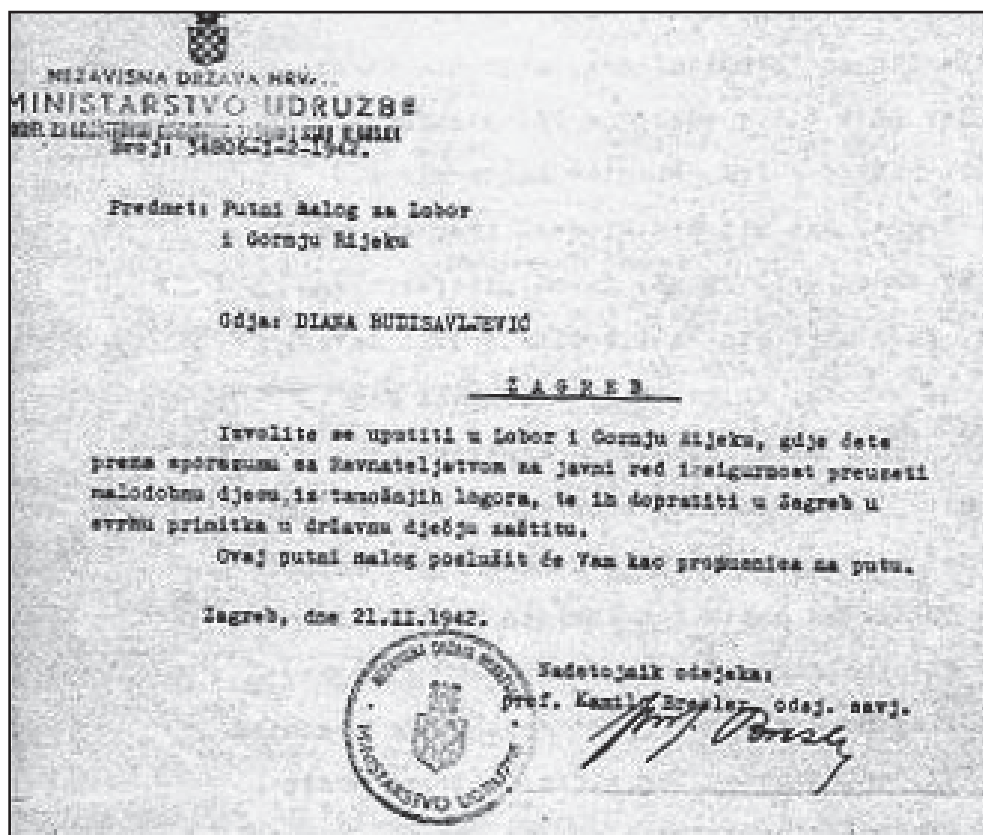
Vlak ima 45 minuta zakašnjena, ali transport nije u vlaku. U direkciji željeznice ne možemo ništa doznati o tome što je s transportom. U 10 sati me naziva komandantov brat i kaže da se zbog prsnuća gume na posljednjem kamionu zakasnilo na vlak i da će transport stići između 13 i 13,30. U 13 sati sam opet na kolodvoru, ali transport još nije najavljen. Sestre odlaze na Sava-kolodvor³⁶ kuhati i javljaju da će transport stići u 15 sati. Dočekujem vlak na Sava-kolodvoru. Stiže u 15,30. Dijeli se kava. Dajem da se popiše tko treba cipele i moji suradnici odlaze u moju garažu – naše skladište, sve pripremiti. Sa sestrom Habazin pratim transport u stanicu za raskuživanje³⁷. Bilo je predviđeno da transport brzim vlakom nastavi put u 22 sata, budući da je bilo prekasno da stigne na putnički u 19 sati.

U transportu se nalazi jedna katolkinja čiji roditelji žive u Zagrebu. Moli komandanta da je oslobodi. On kaže da sâm ne može ništa odlučiti, pa odlazi njemačkom oficiru koji kontrolira transport. Ja se također za nju zauzimam, ali uzalud. Oficir me pita što ja tu tražim. Pokazujem mu svoju dozvolu za rad. Počinje strašno na mene vikati, budući da dozvola glasi za rad preko Židovske općine, kako mogu raditi sa Židovima. Bolje da se ne brinem za arijevke ako to ne može biti drugačije nego preko Židovske općine. Djevojka mora u Beograd.

U 18,50 dolazi komandant i kaže da brzi vlak neće preuzeti transport, tako da za deset minuta moramo biti na kolodvoru. Inače se mora čekati do sljedećeg jutra. Svi se brzo oblače, ulaze u vagone gdje se tijekom puta dijeli hrana. Habazin telefonira na Glavni kolodvor da vlak pričekava. Na kolodvoru već čekaju moji suradnici. U međuvremenu su pripremili u velikim papirnatim vrećama hranu, cipele i odjeću koju smo imali. Sve se daje ženama smještenim u tri vagona. Pomagali su i strani ljudi koji su se zatekli na peronu. Pripadnici Slovenskog crvenog križa su podijelili mnogo potrebnih lijekova. Među interniranim bilo je i bolesnih. Umjesto u 19, vlak odlazi u 20,30.

³⁶ Danas Zapadni kolodvor, Trg francuske republike 13.

³⁷ Stanica za raskuživanje nalazila se na tzv. Kanalu, prostoru oko današnjeg Autobusnog kolodvora u Aveniji M. Držića.

Дозвола Министарства удружбе Диани Будисављевић
да може преузети децу у Лоборграду

kut. 2208

ARHIV HRVATSKE
ZAGREB

Мишина
успјешно

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA
MINISTARSTVO UDRUŽBE

Broj: 13981-I-2-1942.

Zagreb, 15/IV-1942.

PRISILJENI: Logori Lohor i Gornja
Rijeka - prouzimanje djece. -

VELIKOJ ŽUPI ZAGORJE
na ruke g. vel. župana

V A R A Ž D I N
=====

Savezno s tamošnjim podneskom od 26. II. o. g. saopćuje se, da su odmah poduzete mjere kod Ravnateljstva za javni red i sigurnost, da se iz logora u Lohoru i Gornjoj Rijeci uklone djeca grkoistočne vjere.

U tu svrhu je pomenute logore posjetila uz ovlaštenje pomenutog ravnateljstva supruga prof. Dr. Budisavljevića sa dva činovnika ovog Ministarstva nastojeći da sklone majke, da svoju djecu predadu u drž. dječju zaštitu.

Od sveukupnog broja uspelo je preuzeti u svemu 11 djece, koja se nalaze već u Zagrebu. Ostale žene i djeca u glavnome su već odpremljeni u Srbiju, a u pripremi je i drugi transport. -

es

PO OVLAŠTENJU MINISTRA
PROČELNIK ODJELA:

[Handwritten signature]

Извештај Министарства удружбе о томе да је Диана Будисављевић преузела 11 Српчади у Лоборграду

Zeichen : 75230
Référence :

Datum des Poststempels
Date du timbre postal 736

Hede Klein
Au Comité "RELICO,"
GENÈVE

49. AVR. 1945
Lindman

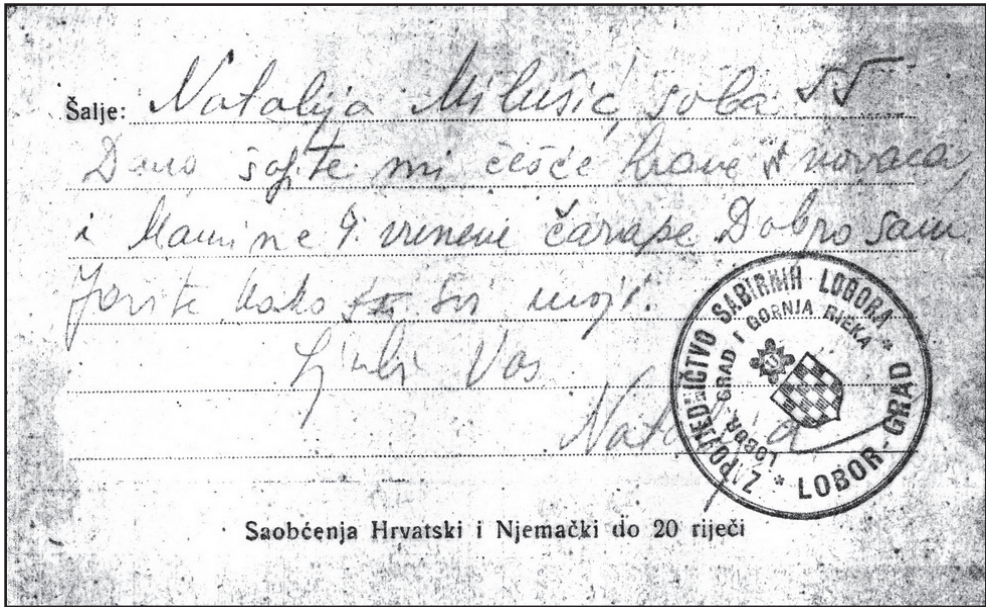
Ich bestätige, hiermit, dass ich von Ihnen *2* Lebensmittelpaket(e) erhalten habe.

J'accuse réception de colis de produits alimentaires que vous avez fait parvenir.

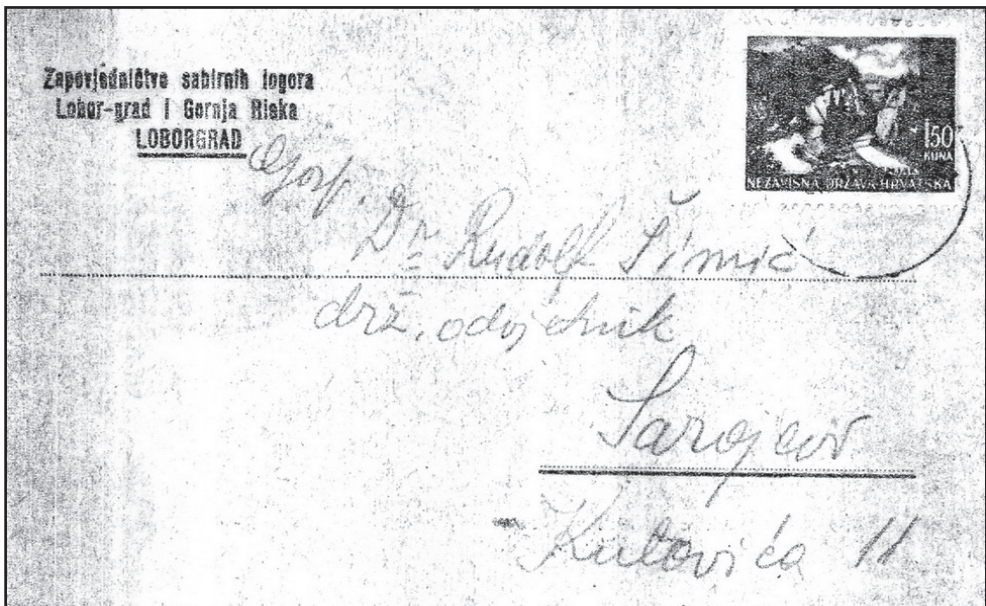
Unterschrift:
Signature: *Hede Klein*
Adresse :

Zapovjednik logora:
Hede Klein
R.K.Z.

Картон заточнице Лоборграда

Предња и задња страна дописнице заточенице Лоборграда

Заточеници у Лоборграду

Писмо Томе Максимовића од 11. априла 1942. године мајору Ернсту Вајнману¹

ИЗВАНРЕДНИ ОПУНОМОЋЕНИ
КОМЕСАР
ЗА ПРЕСЕЉЕЊЕ И ЗАШТИТУ
ИЗБЕГЛИЦА
Нр. 10942
Београд, 11-IV, 1942

КАБИНЕТ: LA/I
Предмет:

Веома уважени господине Комесару!

Част ми је да Вам у прилогу пошаљем једну серију фотографија Срба, Српкиња и српске деце, које сте, захваљујући Вашем снажном утицају и Вашем милосрдном излажењу у сусрет, ослободили из концентрационих логора ЛОБОРГРАД и ЈАСЕНОВАЦ, и да Вам у своје име, као и у име породица ових несрећника за сав овај племенити рад изразим најдубљу и најискренију захвалност.

Чинимо напоре да ове људе и децу спасимо, како то лекари прописују, дијеталном исхраном и сличним, и примећујемо да се они постепено и опорављају.

Молећи Вас, веома уважени господине Комесару, да примите изразе мог најдубљег поштовања, потписујем се

ИЗВАНРЕДНИ КОМЕСАР:
ТОМА МАКСИМОВИЋ
Тома Максимовић, с.р.

Господину Др. Вајнману
СС-мајор и Комесар за пресељенике
Београд

¹ Архив Војводине, фонд 562, 3.1.1.2.I, 240. У прилогу су фотографије. Објављено у: (приредио Милан Кољанин) *Усташка зверства Зборник докумената (1941–1942.)*, Нови Сад-Бањалука, 2020, 82. Фотографије су објављене на странама 569–589.

Долазак заточеница и њихове деце из Лоборграда у Београд

Први оброк заточеница и њихове деце у Београду, у средини Тома Максимовић

Први оброк заточеница и њихове деце у Београду

Први оброк заточеница и њихове деце у Београду

Први оброк заточеница и њихове деце у Београду

Заједнички снимак 13 заточеника Јасеновца и жена и деце заточеника Лоборграда,
почетак априла 1992. године у Београду

266
**DER BEFEHLSHABER
DER SICHERHEITSPOLIZEI UND DES SD
IN BELGRAD**

BELGRAD, den
Telefon 22-103

Serbin, die mit ihrem Kinde aus dem Lager Jasenovac
entlassen wurde

Мајка са дететом, заточеници у Лоборграду, немачки картон

Мајка са дететом, заточеници у Лоборграду

САСЛУШАЊА СРПСКИХ ИЗБЕГЛИЦА

ХВАЛА ТИ, СРБИЈО ЛИЈЕПА!

Благородна и предобра мајко наша! Ти, благословена, хранитељко приљезна и утјешитељко наша једнородна! Непресушно је врело благи Твоје, душевности и човјекољубља. Немјерљива је ширина душе Твоје и срца Твога. Велико је родољубље Твоје.

Ове ријечи топле захвалности и усрдне молитве наше, потекле су са дна срца нашега бољезног, упућујемо Ти, данас, на дан свијетлог Христовог Васкрсења, сви ми, синови Твоји изгнани, избјегли из домова својих, са родне груди наше. Сви ми данас, падамо скрушено, на кољена, озарени љепотом и добротом дјела Твојих.

Хвала ти, Србијо лијепа!

Дјеца Твоја, Теби побјегла кличу Ти данас исто онако као што Ти је некад кликтао са стравичне ријеке српске родољубиви пјесник великог Српства. Јер Ти си, добра земљо наша, Бога и српства ради, матерински топло пригрлила нас; утрла си руком својом благом, сузе дјеце наше, сирочади српске; ставила си мелем са срца свога на ране наше непреболне.

Можда само мајка прима тако своје дијете како су нас примила овдје браћа наша, синови Твоји љубазни. Ти си огледало наше чудесно, које све види и осјећа: цијелу нашу крваву унутрицу, све што нас тишти и боли, наше радости и жалости, надања наша, сав печал судбине наше.

Далеко од гробова наших, обиљежених и још необиљежених, у дому Твојем, ми славимо данас, добра мајко, најтужнији Васкрс Христов. Под мирисом празничних воштаница, уз богату трпезу Твоју, ми с болом помишљамо на села наша опустјела и њиве наше неузоране, остављене тамо, с ону страну воде валовите. Отуд туга наша и бол наша, и данас у ово сунчано васкршње јутро, на најрадоснији празник Христов, Отуд плач дјеце наше и сузе жена наших уплаканих, у црно забраћених. Отуд грч патње на избораном лицу очева наших.

Данас, када звона са цркава, у прва априлска свитања, огласе Васкрсење Христа Спаситеља, срца људи, веле, бивају мекша а

душе гостопримније. Како ће данас прославити Васкрс Христов, Боже мој, браћа наша која осташе у дому своме, на њиви својој родној?

Теби, благородна и предобра мајко наша, упућујемо данас све молитве наше. Теби, благословеној, хранитељки прилежној и утјешитељки нашој једнородној. Уз „Христос Васкресе“, озарена љепотом и добротом дјела Твојих, дјеца Твоја. Теби пребјегла, кличу Ти данас громогласно:

Хвала Ти и слава, Србијо лијепа !

Вељко Сушић

Београд, уочи Васкрса 1942 г.

ЗАПИСНИК

од 16 априла 1942 год.

САСТАВЉЕН У КОМЕСАРИЈАТУ ЗА ИЗБЕГЛИЦЕ И ПРЕСЕЉБЕНИКЕ У БЕОГРАДУ

ФИМИЈА ТОХОЉ, рођена Гордић, 60 год. стара из Љубиња, кћи пок. Пере и пок. Цвијете, Рођене Шкорић, удана за Ристу са којима има три сина и удату кћер Цвијету за Јову Милака. Домаћица, неписмена.

ЈОВАНКА ГРУБЈЕША, рођена Пецељ, удана за Гаврила. Има петоро деце, четири сина од којих су три овде присутна (Бранка од шест година, Мишо од 11 година и Славко од 15 година. Четврти син Чедо најстарији од 18 година, остао је у Љубињу са баком. Једна кћи јој је удана за Марка Шкргу у Стоцу. Домаћица, неписмена.

МАРА ЦЕРОВИНА, рођена Милетић, 52 године стара из Љубиња, кћи пок. Ђура и Саре, рођена Вучић, удана је за Душана, има сина Миленка од 18 година, који је овде присутан. Домаћица, неписмена.

АНЂА БИБЕРЦИЋ, рођена Буровић, 61 годину стара, из Љубиња, кћи Гавра и Анице рођене Крушевац. Има три сина и две

кћери Аника и Душанка овде присутни. Један син Озрен одвојен је у Госпићу, заједно са оцем Симом. Син Дејан данас живи у Ваљеву. Домаћица, неписмена.

АНИКА НОВОКМЕТ, рођена Биберцић, 28 година стара, из Љубиња, удана за Јову Новокмета. Има два сина, Божо од 15 месеци и Боро од 5 година, те кћерку Бранку од 7 година. Сва су деца овде присутна. Док јој је муж намештен код пореске управе у Аранђеловцу, пошто је избегао покољ у Љубињу на време и пребегао у Србију. Домаћица, неписмена.

ДУШАНКА БИБЕРЦИЋ, 22 године стара из Љубиња, неудата. Домаћица, неписмена.

Све наведене позвате су, са децом која су са њима од почетка робовања, да даду свој исказ о свему што су проживеле од почетка рата. Опоменуће да говоре чисту истину, оне су изјавиле:

Ми српске жене и деца, живели смо у Љубињу несметано до 2 августа. Међутим од почетка рата па до тада стално смо живеле у страху за наше животе и наших мужева, очева и браће. Све до тога дана усташе су често проваљивале дању и ноћу у наше куће, вршили претресе, испитивале су нас о нашим мушкарцима, кад њих нису налазили код куће, а уколико су их налазили хапсили су их и одводили. Често су нам пљачкали станове и односили све вредније ствари. До краја маја тога свега није било, јер су тада у Љубињу били Италијани. Тек крајем маја стигли су први пут у Љубиње усташе из Требиња. Тада су извесили хрватске заставе, које смо тада први пут видели у Љубињу, јер тамо нема Хрвата, сем неколико католика и то досељених или чиновника. Кад су усташе дошле из Требиња дочекали су их сви Муслимани из Љубиња и том приликом одржао пред усташама говор Мехо Козлић, раније општински бележник у Љубињу, а за ово време усташки полицијски референт. Незнамо колико је тај пут дошло усташа, али су стигли у два аута. Мехо Козлић им је у свом говору рекао, да је дошао час ослобођења од српске тираније, која је трајала 20 година. Истицао је како су се они за то време мучили, а сад да им је гранула слобода, те с радошћу поздрављају хрватске заставе и тд.

Усташе су одмах ту поставили за усташког повереника Јуру Бороја, гимназијалца од 18 година из села Равнога, а за његовог за-

меника Јуру Грандића из Љубушког. Већ при самом доласку у Љубиње усташе су ухапсили двојицу Срба, Владу Поповића и једног финанца Душана, коме се презимена не сећамо. Обојица су били Црногорци. Њих су усташе одвели са собом у Столац, и страшно их избатинали. Владо Поповић, подворник у среском начелству, вратио се истог дана увече, сав испребијан и крвав. Ономе финанцу се од тада изгубио траг. Пошто су усташе отишле из Љубиња да тако преузимају власт и у другим местима, организовали су се домаћини Муслимани у усташке организације, наоружали су се и тада је почела страхота за све Србе у Љубињу и околици. Већ првог дана по одласку усташа ови муслимани усташе почели су да траже по Љубињу и околним селима све виђеније Србе и да их редом хапсе. Том су приликом ухапсили свештеника Недељка Мијановића, трговца Перу Камовића трговца Миха Батинића, пореског чиновника Ђорђа Турањанина, управника поште Душана Јанковића, надзорника путева Станка Новокмета и Бојација Стеву Ликића. Њих су задржали у затвору два дана и онда их пустили на слободу под условом, да се јављају у усташком стану три пута дневно. Зато су време заредали са претресима по кућама скоро сваког сата. Одрасли мушкарци разбежали су се из Љубиња и сакрили у брди-ма. Усташе су на све могуће начине, варањем и лагањем настојале да ове из брда на неки начин намаме да се врате својим кућама. Међутим нико им није наседао осим бившег народног посланика и трговца Славка Ратковића. Усташе су дали његовој жени часну реч да му се неће ништа догодити, ако оде у брда и доведе га кући. Она их је послушала и довела га, нашто су га усташе сместа ухапсиле. То исто се догодило и Гојку Козићу, месару. Друге жене нису хтеле да послушају усташе, и ако су многим турали цев од пушке под врат и претили им смрћу, ако не кажу где су им мужеви и синови. Тако је потрајало неколико дана, док нису ухапсили другу већу партију виђенијих Срба из Љубиња: свештеника Неђу Мијановића, који је сутра дан пуштен на интервенцију Италијана: Тома Грубјешу, радника, Милана Турањанина, жандарма, Јахора Обрена, учитеља, Бору Обрадовића, шефа шумске управе, Гојка Козића, месара и гостионичара, Ђорђа Тохоља судског гласника, Тома Јахору, земљорадника, Пера и Лазар Турањанина, земљораднике, Данила

Шијаковића, земљорадника, Вукана Турањанина, земљорадника, Јована Бјелобрка, земљорадника, Петра Пецеља, земљорадника, Влада Новокмета и сина му Ђорђицу од 14 година, Саву Пешута, трговца, Илију Пецеља, земљорадника, и још многе друге из околних села, којима се сада имена не можемо да сетимо. Из Стоца су довели у Љубиње у затвор и среског начелника из Стоца Хрвата, Мика Зоковића. Похапсили су у Љубињу и околини све што није на време побегло у брда.

После 4 дана стигла су из Загреба тројица усташа, којима незнамо имена. Они су поново организовали усташе, дали им своје крваве инструкције и уопште дириговали читавим радом усташа, који је следио после њихова доласка. Организовали су све муслимане из Љубиња и католике из Равног, Требиња и уопште из свих католичких села на Поповом пољу. Тако су их свега накупили око 5 до 6 стотина. Од католика сећамо се имена само зидара Вида Прце и његова сина Пера. Нешто пре нашег одвођења из Љубиња ступили су у усташе Карло и Звонко Хајнош, радници, синови пензионисаног жандарма Антуна Хајноша. Но нама је свима познато да су они били присиљени, да ступе у усташе, јер су иначе били према нама добри и пажљиви и колико су могли бранили су нас, од усташа, и упозоравали на све опасности од њих. Нарочито је много добра учинио њихов отац. Ради тога су били и они затворени. Интересантно је да су Хајноши били једини, који нису били Срби, а никада нису метнули на себе хрватску тробојницу.

Пошто су они загребачки усташе тако организовали у усташке организације све муслимане и католике из околине, разаслали су их по српским селима да хватају и убијају све мушке Србе од 16 година и даље на ког год наиђу. Најпре су посетили село Ранковце, па Капавицу и онда редом сва српска села. Пошто су нахватили на стотине и стотине Срба сами су убили у селу Капавици једног муслимана, младића од 18 година, иначе сакатог и просјака, који је такође био организован као усташа. Нато су прогласили, да су тог усташу убили Срби, и то је био формални повод покољу Срба. Све похватане Србе, којих је било око 4-5 стотина људи, који нису стигли да раније умакну у брда, одвели су у једну долину између села Дубочице и Капавице. Зову је „Купинова долина“. Ту су их убија-

ли нека два до три дана. Ми смо чули пуцњаву па су их вероватно поубијали из пушака. Како су усташе били наоружани ножевима вероватно да су их и клали. Многе су бацали и у јаме у околини, које су тако дубоко, да народ верује, да немају дна. Нарочито су их бацали у јаму „Голубинка“, где су заглавили сви они које смо споменули да су по други пут ухапшени у Љубињу, међу којима је био и срески начелник из Стоца, Мико Зоковић. По причању Вукана Клименте, који се неким чудом спасио од погибије у тој јами, знамо како су несретне жртве бацане у ту јаму. Једнога дана је тога Вукана Клименту срела у брду овде присутна Јованка Грубјеша. Био је вас подеран и само са једним опанком на нози. Он јој је рекао да је измакао смрти код те јаме, али није имао времена да каже како. До те јаме усташе су доводили несретнике везане по двојицу заједно. Пошто би тако двојицу везане довели на сам руб јаме, једнога су убили из пушке или револвера. Тај се на то суновратио у јаму и повукао са собом онога живог, који у безданој дубини јаме свакако није остао жив. Вукан Климента се одметнуо у брда и не знамо више шта је са њиме било, као ни са осталима, који су се са њим крили.

Оне друге, које су поубијали у поменутој долини и кршу око ње, закопали су у раку самој долини и над хумку набацали грање, да сакрију траг. Међутим много је лешева остало несахрањених по околном кршу, где су их доцније налазиле и сахрањивале њихов мајке, сестре и жене. Након тога покоља неописив смрад од лешева ширио се је дуго времена целом околином, па чак све и до Љубиња. Стока није хтела у близину, а небо су прекрила густа јата гавранова. Кад је ово прво крвопролиће завршено; заредале су усташе опет по српским селима и опљачкали из њих све до чега су дошли: стоку, храну, намештај, одећу, девојачко рухо, сваку вреднију ствар, коју су угледали. Ни кило брашна нису нигде оставили. Све су то довели у Љубиње пред усташки стан и послагали у магацине, али много су тога пред нашим очима разнели усташе и својим кућама.

И даље су хапсили и убијали свакога Србина до кога су могли доћи. Поред оних ухапшеника из Љубиња, за које смо споменули, да су поубијани у јами „Голубинка“, сећамо се још имена ових Срба из околних села, који су изгубили главу у овом покољу: Сте-

ван Пецељ, који је погинуо на прагу своје куће и поред њега су још тројица његових рођака изгинула, а тројица су рањена и побегла у шуму, браћа Марко, Милан и Максим Гордић, Милан Ђурић, Вукан Климент и синови му Владо и Крсто (ово није онај Вукан Климент, за кога смо рекли да се је спасао). Јово Ђурић, Илија Ђурић, Славко Ђурић, Данило Шкорић и син Радосав од 15 година, Вељко Перишић, општински биљежник, Бркљача Митар (њега су сестре нашле мртва у кршу и сахраниле га), Данило Ђурић, Милорад Пецељ и још много других, у свему 150 мртвих из самог села Капавице. Из тога је села успело да побегне једно 4-5 људи. Из села Ранковаца су убијени приликом овога истога крвопролића. Дмитар Милојевић и син, његова жена је погинула бранећи сина од усташа. Поред њих је и много других из тога села поубијано, но ми им сада не знамо имена. Из села Влаховића поубијано је седам Перишића, тројица Церовина, пет Павића, око десет Чолића, уопште сви одрасли мушкарци. Колико је нама познато осим жене Митра Милојевића ни су убили ни једну жену, али су их усташе све тукли, да дознају од њих где су им мужеви и браћа. Кад су по селима хватали Србе, говорили су њиховим женама да им се неће ништа догодити, јер да их гоне само на испитивање и да ће их онда пустити на слободу. А водили су их равно на убијање. Како рекосмо велики их је број поубијан у Купиновој долини и мноштво их је побацано што убијених што живих у јаму Голубинку, као и у неке друге јаме у провалије.

Овај покољ Срба из Љубиња и околних села био је у месецу јуну и трајао је пет до шест дана. Највише их је поубијано на Павелићев рођендан. Ми се више не сећамо којег је то дана било. Тога дана су одведени из затвора 49 затвореника из самога Љубиња, заједно са среским начелником из Стоца Зоковићем. Одвођени су у камионима ноћу и побацани у јаму.

Све су српске радње биле позатваране, сва роба и сва стока опљачкана, јер, говорили су, да Срби не смеју ништа да имају. Пред сам Видовдан ухапсили су преостатак Срба у Љубињу, међу њима и Јову Новокмета, мужа присутне Анике. После тога се догодило нешто интересантно: Ове ухапшене су наскоро пустили на слободу и завели режим мира и слободе. У прво време нисмо смо знали шта то значи и готово смо поверовали да су све страхоте прошле. Чак

су и извесили плакате у којима је стајало, да су Јевреји измислили и растурили лажну вест да ће на Видовдан бити велики покољ Срба. Влада је у Загребу одредила да сваки поданик хрватске државе, ма које вере био, само ако је миран и лојалан, има да ужива сва права и нико га неће дирати. Стога треба сви Срби да се врате својим кућама и да слободно обрађују своја поља. На другим плакатима је стајало, да ће поубијати 100 Срба, ако који усташа погине од српске руке. Зато су се упозоравали Срби да добро отворе очи и пазе шта раде. Поред тих плаката разилазили су се усташе по српским кућама по Љубињу и по селима, претили женама да ће им одузети све што имају и да ће целокупна њихова имовина припасти хрватској држави, ако се мушке главе не врате својим кућама. Одређивали су и рокове, до којих се они имају да врате. Нешто због тих претња, а нешто и због обустављања хапшења, прогона и убијања у то време, многи су поверовали, да им се збиља ништа неће догодити и стали се враћати својим кућама. Неки су то време затишја искористили и умакли, добивши редовним путем пропуснице, те се доцније пребацили у Србију, као н.пр. и Јово Новокмет. Да би усташе показали како заиста престаје сваки терор, скидали су униформе и појављивали се без оружја, но тај престанак страховладе трајао је само до 1 августа до Илијин-дана. Тада смо се сви уверили како је цео поступак усташа за то време као и они плакати било само варка и мамац за оне из горе, да би их се што више вратило кућама. Јер, тога су дана усташе поновно ударили на Србе и почели да хапсе на брзу руку од реда све: мушко, женско и децу, здраве и болесне. Позатварали су нас и у затвору нам одузели кључеве од станова, тада су нам рекли да ће нас пребацили у Србију, и да сваки може да понесе по 500 динара у новцу и по 50 кг. робе из куће, али само меку робу т.ј. постељину и одећу. Више новаца, а нарочито злато и накит нико није смео да узима собом. Пуштали су нас из затвора у пратњи усташа да идемо до своје куће и узмемо те ствари. Неке куће су још биле закључане, али у већини затекли смо у својим становима усташе, који су цео стан прекопали и правили се као да пописују ствари које су у њему. Покупили смо што смо могли и последњи пут се опростили од својих домова. Усташе су нам говориле, да смо сви требали да будемо поубијани, али да нас је помиловао Паве-

лић. Рекли су да је то Павелић учинио на њихову молбу, а да ће нас пребацити у Србију у замену за неке Хрвате из Србије, у чије куће и на чија имања ћемо ми доћи, а они да ће доћи у наше куће и на наша имања. Тешили су нас да ће нам у Србији бити добро и да ћемо тако спасити себе и своје људе.

На 2 августа око 4 сата после подне, укрцали су нас у камионе. Кренули смо према Мостару, где су нам рекли да ће нам дати и пропуснице за Србију. У транспорту са којим смо ми кренули, било је 9 породица из Љубиња и околине: пет чланова породице Биберџић, четири Новокмета, два Церовине, два Скулића, два Тохоља, седам Бијелића, девет Грубјеша, два Ђука, пет Козића, у свему 38 лица. Остали Срби нису кренули са нама у транспорту него су, у часу нашега одласка остали пред читаоницом, окружени наоружаним усташама. Незнамо ни до данас шта је са њима било.

Тих, који су остали у Љубињу пред читаоницом после нашега одласка, били су у свему 54 фамилије. Ваљда око 200 мушкараца, жена и деце. Тврдило се да су требали да крену за нама наредних дана, али нико од њих није стигао.

Кад смо стигли у Мостар речено је, да ту више нема места за нас, па смо одмах продужили пут и негде иза поноћи стигли у Јабланицу. Одмах после нас стигао је и транспорт од око 400 људи, жена и деце из Мостара. Мушкарци су били повезани. Сместили су нас у касарну у којој су прозори били заковани даскама, тако да је по собама био и по дану мрак. Сутрадан је била недеља. Нас нису пуштали из соба. Но међутим стигла је немачка војна комисија из Сарајева, пред коју су нас извели у двориште. Немци су нас фотографисали, прегледали просторије у којима смо били смештени и наредили усташама да дигну даске са прозора, а нас да пуштају ни чисти зрак у двориште. Кад су Немци отишли, усташе нису дизали дасака са прозора, а нас су пуштали у двориште на тако кратко време, да једни нису стигли ни да изађу, а већ су нас позивали да уђемо у зграду. Храна је била релативно добра. Ту смо остали 8 дана. Усташе су се понашали према нама доста добро.

После 8 дана позвали су нас да се спремимо за пут. Рекли су нам да можемо узети само један део својих ствари, а остало да ће доћи за нама у Мостар, јер да тамо путујемо. Никада више нисмо

видели те наше ствари. На станици смо се укрцали у вагоне треће класе и, на место у Мостар, кренули према Сарајеву и Броду. Храну нам нису путем давали па ни воду, не само за нас, ни за децу. На станицама су усташе говорили, да су то кланице, тако да смо биле непрестано у страху, да нас успут не покољу. У Броду смо прешли у теретне вагоне и стигли смо у Госпић у понедељак у јутро након пута од два дана и три ноћи без хране и воде.

У Госпићу су нас одвели најпре у двориште казнионе, а наков 2 сата су нас одвојили од наших мушкараца и одвели нас жене и децу у логор, који се звао „Овчарска станица“, недалеко Госпића. Мостарце и неке друге повезали су и одвели одмах на Велебит, док су наши мушкарци дошли за нама у „Овчарску станицу“. Ту смо затекли око 1500 Јевреја, мушкараца, жена и деце. Кад смо стигли, преморени, гладни и жедни Јевреји су нам скували крумпира, а деци поделили млека и колача. То је било прво што смо окусили после одласка из Јабланице.

Сутра дан су нам одузели и онај остатак хране и ствари што смо донели са собом, као и новац, па чак и венчано прстење, затим ножеве и уопште све до последње ситнице. Ту смо остали на миру 12 дана. Хранили смо се са Јеврејима добро, само хлеба није било.

Негде око 20 августа одвојили су нас жене и децу од одраслих мушкараца, укрцали нас у камионе и одвели према Карлобагу. Повезени смо у више камиона. Прва два камиона, су стигла на време у Карлобаг и они који су били у њима пребачени су на острво Паг. Било је међу њима и жена и деце из Љубиња, Требиња, Мостара, Стоца и нешто из Госпића. Трећи камион је дошао до морске обале. У том камиону смо биле и ми са децом. Пре но што ћемо ући у Карлобаг дошао нам је у сусрет један аутобус. Шофер са аутобуса рекао је нешто нашем шоферу, нашто смо се вратили и стали пред гостионом „Велевно“ око 4 клм. испред вароши Оштарија. У тој су се гостиони наш шофер и двојица усташа који су нас пратили изопијали. Онако пијани повезли су нас даље. Но ауто је прешао тек неколико метара и стао, шофер је рекао да му се камион покварио. Усташе су нас позвали да изађемо из камиона, псујући нам све и тукући нас кундацима као стоку, а да нас заплаше стално су пуцали у зрак, претећи нам да ће нас све поубијати. Све смо мислиле

да нам је дошао крај. Једна старица, нека Анђа Таминџић из Стоца, није могла због старости и изнемоглости да с нама сиђе из камиона, нашто су је усташе гурнуле тако да је са кола пала на цесту. Нас су одвели према Оштаријама, а стара Анђа је остала на цести, и никоме од нас није било допуштено да јој помогнемо. Старица ја остала тако целу ноћ на цести, а сутра дан су и њу донели у Оштарије. Ми смо били смештени у неку шталу. Анђу нису донели к нама, него су је положили подаље од нас на ледину. Нико од нас није смео да јој приђе. Усташе су говориле, да је старица имала код себе бомбе. Након два сата је умрла онако сама. Кад је умрла морале су наше младе девојке из наше групе, да је пренесу на кола, којима су је некамо одвели. У оном поквареном камиону остало нам је нешто ствари које више нисмо видели. Остали смо сада потпуно без ичега, у оно нешто лаке летне робе, што је било на нама и на деци.

Без хране и без воде остале смо ту два дана. Само су за децу дали по један куван кромпир, али ни тога није дотекло за сву децу. Били смо врло гладни и то смо подносили још теже, што су пред нама секли свиње и пекли месо и топили маст од свиња, које су пред нама убијали из пушака.

За време ноћи коју смо ту провеле, дошле су усташе у шталу, мислимо да су била четири, док је више њих било пред вратима. Ми смо биле смештене у две просторије. Усташе су пролазили кроз те просторије газили нам ноге и руке немилице јер су пролазили у потпуном мраку. При том су говори безобразне речи, питали су где су те лепе девојке и жене, где су те Српкиње, звали их да изађу напоље и говорили такве -речи, да их ми не можемо понављати. Мислимо да Вам је јасно шта су хтели, као што је и нама тада било јасно. Нама је запео дах. Збиле смо се једна до друге, а све млађе девојке и жене посакривале су старије тако, да су на њих легле и тако их сакриле својим телима. Кроз прву просторију су усташе прошле, не палећи своје џепне електричне лампе. У другој су просторији осветљавали и даље на исти начин безочно позивали жене и девојке. Претрнуле смо од страха помишљајући на најгоре. Срећом нашла се једна, која је и раније била шарена. Она је сама устала, нешто шапутала са усташама и изашла са њима кроз прозор. Ми смо је презреле, било нас је и срам у неку руку због ње, што се упушта са

нашим крвницима-ушашама, али опет биле смо јој захвалне, јер је ипак она, на крају крајева одвукла усташе, задовољила њихову похоту и спасила част наших девојака и жена, част до које нам је више стало од живота. Те нас ноћи више нису дирали у томе смислу.

Пре нашег одласка из Оштарија, стигла су из Госпића два камиона са нашим мужевима и браћом. Камиони су стали око 30 метара далеко од нас и ту су наше мушкарце искрцали и некамо их одвели. Ми смо их све препознале, али нам нису допустили да им се приближимо или да проговоримо са њима коју реч. То је био последњи пут што смо их видели. Међу њима су били од наших из Љубиња: Симо Биберцић са сином Озреном, отац и брат овде присутне Анике и Душанке и брата Душана, Гаврило Грубјеша, овде присутне Јованке, Владо Грубјеша, Гаврилов братић, Ристо Тохољ, муж овде присутне Фимије, Душан Козић Данило Бијелић, чија је жена била са нама али је остала са 4 деце у Лоборграду, Михо Ђук, Гојко и Душан Скулић. С њима су били колико смо могли препознати, књиџар из Дубровника Тошовић са своја два сина, чија је жена тада била са нама и пре месец дана пуштена на слободу из Лоборграда, Милан Милушић из Мостара, Милан Месаровић из Мостара, Михо Ножица из Мостара, и још неки други којих се не сећамо. Свега их је било 36.

Са тим истим камионима, вратили смо се ми у Госпић у онај исти логор Овчарска станица. Ту су нам опет Јевреји дали хране, коју већ трећи дан нисмо видели.

Након два дана кренуле смо одатле на станицу где су нас укрцали у теретне вагоне, које су на то блембирали. С нама су кренули и Јевреји, тако да је Овчарска станица остала празна. Без хране и воде путовале смо дан и ноћ те смо стигли у Јастребарско, другог дана око 10 сати пре подне. Ту су нас сврстали у поворку те смо кренули у дворац Ердеди. Прошли смо кроз варош Јастребарско. Уз пут су нас фотографисали Италијани, ради чега су се усташе много буниле. Док смо пролазили кроз варош Јастребарско, излазиле су жене на прозоре и на улице. Осетиле смо да нас жале, а многе су и горко плакале.

У дворцу грофа Ердедиа затекли смо много Јевреја, Срба и Хрвата, мушких и женских. Са Србима нисмо могли да говоримо,

јер су они били затворени у подрум. Али смо их виђали. Страшно су изгледали. Испаћени, јадни, обрасли у дуге браде. Многи су од њих били у официрској и војничкој униформи. Ми жене Српкиње, Јевреји и Хрвати и њихове жене и деца били смо смештени у самоме дворцу и смели смо да излазимо у парк, који је био ограђен бодљикавом жицом. Храна је била доста добра. Јевреји су имали доста новаца и свега другог. Ми смо послуживале Јеврејке и тако зарађивале нешто новаца, одеће и обуће. Једино хлеба није било. До нашега парка били су у једној кући Италијани. Син Маре Церо-вине, Миленко који је овде присутан са мајком, разговарао је једног дана са једним од Италијана, на француском језику, колико је знао из школе (он је свршио 7 разреда гимназије). Један усташа по имену Миле, ког су звали „Милица“ приметио је то и пошао према Миленку. Миленко га је на време видео, па је побегао и помешао се међу жене, мислећи да ће му тако некако умаћи. Но „Милица“ га је пронашао и ухватио, те га пред свима нама, дакле и пред мајком, стао тако душмански тући, неким гуменим штапом, да га је за час свега облила крв, коју је доскора почео и да пљује. Затим га је „Милица“ онако испребијана одвео у подрум међу остале Србе и ту га опет тукао. Из тога се подрума Миленко срећно извукао тек после 8 дана. Отишао у амбуланту ради зуба, јер је био отекао. Из амбуланте се није више враћао у подрум него опет мајки међу жене. После га више нико није дирао.

У Јастребарском смо провели доста добро 13 дана. За то време су Срби из подрума одведени у Јасеновац. Након 13 дана одвели су и нас заједно са свима Јеврејима, тако да су у дворцу остали само неких 150 Хрвата, мушких и женских.

Опет на исти начин, у теретним вагонима, без хране и воде путовали смо два дана и две ноћи до станице Витез у Босни, недалеко Травника. Са станице смо по киши и страшном блату, гладни, жедни и преморени, пешачили 5 км. До села Крушчице. Ту смо стигли око подне. Бараке, одређене за нас још нису биле довршене. Нису биле покривене нити попођене, него су само изграђени зидови са стране. У те су нас просторе увели и сместили се како смо знали на мокрој земљи. Тако смо остали без хране три дана, тек трећи дан добисмо око 4 сата после подне нешто мало пасуља. То

је био пети дан, од када нисмо ништа окусили, ни ми ни мала деца. Многе су од нас често падале у несвест од глади. У Крушчици смо редовно добијали храну само једном у 24 сата и то или мало крумпира или мало пасуља. Скупљале смо по сметљу кору од крумпира, брали траву, и то кували, па и то су нам усташе отимале и бацале кад су приметили. Док смо ми тако гладовале, Јеврејима је било нешто боље, јер су они имали увек новаца и подмићивали усташе, па тако долазили до хране. У то време је од жидовске општине из Сарајева стизало често много хране и одеће за логор. Но усташе им то нису предавале, него су задржали за себе или од времена до времена, копали јама и сву храну бацали у њих, те је палили. Мирис те хране која је горела, још нас је више мучио онако гладне.

Поступак према нама од стране усташа у Крушчици био је према нама више него страшан. Нарочито је био бруталан неки Грга. Логор се је састојао од 5 барака у којима смо биле ми Српкиње измешане са Јеврејкама, те две зидане куће у којима су били само Јевреји. Међу нама је било лепих жена и девојака, Српкиња и Јеврејки. Једног дана у вече око 7 сати, кад смо морале све бити у баракама, ушла су четири усташа у нашу бараку, ту нас је било 150 Српкиња и око 80 Јеврејки. Спремали смо се на спавање. Усташе су заредале од једне до друге, осветљавали нас електричним лампама и свакој млађој и лепшој наредили да се те исте вечери у 11 сати има да јави у усташком стану - ради присилног рада. Било је јасно, о чему се радило, па су све старије жене на сваки могући начин, својим скутима и телима скривале млађарију од усташких погледа. Кад су усташе отишли ми смо се престрављене, стале договарати шта да радимо, да сачувамо срећу и образ наших жена и девојака. За време док су усташе још обилазиле бараку и одабирале младе жене и девојке протестовале су мајке и против тога, и нудиле се да ће оне место својих кћери да обаве тај ноћни рад. Нарочито се узбунила против тога Стана Марковић из Мостара, чија је кћерка такође међу осталима била одабрана. Она је устала и храбро довикнула усташама: „Тај се рад могао обавити и дању. Шта има да се ради сада у сред ноћи: Ми мајке и све старије жене спремне смо да саме обавимо тај посао, оставите нам нашу млађарију!“ Усташа јој је на то оштро довикнуо да шути и опсовао јој „Крв Исусову“. Пошао је да је удари

на то је викнула старица Мара Ковачевић, такође из Мостара, која је доцније умрла у Лоборграду: „Лако ти је овде бабу убити! Ајде у гору и уби јунака“! Усташа је насрнуо на старицу, жестоко је ошамарио, опсовао јој српску мајку и чак махнуо на њу бајунетом.

Неописиво узбуђење настало је међу нама због овог подвига усташа, који су изабрали и девојчице од 14-15 година. Решиле смо да Рада Васиљевић из Сарајева, која је сада овде са нама, оде до Јевреја Др. Најефа, лекара из Сарајева, и да га замоли да њих неколико мушкараца оду до усташког команданта и да му прикажу целу ствар. Др. Најеф је одмах на то пристао и рекао команданту, шта се то вече догодило, понудивши уједно да мушкарци замене жене, и обаве неки посао, ако је тај ноћни рад тако силно потребан. Усташки се командант пред њима изненадио и рекао да му о томе свему ништа није познато, те да ће ствар извидети. Заиста те се ноћи ништа није догодило, а шта је командант уредио са својим усташама нама није било познато. Сутра дан, и још неколико дана после тога ниједан усташа није дошао ни близу нашој бараци. Тек доцније су почели да долазе али само да продају воће, и то јабуку од 5 до 8 динара, шљиве једну до две за динар, комад круха по 150 динара. Јеврејке су имале новаца и плаћале те цене, док је нама то било врло тешко и ако смо по нешта новца зарађивале, тиме што смо Јеврејкама прале веш, редиле им бараке, истресале постељине, кувале за њих, воду носиле итд. Гладовале смо много. Јеле смо и траву и све до чега смо стигле. У близини је било дивљих крушака, но ми их нисмо смеле брати ни скупљати по тлима, јер су их усташе скупо продавали. Овде присутна Јованка Грубјеша пошла је једног дана да набере глогиња, којих је било недалеко бараке. Хтела је да их да своје петогодишњем детету, које се било онесвестило од глади. Приметио ју је један усташа, са страже и упозорио на њу другог усташу. Тај је притрчао, опсовао јој српску мајку, шамарао је немилице и тукао ногом. Од шамара јој је отекло лице и помодрило и потекла јој крв. Тако ју је изударао да је 10 дана лежала непомицна, а модрица на лицу познала се још месец дана.

Усташе су нас у Крушчици уопште злостављале и тукле из дана у дан. Нема ни једне међу нама, па ни жене ни детета, које они нису изударали.

Често су долазиле у логор некакве посете, неке комисије но ми их никада нисмо виделе. Чим би се појавила нека таква комисија нас су хитно на брзу руку терали у баракe, а ко се није брзо уклонио тукли су га кундаком. Колико знамо било је таквих комисија за време нашега боравка у Крушчици око пет до шест пута. Једнога дана а био је леп сунчан дан опет су усташе навалиле на нас да се што брже могуће склонимо у бараку. Ми смо биле полегале по трави на брегу повише баракe. Похитале смо све што смо брже могле док су нас усташе гониле и викале на нас као на стоку. Само је заостала једна старица, Госпава Грубјеша из Љубиња. Због старости и изнемоглости од гладовања није могла да устане и крене у бараку тако брзо, како су то усташе тражили. Стога су је усташе на мртво име испребијали ногама и кундацима псујући јој при томе све што јој је свето. Јадна жена се је једва довукла до баракe где је пала и дуго јечала. Нешто после тога умрла је у Лоборграду од изнемоглости.

У Крушчици нас, осим наведеног случаја, усташе нису нападовале из похоте. То је било зато што су многе јеврејке, а на жалост и неке млађе жене, подржавале са њима везе. Оне су ноћу излазиле усташама, али су и усташе често долазиле ноћу у нашу бараку и лежали са тим женама упркос нашој присутности. Разуме се да смо их ми осуђивале али опет, како смо раније рекле, заправо њима имамо да захвалимо, то што су нас остале усташе пуштале на миру. Нарочито су многе такове везе подржавале са усташама Јеврејке јер је то доносило њима и њиховима многобројне разумљиве користи, а нарочито хране.

Гладујући тако ми смо у Крушчици често за комадић хлеба давале и оно последње што је понека од нас успела да сакрије приликом многих одузимања ствари. Јевреји су давали усташама новац и злато па је сваки усташа имао најмање три до четири златна сата. Ако није добио друкчије он је једноставно сваком заточенику или заточеници одузео све што би му запало за око.

Из Крушчице смо кренули тридесет и трећи дан. Неких 5 до 6 дана пре нашега одласка изменио се усташки командант. Нови сатник је стигао из Загреба и био је много бољи него први. Скоро свакога дана нам је давао хлеба и уопште бољу храну. Приликом

одласка из Крушчице снабдео нас је са доста хране за нас и децу. С том храном смо се сви до сита најели, али како нисмо били навикнути на храну скоро смо се сви поразбољевали. Из Крушчице смо кренули у Лоборград, преко Загреба. На загребачкој станици нас је сачекао загребачки Црвени Крст да не може бити боље. У Загребу смо се купале и дезинфицирали ствари, добили смо за децу млека, чоколаде, добили смо хране итд.

Лоборград се налази једно 12 километара далеко од Златара у Хрватском Загорју. У Златар смо стигли око поноћи. На станици су нас сачекали Немци, а не усташе. Они су тако лепо и добро са нама поступали, да ми нисмо могле да дођемо к себи. Преносили су нам децу и ствари до камиона, а старима и немоћнима помагали. Притом су нас тешили и говорили тако лепе и љубазне ствари, какве одавно нисмо чули. Навикнуте на псовке и бруталан поступак усташа, нама се чинило да сањамо. Сместили су нас лепо у камионе, заправо у аутобусе и превели нас у Лоборград. Од тада је почео за нас људски живот и хумани, културни поступак према нама. Ни у чем се не можемо потужити на Немце који су нас чували. Деца су примала какао, млеко, гриз, рижу, кекс и друге колаче, и то три пута дневно. И ми смо јели три пута дневно и то доста добро. Доцније се храна нешто погоршала, али тешког гладовања, као раније није било. Често нас је посећивала госпођа Будисављевић. Увек нам је доносила хране и поклоне за децу одеће и обуће, а каткад би нам оставила по пет хиљада динара у новцу. Из Загреба нам је слала пакете. Све је било добро, само су просторије, у које смо биле смештене биле врло хрђаве. Све боље просторије заузели су Јевреји и Јеврејке који су пре нас стигли у Лоборград. Али као да нас је Бог чувао. Никоја од нас Српкиња није се ту разболела од неке тешке заразне болести, док су се Јевреји и Јеврејке у великом броју разболевале од тифуса и других болести.

У Лоборграду умрло је од нас Српкиња и српске деце свега (19) деветнаест. Од тога један младић од 18 година Јован Стајић, носач из Мостара, кога су раније испребијале усташе. Затим једно дете од 8 година, Момчило Гутеша из Бихаћа, он је уопште био бољешљив и изнемогао од ранијих мука. Умрло је једно дете од две године, а остале су биле одрасле жене од реда две старице, које су

умрле од старачке слабости, због претрпљених патња и усташких удараца. Од млађих девојака, је умрла само једна девојка двадесетих година, Јелена Радуловић из Сарајева. Она је боловала од упале плућа, и једне ноћи је док су сви спавали, неопажено у високој температури скочила кроз прозор са другог спрата. Кад смо приметили да је нема, потражили смо је и пријавили тај случај стражи. Стража ју је нашла како лежи на снегу укочена од зиме. Унели су је онесвешћену у собу за болеснике трљали је и дозвали к свести. Живела је још три дана, и причала је да је сањала, као да је неко гони, да је много трчала и скакала по снегу. Није знала да је скочила кроз прозор и то јој нико није рекао. Приликом пада са прозора добила је тешке унутарње озледе непрестано је питала шта је то њој у стомаку, што је боли.

Из Лоборграда, смо поред примања пакета, могле и да се дописујемо са својима у Љубињу и Стоцу и тако смо биле обавештене о њима.

Неколико дана прије нашега одласка из Лоборграда саопштио нам је командант логора да идемо на слободу у Београд. У неописивом весељу ми смо се спремиле за тај одлазак и на 30 марта у један сат после поноћи кренули смо аутобусима у Златар а отале истога дана у 11 сати пре подне кренули смо према Загребу. Било нас је свега 138 жена и деце. За пут смо добили у Лоборграду довољно хране за нас и за децу до Загреба. У Загреб смо стигли око два сата после подне. Ту нас је дочекао опет загребачки Црвени Крст и гђа. Будисављевић и још неколико Срба и Српкиња. Гђа, Будисављевић нас је даривала свакога са једним пакетом. Разделила је ципеле онима, који их нису имали, и нешто одеће. У свакоме пакету је било нешто круха, два јаја и друге хране и колача. Црвени Крст нам је дао ручак. У Загребу смо се окупали и сву робу дезинфиковали. На вечер око 7 сати кренули смо из Загреба и стигли овамо сутра дан, 31 марта, око 10 сати пре подне. У Београду су нас дочекали претставници Комесаријата за избеглице, који су нас сместили у свој дом, где смо се физички опоравили и душевно разведрили.

Дубоко смо захвални Комесаријату за избеглице као и свима онима, који су нам омогућили ослобођење из усташког пакла.

Већина од нас има овде у Србији своје и ближе рођаке који нас жељно очекују, тако да је већини живот у Србији обезбеђен.

Довршено:
САСЛУШАО И ОВЕРАВА
Бранко Стражичић с.р.

Записничар:
Стана Тепавац с.р.

Церовина Миленко с.р.
Церовина Мара по Миленку
Душанка Биберџић с.р.
Анђа Биберџић по Душанки
Аника Новокмет с.р.
Фимија Тохољ
по Бранку Стражичићу
Јованка Грубјеша по Стражичић Бранку

ЗАПИСНИК
од 16 априла 1942 год.

САСТАВЉЕН У КОМЕСАРИЈАТУ ЗА ИЗБЕГЛИЦЕ И ПРЕСЕЉЕ-
НИКЕ У БЕОГРАДУ.

РАДАН БОСИЉКА, домаћица из Стоца, стара 40 година
удова иза пок. Радан Бранка, кројача, мати троје деце.

КНЕЖЕВИЋ ЈОВАНКА домаћица из Стоца, стара 60 годи-
на, удова иза пок. Кнежевић Ђуре, намештеника банке, мати ше-
стеро деце.

КНЕЖЕВИЋ ВИДОСАВА, домаћица, кћи напред наведене
Кнежевић Јованке и пок. Ђуре из Стоца, стара 25 година, неудата.

КНЕЖЕВИЋ Љубица, чиновница дуванске станице у Стоцу,
кћи напред наведене Кнежевић Јованке и пок. Ђуре, стара 24 годи-
не, неудата.

КУРИЛИЋ ЈЕЛКА, домаћица из Стоца, супруга Курилић Илије, сликара из Стоца, стара 45 година, мати троје деце.

КУРИЛИЋ РАНКА, домаћица из Стоца, кћи напред наведене Курилић Јелке и Илије, стара 22 године, неудата.

ДРЕКАЛОВИЋ ЉУБИЦА, домаћица из Стоца, удова иза пок. Дрекаловић Јове, порезника, стара 46 година, мати троје деце.

ДРЕКАЛОВИЋ БРАНКА, домаћица из Стоца, кћи напред наведене Дрекаловић Љубице и пок. Јове, стара 19 година, неудата.

ДРЕКАЛОВИЋ ДОБРИЛА, свршена ученица грађанске школе, из Стоца, кћи напред наведене Дрекаловић Љубице и пок. Јове, стара 15 година, неудата.

МАРИЋ ЛАЛА, домаћица из Стоца, супруга Марић Јефте, судског чиновника, стара 35 година, мати троје деце.

МАРИЋ ДАНКА, ученица грађ. школе, из Стоца, кћи напред наведене Марић Лале и Јефте, стара 14 година, неудата.

МИТРИНОВИЋ ЦВИЈА, домаћица из Стоца, супруга Митриновић Саве казанције, стара 57 година, мати петеро деце.

МИТРИНОВИЋ ЗОРА, ткаља из Стоца, кћи горе наведене Митриновић Цвије, и Саве, стара 27 година, неудата.

МИТРИНОВИЋ КСЕНА, радница у дуванској станици из Стоца, кћи горе наведене Митриновић Цвије и Саве, стара 22 године, неудата.

МИТРИНОВИЋ СТАНИСЛАВА, ученица стручне школе из Стоца, кћи горе наведене Митриновић Цвије и Саве, стара 18 година, неудата.

ХАМОВИЋ БОСИЉКА, домаћица из Стоца, удова иза пок. Хамовић Ристе, трговца, стара 45 година, мати троје деце.

ХАМОВИЋ ЗИНАИДА, бивша чиновница код адвоката из Стоца, кћи горе наведене Хамовић Босиљке и пок. Ристе, стара 18 година, неудата.

ХАМОВИЋ ТИЈАНА, свршена ученица грађ. школе из Стоца, кћи горе наведене Босиљке и пок. Ристе, стара 15 година, неудата.

ХАМОВИЋ ЉИЉАНА, домаћица из Стоца, кћи пок. Хамовић Илије трговца и Ане, стара 21 годину, неудата.

ЈОВИЧЕВИЋ АНЂЕЛКА, домаћица из Стоца, удова иза пок. Јовичевић Васе, гостионичара, стара 62 године, без деце.

ЈОВИЧЕВИЋ ЖАРКО, ђак грађ. школе из Стоца, син пок. Јовичевић Ристе и Љубе, стар 15 година, нежењен.

ГРАХОВАЦ БОЈКА, домаћица из Стоца, кћи пок. Граховац Панте, и пок. Милице, стара 18 година, неударна.

ГРАХОВАЦ ЉУБИЦА, домаћица из Стоца, сестра горе наведене Граховац Бојке, а кћи пок. Панте, и пок. Милице, стара 16 година, неударна.

ОКУКА МИЛКА, домаћица из Стоца, кћи пок. Окука Луке, и пок. Јелке, стара 32 године, неударна.

МРАВУШИЋ КРСТИЊА, домаћица из Стоца, супруга Мравушић Ђорђа, црквеног послужитеља, стара 48 година, мати једног детета.

ГИГА ДАРИНКА, домаћица из Стоца, супруга Гига Ристе, учитеља у пензији, стара 71 годину, мати четворо деце.

ГИГА ЗОРКА, радница у дуванској станици из Стоца, кћи горе наведене Гига Даринке и Ристе, стара 32 године, неударна.

ГИГА ЉУБИЦА, домаћица из Стоца, супруга Гига Јове, судског официјала у пензији, стара 30 година, без деце.

БЈЕЛИЋ БОСИЉКА, радница у дуванској станици из Стоца, кћи пок. Бјелић Гојка, монополског чиновника и Цвије, стара 15 година, неударна.

Све напред наведене након опомене на исказ истине исказале су сугласно следеће:

Ми смо све биле у Стоцу, у време Независне државе Хрватске и тамо остале све док нисмо отпремљене у концентрациони логор.

У почетку независне државе Хрватске појавили су се у Стоцу и околици усташе. У усташке редове ступили су домаћи муслимани, хрвати католици и цигани. Претежна већина усташа били су муслимани, а мањи дио били су цигани и хрвати католици. Хрвата католика било је најмање, јер је и њихов број најмањи. Усташе су одмах почели прогонити Србе из Стоца и околице. Најпре су наредили Србима, мушкарцима, да се не смију никуда удаљивати из места, те да се морају сваки дан два пута пријављивати у усташком стану. Било је забрањено Србима да се скупа састају.

На 29 маја 1941 год. ухапшени су у Стоцу: Гига Јово, судски официјал у пензији, Зоковић Никола, бивши срески начелник, Ми-

хић Вељко, Михаић Станко, гостионичар, Михољевић Ристо, шофер Васковић Марко, трговац, Богдановић Васо, дечак од 15 година, Бркић Радован, радник у станици дувана, сви из Стоца. Осим ових тада је ухапшено и више Срба сељака из околице, а међу њима Бјелица Јанко, тежак из Берковића. Били су затворени у једној штали усташког логора, и држани у затвору до 20 јуна 1941 год. За то време су били страшно злостављани од усташа. Сваку ноћ су усташе улазили у шталу и немилосрдно их тукли пендрецима, кундацима и мокрим конопцима. Двојица Срба тада су од злостављања умрла у затвору и то: Михаић Вељко и Михољевић Ристо. На 2 јуна 1941 год. одвели су из овог затвора Михаић Славка у жанд. касарну, где су га исти дан убили. Једне ноћи после 20 јуна 1941 год. сви остали су по усташама из затвора изведени и некуда одведени, те се о њиховој судбини више не зна. Сигурно је да су сви убијени.

На 21 јуна 1941 год. сви Срби мушкарци, те Српкиње девојке из Стоца позвани су на присилан рад. Девојке су одведене у усташки логор, где су рибале патос, а усташе су их за то време псовали најпогрднијим псовкама. Мушкарци су морали чистити неке старе куће и чистити улице.

На 22 јуна 1941 године у вече, поновно је настало хапшење Срба мушкараца.

Ово хапшење продужило се и 23 јуна до подне. Тада су ухапшени Миличевић Чедо, писар у суду, Дрекаловић Жарко, студент филозофије, Курилић Илија, сликар, и његови синови Јефто, дипломирани правник и Страхиња, трговачки помоћник, Ђурбабић Јово, књижар и његов син Добросав, казанџија, те други син Властимир, књижар, Ружић Емил гостионичар, Режић Сергије ђак трговачке академије, Михаић Марко студент права и његова два млађа брата: Митриновић Шћепо, казанџија, Марић Драган, ђак учитељске школе, Хамовић Перо, златар, Благоје Душан, свештеник, Гига Лазо, чиновник катастарске управе. Радојевић Неђо, столар у дуванској станици, Гига Мито, мајсторски научник, сви из Стоца, затим Васковић Илија, трговац из Берковића, те више других Срба из околице Стоца. Сви су они на 23 јуна 1941 године у вече повезани и у два камиона одвезени према селу Љубињу, и од тада се о њиховој судбини више ништа незна. Према причању шофера

Ређић Мује из Стоца, који их је возио, сви су они крај села Ластве близу Љубиња делом убијени и мртви бачени у јаму, а делом живи побацани у ту јаму. Та је јама огромна.

На 25 јуна 1941 године поновно је настало хапшење Срба. Тада су ухапшени Кокотовић Станко, шумар, Милчевић Видоје, гостионичар и његов брат Љубо млинар, Благоје Милић, радник и његов син Лука, ђак грађ. школе, Окука Ђорђе, гостионичар, Јовичевић Сава, трговац и његови синови Шћепо и Славко, Перишић Лука, велепоседник, Поповић Бранко банк. Чиновник, Павић Гојко, казанџија, Шеледа Светозар, кројач и његова браћа Ћетко, чиновник у Среском начелству и Гојко полицијски стражар, Хамовић Чедо, судски чиновник, Гига Ристо, учитељ у пензији, Врећа Михо, гостионичар, Кашиковић Неђо, кројачки помоћник, Богдановић Сава, метлар, Вујновић Симо, пензионер, Радовановић Саво, тежак, Поповић Илија, posedник, Радан Бранко, кројач, Биберџић Перо, поштар, његов брат Ратко, столар Кунић Ђорђе, столар, Шутвић Борислав, ђак трговачке академије, Јовичевић Перо, кројач, Кнежевић Крсто, пекар, Скочајић Илија, поштански намештеник, Шаровић поштански чиновник, Курилић Нико, радник, Марковић Перо, грунтовничар, Сунајко Душан, чиновник среског начелства, Сава, Михић гостионичар Ружић Михо posedник и његов син Драган, Бркић Мико млинар и његов син Видоје, Михић Илија, радник у дуванској станици, Спахић Драго, ученик технике, те сви сељаци из села Ошанић и Попрати. Сви они држани су у усташком логору, те затворима среског суда и начелства, где су их усташе страховито злостављали и тукли. На 27 јуна 1941 године умрли су у затвору од задобивених озледа Поповић Илија и Ружић Михо, а Поповић Бранко, покушао је самоубиство, резањем жила на руци са зубима. Усташе су им у затвору давали слану воду да пију по највећој врућини. На 27 јуна 1941 год. око 5 сати после подне изведени су из затвора Радан Бранко и Биберџић Перо, одведени у оближњу шуму звану „Дубраве“ и ту убијени. Возио их је шофер Ђупела Адем, а убио их је Булат Анта, усташа из Љубушког, по занимању шофер. Исти дан у вечер одведени су у камионима сви остали на пола мртви и убијени на Видовом пољу код Стоца. За њих је 3 дана унапред била на овоме пољу ископана заједничка јама. Тада је убијено на

овоме пољу 275 Срба из Стоца и околице. Међу убијенима било их је који су били тек теже рањени, а још нису умрли. Тако је Милутиновић Ристо када је већ са другима био бачен у јаму онако рањен затражио од усташе муслимана воде. Усташа му је из свог феса дао воде, а затим га је убио.

На 24 и 25 јуна 1941 године око 300 усташа из Стоца и Љубушког на челу са усташким логорником Чорићем Марком, отишли су у српско село Берковићи и тамо приредили општи покољ Срба. У овоме селу поклане су читаве породице да нитко није остао жив. Тако је поклана читава породица Вуковића Милана са 6 чланова, породица Душана Хајловића од 5 чланова, Биберџића Трипе од 17 чланова, Биберџића Трипе, Васковића Марка од 5 чланова. Скоро цело село је поклано а спасио се је бегством само тек врло мали број. Усташе су тада међу осталима заклали и Хајровића Душана, трговца из Берковића, исекли га на комаде и кухали његово месо у котлу, те нагнали његову жену и децу да једу то месо, а после и њих заклали. Усташе су Србима вадили очи, и те очи доносили су у Столац и показивали другима, те се хвалили, колико су Српских очију извадили у селу Берковићи. Читаво село било је криво. Усташе су тако чешће одлазили и у друга суседна српска села и вршиле покоље и пљачке, а кад би се са пљачком враћали у Столац, онда су се враћали са песмом: „Бој се бије, за слободу Хрватске“, или „Марширала, марширала Павелићева гарда“. Тако су поклана села Ошанићи, Попрати, Влаховићи, Дубраве.

На 31. јула 1941. године било је у Стоцу треће хапшење Срба. Тада су ухапшени: Митровић Сава, казанџија, Мравушић Ђорђе, служитељ, у цркви Перишић Милан, трговац и његов син Жарко, свршени ђак грађ. школе, Јањић, учитељ, Марић Јефто, судски чиновник, Авдаловић Војо, учитељ, Кашиковић Ђорђе, трговачки помоћник и Хамовић Милан, намештеник „Бате“. Сви су исто вече одведени у село Дубраве крај Стоца и тамо убијени у једној шумици.

На 1. августа 1941 год. у вече било је поновно хапшење Срба у Стоцу. Усташе су у ноћи проваљивали у српске куће и одводили поједине Србе. Тада су одведени : Мичевић Миро, трафикант и његова жена Босиљка, Којо Ђурђа, домаћица, њен син и две кћери Драгица и Милена. Сви су они исту вечер убијени али не знамо где.

На 2 августа 1941 год. ухапшени су: Богдановић Митар, учитељ у пензији, Радан Тихомир, ђак трговачке академије, Павић канцарија и његов унук Ђорђе, Курилић Славко, кројачки научник и његов брат Миле стар око 8 година, Поповић Јово, трговачки помоћник, стар 14 година, Павић Душан стар 10 година, Граховац Лазо стар 14 година, Курилић Љубица, домаћица и њена кћи Макрена, Павић Драгиња, домаћица и њене две кћери Меланија и Гина те свекрва Елка стара 80 година. Радовановић Цијета, радница у дуванској станици, Вујновић Јованка, домаћица, Јовичевић Тодора са двоје мале деце, те ми: Радан Босиљка и њена кћи Биљана, која је оболела у логору у Лоборграду, а умрла у Загребу, Кнежевић Јованка са кћерима Видосавом и Љубицом, Курилић Јелка, са кћери Ранком и свекрвом Росом, која је умрла у логору у Горњој Реци, Дрекаловић Љубица са кћерима Бранком и Добринком, Марић Лада, са кћерима Бранком и Данком, Митриновић Цвија са кћерима, Зором, Ксеном и Станиславом, Хамовић Босиљка, са кћерима Зинаидом и Тијаном, Хамовић Љиљана, Јовичевић Анђелка са сестром Љубом која је умрла у Лоборграду и сином Жарком, Граховац Бојка, са сестром Љубицом и братом Лазом, Окука Милка, Мравушић Крстиња, Гига Даринка са кћерком Зором и унуком Босом Бјелић, Гига Љубица. Затим су ухапшени: Ковачевић Десанка, домаћица са кћерима Дивном и Миром, Хамовић Малина са кћерком Тамаром и Окука Љубица са сестром Зором. Ковачевић Десанка са кћерима пуштена је из Лоборграда, а Хамовић Малина са кћерком из Загреба. Окука Љубица и њена сестра Зора пуштене су успут из Сарајева. Истодобно са нама била је ухапшена и затворена Поповић Љубица, гостионичарка са кћерком Драгицом и сином Јовом. Она је била у логору у Лоборграду све до 20 јануара 1942 године када је са кћерком и сином отпремљена у Загреб у усташки затвор и после се није вратила. Још су снама ухапшене и одведене, а после умрле у Лоборграду Топаловић Стана Миличевић Анђа и Спајић Анета.

Усташе су нам казали приликом хапшења, да нас само воде у цркву, где ћемо прећи на ркл. веру. Међутим то је била лаж, јер су нас они одмах стрпали у затвор. Пригодом стављања у затвор одузели су нам од наших кућа и станова кључеве, јер нитко није остао код куће, пошто су мушкарци прије нас одведени и убијени. Оду-

зели су нам још ташне, новац, накит и све друге вредније ствари. Затворили су нас све у двије мале собе у затвор среског суда тако, да смо се гушиле од спарине.

Око 5 сати после подне дошли су домобранци и од усташа преузели власт над затвором и нама дозволили да изађемо на зрак на двориште, те нам чак донели и хране, и рекли нам, да ће нас они заштити од усташа. Након пола сата дошли су поново усташе и тражили од домобранаца да им предаду власт над нама. Домобранци на то нису пристали, али након дуљег објашњавања морали су пристати, да им изруче мушкарце. Тада су усташе из затвора извели Богдановић Митра, Радан Тихомира и Курилић Славка. Њих су извели и убили исту вечер, како су кам то причали домобранци. Око два и пол сата после пола ноћи преузели су нас усташе из Мостара, и исту ноћ отпремили у Мостар. Из Мостара смо кренули према Загребу. С нама тада је кренуло неколико стотина Срба из Мостара и околице, повезани ланцима. Усташе су ове Србе уз пут страховито тукли, а претили су и нама, да нити једна неће остати жива. Преко Загреба смо стигли у Цапраг на 6 августа 1941 г. где смо остале у логору два дана. Ту нам је казано да смо пуштене на слободу и по двојици усташа одпремљене смо до Нове Градишке. Из Нове Градишке поновно смо враћене у Загреб, а из Загреба смо отпремљене у Госпић у логор.

Када смо стигле у Госпић, а то је било на 9 августа 1941. Мушкарци су одведени у казниону, а ми женске и малодобна мушка деца у логор у Овчарску станицу, која се налази крај Госпића. Шта је даље било са мушкарцима, ми не знамо. Код доласка у логор Госпић поновно смо претресане и ту нам је одузето и оно мало новца и накита, што смо биле сакриле у Стоцу. Претрес су извршила двојица Жидова, који су били логорници и то по наређењу усташа. У овом логору нашли смо много Српкиња из Лике. Прву ноћ након нашег доласка у овај логор, некоји усташе наваљивали су у логор на Српкиње из Лике. Један усташа спавао је ту ноћ у логору са једном Српкињом из Лике, за коју је казао да је то његова заручница. Сутрадан је усташки надпоручник Нудић забранио усташама да улазе у шталу у којој смо спавале.

У овом логору било је врло много Жидова мушкараца и же-

на. Жидови су се добро хранили, те смо ми Српкиње из њихове кухиње добивали јести.

На 16 августа 1941 год. око 3 сата после подне укрцане смо ми Српкиње у 4 теретна камиона, а усташе су нам тада казале да идемо на оток Паг. Три камиона наводно су отишла за оток Паг, а наш се камион покварио на 4 км. пред Оштаријама у Велебиту и ми смо после тога пешице дошле у Оштарије. У Оштаријама смо нашле много усташа. На оток Паг тада су одведене: Јовичевић Тодора и њених двоје деце, Павић Драгиња, са троје деце и свекром, Курилић Љубица са двоје деце, Радовановић Цвијета и Вујновић Јованка све из Стоца. Имена осталих Српкиња, које су тада одведене на оток Паг ми не знамо. О судбини оних Српкиња, које су одведене на оток Паг не знамо ништа, а нити смо када могле сазнати. Једна Српкиња из Мостара полудила је у Госпићу у логору. Њу су усташе некуда одвели.

У Оштаријама смо биле два дана и две ноћи. Спавале смо у једној штали пуној смећа. За то време добиле смо само један пут кухане кромпире, и то неку је запао један кромпир а неку половина кромпира. Ту је у Оштаријама умрла Таминцић Анђа из Стоца. Она је била пошла за оток Паг у другом камиону, па је враћена у Оштарије. Усташе су је довеле на колима и бацили на ледину, где је кратко време иза тога умрла. Њу су усташе окривили, да је имала са собом бомбе двије, па су је тукли да је од задобивених озледа умрла. Док је лежала на ледини нису нам усташе дозволили да јој се приближимо, нити да јој онако болесној што помогнемо. Када је умрла, један усташа ју је ударио ногом и казао: „Мртва је“. Њен леш је некуда одвезен.

Прву ноћ нашега боравка у Оштаријама долазиле су усташе к нама у шталу, свјетлили са џепним лампицама и тражили млађе девојке захтевајући од њих да изиђу из штале с њима на поље. Тада су мајке ових девојака те друге старије жене почеле викати и притисле својим тјелесима младе девојке и тако их одбраниле од усташа. После тога усташе су упрли електричне џепне лампице на девојку Граховац Бојку, јер им се свиђала и тражили од ње, да с њима изиђе ван, али им се она одлучно одупрла и тако су усташе одустали од даљег напастовања девојака.

На 19 августа 1941 год. враћене смо из Оштарија поновно у логор у Госпић. Ту нам је један хрватски војник, који је био на стражи у логору казао, да смо више сретне, него што смо тешке, што нисмо отишле на оток Паг. Некоје Жидовке су се вратиле са отока Пага али Српкиња није нити једна. Једна Жидовка која се је вратила са отока Пага причала је у логору у Крушчици, да је на отоку Пагу било врло лоше, лош поступак и лоша храна. Даље је причала, да је на оток Паг била доведена и једна православна попадија са кћерком од 16 година, која је била врло лепа. Усташа је једном на раду нешто заповедио њеној кћери, а она му је јачим тоном одговорила. Навече је тај усташа кћерку од попадије из бараке одазвао и она се није више никад вратила у бараку. Њена мајка је после тога стално и страшно плакала, као и Жидовке, јер су и оне жалиле, пошто је била добра и лепа.

На 21 августа 1941 год. кренуле смо из логора у Госпићу за Јастребарско, камо смо стигле у петак на 22 августа 1941 год. У Јастребарском смештене смо у једну властелинску господарску зграду и тамо смо остале 10 дана. Режим у Јастребарском био је донекле подносив и немамо ништа нарочито казати.

На 2 септембра 1941 год. кренуле смо за логор у Крушчици крај Травника камо смо стигле на 4 септембра 1941 год. Целог пута нисмо ништа добиле за јести нити ми нити наша деца, а исто нити онај дан када смо стигле у Крушчицу.

У Крушчици смо затекле страшно стање. Биле смо најпре смештене у бараку број 5., која је скоро прокисавала, без патоса дрвенога у њој је било ужасно блато, а ми смо дошле мокре, голе и гладне. Ту је међу нама одмах настао страشان плач, јер смо предосећале нашу тешку судбину. Жидовке, које су биле с нама доведене из Јастребарског у Крушчицу, добиле су бараку број 4, која је била боља од наше, јер је имала бољи кров, а половица бараке имала је нови патос. Ми смо након боравка од 2 сата у блату у бараки број 5 молили усташе, да нам дозволе да се преселимо у браку број 4, где су биле Жидовке. Они су нам то дозволили. Ми смо тада у бараки број 4 заузеле слабију страну, у којој није било дрвеног патоса, а Жидовке су остале у другом делу бараке, где је био дрвени патос. Ми смо тада покислу зелену курузовину са поља доносиле и сте-

рале себи у бараки. Како смо биле страшно гладне сисале смо сок из зелене кукурузовине, да би ублажиле глад. Тада су мајке давале својој деци трску из кукурузовине, да из ње сисају сок, јер су им деца била силно гладна, а оне нису имале ништа да им даду за јело осим трске из зелене кукурузовине. Сутрадан на 5 септембар 1941 год. у подне, а био је петак, добиле смо истом свака по једну кашику чорбе од граха у којој је требало тражити које зрно граха. Круха нисмо добиле. Следећи дан у подне опет смо добиле кашику чорбе од граха без круха и тако редом сваки дан. Међу нама завладала је страшна глад. Све смо биле од глади и напора потпуно изнурене, а многе су падале у несвест. Да би како тако утажиле глад, купиле смо лупиње од крumpира, које су усташе себи гулиле, лишће од тикве, коприву и зелени купус те смо то кухали на жару који смо приредиле, и онако несано и без масти јеле и давале деци, али нити тога није било увијек у довољној мери. Често пута, када смо овако јело приредиле и хтеле да једемо, дошао је који усташа и све нам ово јело ногама преврнуо и просуо, а нас у бараке потерао. Жидови и Жидовке у том погледу боље су пролазиле од нас, јер су имали новаца, па су од усташа куповале хлеба и воћа. Њихова жидовска црквена општина из Сарајева слала им је живежне намирнице. Од посланих живежних намирница усташе су највећи део себи задржавали, али су нешто и Жидовима давали. Од добивених живежних намирница Жидови су један део и нама давали. За нас Српкиње није се имао тко да брине.

Стражу над нама у Крушчици вршили су усташе. Усташе су скоро сваку вече залазили у бараку и светлећи џепним лампицама тражили младе девојке. Мајке су своје кћери сакривале и на њих бацале своје хаљине. Многе мајке су тада полегале на своје кћери и тако их од усташа заштићавале. Једне вечери дошло је у нашу бараку око 10 усташа и наредили да девојке, које су они звали „пуце“ морају у 11 часова ноћу доћи к њима, па да ће носити дрва. Ми смо одмах знале о чему се ради. Марковић Стана из Мостара, која је имала са собом кћер Бранку стару 17 година одмах је казала, да она неда своје кћери, нато јој је један усташа подметнуо под врат бајунету, опсовао јој српску мајку са речима: „Шта не даш, српску ти мајку“. Васиљевић Рада, чиновница Шипада из Сарајева одмах чим

су усташе напустили бараку, дозвола је Жидова Др. Мајера, адвоката из Сарајева, који је вршио дужност логорника и замолила га да оде до усташког сатника и замоли га, да то спречи. Он је одмах отишао и сатник је то спречио, те забранио усташама залазити у нашу бараку. Усташе су међутим и после тога залазиле у нашу бараку те светлећи лампицама тражили девојке.

Усташе су и према нама иначе поступали сваки пут врло окрутно. Многе жене и децу тукли су шамарима и кундацима, тако су тукли Јовичевић Анђелку, Јовичевић Љубу, Курилић Јелку. Васиљевић Раду, Грубеш Јованку, Ивковић Радојку, те многе друге. Ивковић Радојка је један пут тако страшно истучена, да је пала у несвест и после тога морала је лежати.

Неколико пута усташе су по авлији побацали комаде старог плеснивог хлеба и гњилих шљива. Деца, а и одрасле заточенице Српкиње ишле су да то купе и једу, јер смо сви трпили страшну глад, а усташе су их онда дочекивали и корбачем тукли.

Усташе су по целе ноћи око наше бараке ходали и певали пуцали из пушака, ударали кундацима о даске бараке, провлачили бајунете кроз рупе дасака, звали да наше девојке изађу из барака к њима, те свакојаким најпогрднијим најбезобразнијим речима псовали нас. Осим тога је у бараки владала страшна нечист. Барака је била пуна ушију и нисмо се могли од њих очистити, два пута смо добили сламе од усташа, али је та слама била пуна ушију. Ми смо покушавали излазити из бараке и требити уши из одела, али нам усташе нити то нису дозвољавали, већ су нас тукли и терали назад у бараку.

Од силне глади, нечистоће и злостављања многе Српкиње су толико биле изнурене, да су после у Лоборграду умирале. Логор у Крушчици био је право мучилиште.

Од велике изнурености, а након одласка из логора у Крушчицу умрле су после у Лоборграду: Јовичевић Љуба, стара 53 године из Стоца, Грубјеша Госпава, стара 60 година из Љубиња, Ђук Јока стара 71 годину из Љубиња, Зеленовић Перса, стара 60 година, из Мостара, Спајић Ана, стара 51 годину из Стоца, Шаин Јованка, стара 60 година, из Мостара, Лалић Драгица стара 1 годину из Мостара. Топаловић Стана стара 65 година из Стоца Ковачевић Мара

стара 65 година из Невесиња Стајић Јован, стар 15 година из Мостара, Бјелић Аница стара 73 године, из Љубиња. Радуловић Јелена стара 25 година из Сарајева, Миличевић Анђа стара 50 година, из Стоца, Вукасовић Јелка стара 60 година, из Мостара, Врањеш Сава стара 50 година из Госпића, Гутеша Момчило стар 8 година из Бихаћа, Бачић Стана стара 50 год. из Јасеновца и Лелић Олга стара 60 година, из Петриње. Надаље умрле су у логору у Горњој Реци од изнурености, коју су запатиле још у Крушчици Пејновић Цвијета, стара 75 година из Госпића и Курилић Роса стара 70 година, из Стоца, а у Загребу у болници умрла је Гутеша Мара из Бихаћа, у логору у Лоборграду родила је мушко дете, које су Српкиње заточенице саме крстиле, и наделе му име Слободан. Међутим ово је дете након 6 недеља умрло.

На 5 октобра 1941 год. премештене смо из логора у Крушчици у логор у Лоборграду, камо смо стигле после путовања од 2 дана на 7 октобра 1941 год. Путујући из Крушчице у Лоборград задржали смо се краће време у Загребу и ту смо од загребачких Жидова добиле хране и чаја. Усташе, које су нас на путу пратиле до железничке станице Златар, страшили су нас, да ће нас у Лоборграду преузети Немци и да ћемо тек онда видети шта су Немци. Тврдили су нам, да ће Немци старије жене поубијати а младе девојке одвести себи под шаторе. Међутим то је све била лаж, јер су нас Немци преузели, али су с нама коректно и добро поступали.

На жељезничкој станици у Златару преузели су нас немачки војници и са аутобусима одвезли у Лоборград, где смо смештене у напуштени властелински дворац. Управу овог логора водили су Немци војници. Они су с нама поступали врло лепо и уљудно, а храна је била много боља, него у свим досадањим логорима, кроз које смо прошли, а нарочито него у Крушчици. У Лоборграду било је међу нама много случајева смрти али то је све била последица гладовања и злостављања, која смо претрпели у логору у Крушчици. Имена умрлих већ смо навеле напред. У логору у Лоборграду могли смо се дописивати са нашом родбином, а могле смо примати новац и пакете.

У логору у Лоборграду често пута нас је обилазила и доносила нам дарове Будисављевић Дијана, супруга Др. Будисављевића

Јулија, Србина, познатог хирурга из Загреба. Она је рођена Немаца, и организовала је помоћ нама Српкињама са Мишић Чедом и још неким другима из Загреба.

На 18 децембра 1941 год. један део заточеника Српкиња премештен је из Лоборграда у логор, који је тада био наново основан у Горњој Реци крај Новог Марофа. Међу осталима у овај логор премештене су Радан Босиљка, Курилић Ранка, Курилић Јелка, Кнежевић Јованка Кнежевић Видосава, Кнежевић Љубица, Дрекаловић Љубица, Дрекаловић Бранка, Дрекаловић Добрила, Митринић Цвија, Митринић Зора, Митриновић Сена, Митриновић Станислава и Гига Љубица. Управу овог логора су водили Немци и они су са Српкињама у сваком погледу поступали нарочито лепо и хумано. Околно хрватско становништво било је према нама врло добро расположено. Хрватице жене, сељакиње долазиле су к нама у логор и даривали децу са храном. У опште хрватско житељство опходило се тамо с нама са особитим симпатијама. Нарочито се је према нама показао благонаклоним Турк Антун, трговац у Горњој Реци.

Истакли смо одмах у почетку, да су у Стоцу одмах после формирања независне државе Хрватске ступили у усташке редове највише Муслимани и Цигани, а Хрвати католици у мањем делу, јер их у том крају мање има. Усташки стожерник у Стоцу био је Ђорђић Марко, студент који има жену учитељицу, која је службовала у околини Стоца и она га је пре тога хранила. Затим су се истицали у прогону Срба, усташе: Смоле Фрањо, директор бив. хрватске сељачке банке у Стоцу, који је био и усташки повереник. Његови заменици били су Рагуш Илија, бакалин и Муљић Божо гостионичар, Хрле Хамид, малтар који је био главни помагач логорников. Даље су се истицали: Хаџић Хамид, полициски стражар, који је лично много Срба убио, Башић Мујо, општински чиновник и његов брат Џафер, послужитељ среског начелства, Басарић Ђамил, послужитељ среског начелства, Пецаљ Смајо, полициски стражар, који се је нарочито истицао као крволок, Потуровић Омер, полицијски стражар Хараћић Ало, полицијски стражар, Секо Михо, управник поште, који је био главни подстрекач покоља Срба, Перић Нико, без занимања, Пуљић, земљорадник, Бечевић Абид, циганин који се је нарочито истицао са својим крволоштвом, Реџић Хасан, месар

и његови синови Авдо и Мамуд, те његова кћер Изрета, који су се нарочито истицали у прогону Срба. Ђенгић, носач, Жуна Назиф, столар, Демировић Мехо, без занимања, Сидран Џафер и Осмо, млинари, Лето Ибро без занимања, Турковић Русто и Мустафа, месари, Ђелко циганин, Еминовић Машо, без занимања, Ризванбеговић Омер бег, поседник и општински начелник, који се је особито истицао у прогону Срба. Пашалић Бајро и Салко, кафеџије, Басарић Хамо, столар, Пјевић Сулејман, без занимања, те много других муслимана и цигана, које ми познајемо али се не сјећамо њихових имена. У оно време долазило је из Љубушког у Столац много усташа под водством Булат Анте шофера из Љубушког. Ови усташе из Љубушког извршили су у заједници са усташама из Стоца напред описани покољ Срба у селу Берковићи, у којем селу су скоро све Србе поклали.

У логору у Госпићу био је командант логора неки Пурић усташки надпоручник, који је пре тога био трговачки путник, те неки усташа Миле, звани „Милица“ који се је много истицао својом бруталности. Других усташа из Госпића не знамо.

У Јастребарском био је командант логора неки Михаиловић усташки надпоручник.

У логору у Крушчици крај Травника био је командант логора неки усташки сатник, којему имена никао нисмо могли дознати. Тај сатник био је особито окрутан и немилосрдан према нама Српкињама. Био је уз то врло прост и неотесан без икакве интелигенције, што се је на њему већ на први поглед могло приметити. Усташе у логору биле су: Грга Иван, Турудић Миле, Врбан Иван, Шмит Дане, Јаклић Петар, Шупер Милан, Шупер Никола, Дошен Ивица, Дошен Марко, Дошен Стипе. Потоња петорица родом су из Брушана среза Госпић. Некима од ових усташа, који су били у Крушчици било је име Паладин, Милан и двојица Јоза, али им не знамо презимена.

У Лоборграду и Горњој Реци није било усташа, већ су управу логора вршили Немци. У Лобор граду и Горњој Реци командант логора јест Хегер Карл, Немац из Загреба, који је према нама био врло коректан као и остали Немци, који су тамо вршили службу.

У логору у Горњој Реци управник логора био је Пелц Карл из

Загреба, који је нарочито коректан и добар био према нама као и његов заменик Курц Ханс. Пелц Карл указивао је нарочиту доброту према нашој деци, те је био несретан ако када не би којем детету могао дати јести.

Ми смо ослобођене из логора на 30 марта 1942 год. и допутовале у Београд на 31. марта 1942. године.

Друго ништа ми немамо исказати, а на исказано и прочитано можемо се заклетати.

Довршено:

Саслушао и оверава:

Родић Ђуро, с.р.

Записничар,

Аћимовић Јулијана с.р

Радан Босиљка, с.р.

Кнежевић Јованка, с.р.

Кнежевић Видосава, с.р.

Кнежевић Љубица, с.р.

Курилић Јелка, с.р.

Курилић Ранка, с.р.

Дрекаловић Љубица, с.р.

Дрекаловић Бранка, с.р.

Дрекаловић Добрила, с.р.

Марић Лала, с.р.

Марић Данка, с.р.

Митриновић Цвија, с.р.

Митриновић Зора, с.р.

Митриновић Сена, с.р.

Митриновић Станислава, с.р.

Хамовић Босиљка, с.р.

Хамовић Зинаида, с.р.

Хамовић Тијана, с.р.

Хамовић Љиљана, с.р.

Јовичевић Анђелка, с.р.

Јовичевић Жарко, с.р.

Граховац Бојана, с.р.
Граховац Љубица, с.р.
Окука Милка, с.р.
Мраушић Крстиња, с.р.
Гига Даринка, с.р.
Гига Зорка, с.р.
Гига Љубица, с.р.
Бјелић Босиљка, с.р.

ЗАПИСНИК
од 17 априла 1942 год.

САСТАВЉЕН У КОМЕСАРИЈАТУ ЗА ИЗБЕГЛИЦЕ И ПРЕСЕЉЕ-
НИКЕ У БЕОГРАДУ.

БАСАРИЋ ЈЕЛЕНА, свршена ученица гимназије из Госпића, кћи Басарић Дмитра, земљорадника и Пере рођ. Басарић, стара 19 година, неудата, након што је опоменута на исказ истине, исказује следеће:

На 10 априла 1941 године проглашена је Независна држава Хрватска, те исти дан у вече појавили су се у Госпићу усташки одреди под водством Фрковић Јурице, трговца из Госпића. Следећег дана т.ј. на 11 априла 1941 год. започело је хапшење Срба у Госпићу. Тада су ухапшени: Дукић Никола, трговац, Обрадовић Никола трговац стоком, адвокат, Плећаш Васо, управник казнионе у пензији, Плећаш Илија, чиновник, Станић Богдан, адвокат, те више других Срба, чијих имена се сада не сећам. Сви ови похапшени Срби били су затворени у казниону и држани у затвору око 15 дана, а затим једне ноћи на камионима некуда одведени и од тада се о њима више ништа не зна.

Усташе су наставили са хапшењем Срба из Госпића и околице. Једна група усташа хапсила је Србе у Госпићу, а друге групе ишле су камионима по околним српски селима и тамо хапсили и допремали их у Госпић. То је непрестано сваки дан чињено. Ухапшени су у то време: Војводић Никола, трговац, Пјевач Милош, тр-

говац, Обрадовић Стојан, узнички стражар, Обрадовић Илија, жељезничар, Чакан Милета, гостионичар, Димић Јанко, жељезничар, Плећаш Стево, жељезничар, Почуча Ђуро, земљорадник, Теслић Марија, домаћица, сви из Госпића, те више других чијих се имена сада више не сећам. Похапшени Срби били су неко време у затвору, а из затвора су на камионима некуда одведени и о њиховој се судбини ништа није сазнало. Колико их је у то време одведено није ми познато, али знам да су одведени сви Срби из Госпића, једино је остао Љиљак Милан, трговац. Исто тако одведено је по усташама много Срба сељака из околних села.

Једне ноћи у месецу јулу 1941 год. пијанчевали су усташе читаву ноћ у гостиони Плећаш Драгице. Пред зору усташе онако пијане убили су гостионичарку и после тога је опљачкали. Њезина мужа Васу пре тога су још затворили, те некуда одвели.

На 1 августа 1941 год. приредили су усташе опћи покољ Срба у селу Липе крај Госпића. Усташе су по ноћи проваљивали у српске куће и од реда све клали. Мали број Срба из овога села могао се је спасити бегством.

Идућег дана т.ј. на 2 августа 1941 год. наставили су усташе са убијањем Срба у Госпићу. Тада су убили Теслић Дмитра, ученика 7 разреда гимназије у његовој кући. Његова оца су после тога одвели у затвор у Овчарску станицу крај Госпића. После су све ове породице одведене за оток Паг и о њима се више ништа не зна. Тада су одведене, породице: Димић Јанка, жељезничара, Плећаш Стеве, жељезничара, затим породице Почуча, Новаковић Гледић и многе друге, чијих се имена више не могу сетити.

Видећи да ћемо и ми погинути одлучили смо да побегнемо у шуму, па смо на 2 августа 1941 год, после подне побегли од куће у Велебит и то: мој отац Дмитар, мајка Пера, сестра Софија, брат Јово, снаха Аница и њихова деца, Владо стар 9 година, Бранко 8 год. и Богдан стар 6 година. У Велебиту смо нашли много Срба, који су тамо побегли пред усташама.

Четвртог дана пошто смо проборавили у шуми у Велебиту одлучио је мој отац, да се из шуме врати кући. Мајка га је од тога одговарала, али он је на сваки начин хтео да отиђе кући. Говорио је мајци, да није ништа крив, па да га хрватске власти и усташе нема-

ју зашта убити. Ја сам одлучила, да не пустим самог оца, већ да га пратим и кренули смо нас двоје на пут из Велебита за Госпић. На путу нам се придружила још Обрадовић Милица, стара 20 година из Госпића. Из шуме из Велебита пошли смо пред вече и ишли смо по ноћи, да нас нитко од усташа неби видео. Када смо стигли у брда у близини села Дивосело, а то је могло бити око 11 сати у ноћи видели смо пожаре у околним српским селима, Кулици, Остревници, Вребцу и Барлетима. Чули смо и пушкарање. Ја сам тада молила оца да не идемо даље, већ да се вратимо натраг у Велебит. Отац се није дао одвратити, већ је наставио пут за Госпић, а нас двије смо остале у тим брдима до сутра ујутро, када смо и ми наставиле пут за Госпић и оба двије отишле мојој кући, која се налази у близини жељезничке станице. Прозори од куће били су полупани. Нас двије ушле смо у кућу кроз полупани прозор. Оца код куће нисам нашла. Кућа је била сасма опљачкана и све ствари разнешене. Нашле смо у смочници само још нешто меда и то смо јеле.

У кући нисмо могле остати, јер нам живот није био сигуран претила нам је погибел да сваки час будемо поубијане. У Велебит се нисмо могле више вратити, јер се је на све стране пуцало, па смо одлучиле, да некако дођемо у везу са талијанском војском, па да замолимо талијанске војнике, да нас пребаце у Италију, јер су се тако већ многи Срби спасили. Изишле смо из куће и кријући се кроз жита у пољу дошле смо до жељезничке станице, која се налази крај Госпића, и тамо смо нашле два талијанска војника, који су се шетали. Ми смо их замолиле да нас приме к себи и некако пребаце у Италију, односно у Далмацију, која је по њима запоседнута. Они су нам одговорили, да су дан пре тога многе српске породице спасили и пребацили у Италију, али да смо ми већ касно дошли. Међутим су нам ипак обећали, да ће покушати да учине све што могу, да би нас спасили. Један од ових талијанских војника говорно је француски, а други је знао само талијански. Ја сам са њима говорила нешто талијански а нешто француски. У разговору они су нас жалили. Обрадовић Милица према споразуму отишла је до једног талијанског камиона, који је био у близини, села на камион и одвезла се. Требала сам после ње и ја да седнем у други камион, али баш у том моменту наишао је на бициклу један усташа, који је

мене прогласио ухапшеном и позвао да идем са њим. Ја сам се опирала говорећи му, да нека ме рађе одмах убије, него да ме води у затвор. Усташа је на то са рамена скинуо пушку и хтео да ме убије, али су то спречили талијански војници, који су се у том моменту налази у близини нас. У то су наишла једна усташка кола и усташа на бициклу приморао ме је, да седнем у та кола, усташа ме је ударио пушком по леђима.

Усташа ме је одвео пред великог жупана Фрковића Јурицу и запитао га, да ли да ме даље води у шуму Јасиковац, где су Срби по усташама убијани, или у затвор. Велики жупан му је одговорио, да ме води у затвор и ја сам из канцеларије великог жупана одведена у затвор у казниону. То је било на 5 августа 1941 год.

Два дана била сам затворена сама у ћелији. Трећи дан била сам премештена у скупну ћелију, где сам нашла две девојке Српкиње из Дивосела крај Госпића. Из ове ћелије погледала сам једног дана кроз прозор у двориште, у којем је било много Срба и видела сам мога оца. Он ме је опазио и руком ми показао, да је гладан, али му ја нисам могла ништа помоћи. Неколико дана после тога видела сам, како су усташе мојег оца са много других Срба свезали жицом, а потом, спојним ланцем и некуда одвели. Тада сам последњи пут видела свога оца. Сваки дан одводили су усташе повезане Србе из казнионе. Једну су групу одводили пре подне, а другу после подне. Куда су их одводили ја не знам.

У казниони у Госпићу остали смо око 15 дана и за то време морала сам неколико пута рибати ходнике и ћелије, у којима су подови (патоси) били упрљани крвљу, а и зидови тих ћелија били су крвави. Једнога дана пре подне гледала сам из своје ћелије кроз прозор у двориште и тада сам видела, како је један усташа једног Србина након краћег објашњења из војничке пушке убио.

У казниони у Госпићу стражу су држали усташе. Ја нисам познавала ни једног усташе, јер су били из околних села крај Госпића. Један усташа звао се је по имену Милица. Бар су га тако други звали. Око 20 августа 1941 год. одпремљена сам са једним транспортом, у којем је било мушких и женских у Јастребарско. У овом транспорту биле су још Вујновић Марија и њена сестра Милица, девојке из Дивосела крај Госпића, затим Васиљевић Рада, Баста Ан-

кица и Ивановић Зора, чиновнице Шипада из Сарајева, Крајновић Милица, родом из Госпића, Бараћ Драгица, родом из једног села крај Госпића, те још много других, чијих се имена више не сећам.

У Јастребарском смо били смештени у једној властелинској згради и то Срби мушкарци у подруму, а Жидови мушкарци и жене, Хрвати и Хрватице, те ми Српкиње били смо смештени на спратовима те зграде. У Јастребарском храна је била врло лоша. Кухињу су водили Жидови. Видела сам како је усташа звани „Милица“ родом из Пазаришта, среза Перушић, који нас је допратио из Госпића пендреком тукао неке Србе, зато што су од неких сељанки хтели купити шљива.

Након боравка око 10 дана у Јастребарском ми смо Српкиње и Жидовке биле отпремљене у логор у Крушчицу крај Травника, камо смо стигле након путовања од два дана. На путу су нас пратиле усташе и они нам за време читавог путовања нису дали ништа јести нити пити.

У логору у Крушчици стигле смо трећи дан после подне. Ту смо ми Српкиње биле смештене у једну бараку, на којој је кров прокисавао и барака је била пуна блата. Барака је имала патос само на једној страни и у ту страну бараке биле су смештене Жидовке, а ми Српкиње на другу страну, на којој није било патоса. Жидови су после поправили бараку дали направити патос и на оној страни у којој смо ми Српкиње биле смештене.

Тај дан када смо стигле у Крушчицу, нисмо добиле ништа јести а пошто нисмо ништа јеле нити за време путовања од два дана, то смо све биле страшно гладне. Видела сам како су неке заточенице вадиле срчку из зелене кукурузовине и сок сисале, само да глад утаже. Тек други дан после подне добиле смо свака по једну кашику чорбе од граха, без круха, или чега другог. Следећих дана добивале смо сваки пут само једном дневно по једну кашику чорбе од граха и ништа више. То је била наша храна, коју смо добивале од управе логора за време читавог нашег боравка у Крушчици. Ради тога завладала је међу нама тешка глад. Многе су заточенице падале у несвест од глади, а све смо од изнемоглости при ходу љуљале се. Жене су брале зелену траву и лишће од бундева и то на ватри, коју су приредиле, кухале, и без соли и зачина то јеле и деци дава-

ле. Међутим обесни усташе нити то нам нису увек дозвољавали, већ су често пута већ тако припремљену храну ногом ударали и просули.

У логору је владала велика нечистоћа. Барака је била пуна ушију. Управа логора није ништа подузимала, да би се бар колико толико одржала чистоћа. Усташе су шта више и нама онемогућавале да одржавамо чистоћу онолико колико ми можемо. Ако смо хтеле да рубље или што друго оперемо на потоку, који је био у близини бараке, они су нам то забрањивали и наше рубље бацали у воду, а нас без рубља терали у бараку. Ако је која женска изашла пред бараку и хтела са себе да треби уши, они су јој то забрањивали и терали је натраг у бараку.

Поступак усташа према нама био је у сваком погледу бруталан и нечовечан. Усташе су осим тога без икаквог повода кундацима и шамарима тукли заточенице. Гледала сам како су тукли Курилић Јелку и многе друге, чијих се имена више не сећам.

Једном су усташе наредили да по ноћи дођу к њима младе девојке, па да ће ићи онда на рад. Старије жене су се против тога буниле и протестовале тражећи, да девојке само по дану раде, јер су знале зашто усташе девојке зову. Оне су се ради тога притужиле усташком заставнику и он је то спречио. Усташе су по ноћи залазиле у бараку, али ја не знам у коју сврху. Усташе су по ноћи ходале око бараке, певали, викали, певали разне непристојне песме и лупали кундацима у бараку.

У логору у Крушчици боравили смо месец дана, а затим смо премештене у логор у Лоборграду крај Златара.

У Лоборграду биле смо смештене у једној напуштеној властелинској згради. Управу логора водили су немачки војници. Управник логора је Хегер Карло, Немац из Загреба. У овом логору поступак према нама био је у сваком погледу добар, а и храна била је много боља, него у логору у Крушчици.

На 19 децембра 1941 год. једна група Српкиња међу њима и ја премештене смо из логора у Лоборграду у логор у Горњој Реци, крај Новог Марофа. Управу овог логора водили су такође Немци, а управник логора био је Пелц Карло, Немац из Загреба. У овом логору био је поступак према нама у сваком погледу нарочито добар.

У оба логора т.ј. у Лоборграду и Горњој Реци могле смо се дописивати са нашим породицама, а могле смо примати и посјете. Исто тако могле смо примати и новаца и пакете.

Док сам ја била у логору у Лоборграду добила сам писмо од мојег брата Јове, које ми је послао из Госпића. Он ми је у писму јавио да је наша мајка, сестра, те моја снаха, а његова жена и његових троје деце убијени, а за оца да ништа не зна.

У Госпићу истакли су се као усташе у прогону Срба: Фрковић Јурица, трговац, сада велики жупан, Дошен гостионичар, Соколић Жарко, абитуријент, Стилиновић Стипе, абитуријент, Девчић Мила, абитуријент, Мартиновић Милан, абитуријент учитељске школе, Асић Иван, ученик гимназије, Угарковић Јурај, студент, Ација, студент, Јањић Звонко, студент, сви из Госпића, затим Павелић Лука, сељак из Смиљана. Било их је још много других из околних села, али им ја не знам имена.

На 30 марта 1942 год. пуштена сам из логора у Горњој Реци и са више других заточеница допраћена у Земун, а потом преведена у Београд, камо сам стигла на 31 марта 1942 год.

Друго ништа немам исказати, а на исказано и прочитано ми могу се заклети.

Довршено:

Саслушао и оверава:

Родић Ђуро, с.р.

Записничар,

Аћимовић Јулијана с.р

Басарић Јелена с.р.

ЗАПИСНИК

од 17 априла 1942 год.

САСТАВЉЕН У КОМЕСАРИЈАТУ ЗА ИЗБЕГЛИЦЕ И ПРЕСЕЉЕНИКЕ У БЕОГРАДУ.

МИКИЧИЋ ДАРИНКА, рођена Радојевић, 2.II 1908, Сарајево, кћи пок. Тодора и Савке рођене Лончар, удата за Ристу Микичића, обућара, домаћица.

ВУЈОВИЋ МИРА, рођ. 28.VIII. 1917 у Сарајеву, неудата, кћи пок. Гојка и Милке Марић, кројачица.

ЧОВИЋ АНКА, рођ. 8.VIII. 1920 у Сарајеву, неудата, кћи пок. Ристе и Милене Михајловић, домаћица.

КУРИЛИЋ МИРЈАНА, рођ. 8. IV. 1921 у Стоцу, неудата, кћи Милана и Софије, рођене Хамовић, студентица технике.

КРНЕТА ДОБРИЛА, рођена 16.II.1920 у Јајцу, неудата, кћи Гавре и Роксанде Петричић, канц. приправник код среског суда у Сарајеву.

Позване да искажу све што су доживеле, виделе и чуле од почетка рата до данас и опоменуте да о свему говоре само чисту истину, присутне су изјавиле:

Ја МИКИЧИЋ Даринка, ухапшена сам 22. јуна 1941 год. у вароши Модрича, срез Градачац. До тада је у главном у том крају прошло време без нарочитих хапшења и без убијања, колико је мени познато. Негде крајем маја издала је општина наређење којим је забрањивала Муслиманима и католицима сваки саобраћај са православнима. Нису смели залазити у њихове радње нити у опште са њима радити под строгом претњом хапшења. У Вароши Модрича већина је православних и како су у њиховим рукама биле готово све радње, све је било затворено. Тада је био претседник општине неки Хрват, по имену Јозо, коме се не сећам презимена. Поводом ове забране, и затварања свих радња, било је у вароши много негодовања и код муслимана и код католика, па се чак спремала и једна депутација у Загреб да протестује против тога. Резултат тога није ми познат, јер сам била пре ухапшена. Српске радње су на то усташе почеле да одузимају Србима те их давали Муслиманима и католицима, врло често намештеницима из тих радња.

Десетак дана пред Видовдан почело је неких 20 усташа из Модрича и Оцака да редом хапсе све виђеније Србе, сви су осуђени на по 20 дана затвора, без икаквог разлога, који би мени био познат. За време затвора терали су их на присилан рад, да чисте улице, клозете итд. Након 20 дана неке су пуштали, а неким су про-

дужавали затвор на 10 до 15 дана. Моме мужу и мени продужили су затвор тачно на месец дана. Међутим за време издржавања тога затвора, већина нас је била транспортована. Док смо мој муж и ја били у затвору настало је велико хапшење свих Срба у Модричу и Градачцу и околним селима. Међутим након три дана они су углавном пуштени на слободу. Чули смо да је до тога хапшења дошло забуном. У Загребу је наиме погинуо неки полицајац из Грачаца. Због његове смрти требало је у Грачацу да буде извршена репресалија хапшењем свих Срба. Забуном је то извршено у Градачцу, и кад је то констатовано пуштени су сви на слободу.

Ја сам била споменутога дана заједно ухапшена са својим мужем. У среском затвору у Градачцу провели смо око 29 дана, па смо тада у транспорту са још пет лица пребачени у Госпић. Поред мене једине женске у транспорту били су још ту: мој муж Ристо Микичић, Влајко Станишић, лимар, неки Веља Абација, Србијанац, коме се не сећам презимена, Александар Новошилов, син једног руског избеглице, студент и један младић Јеврејин, по имену Изидор Абинум. Све су мушкарце везали и тако смо стигли после два дана у Госпић. Ту су мене одвојили од мужа после дана проведених у дворишту, нашто сам ја одведена к осталим женама у ћелију, а мој муж је заједно са многобројним људима у једном од транспората одведен у Велебит или на Паг. Онај Јеврејин је одведен међу Јевреје, а одвојен је и Веља, који је био Србијанац, па је и он некамо одведен као страни држављанин. Од када сам се одвојила од мужа и осталих мушкараца никада их нисам више видела.

У Госпићу сам се састала са заточеницима из других крајева, са којима сам сада ослобођена. Са њима сам проживела заједно све оно, што и оне, а што су оне већ исказале у својим записницима. Ја томе немам шта да додам или да одузем са своје стране.

Ми Вујовић Мира и Човић Анка, ухапшене смо у Сарајеву на 23 односно 25 јула 1941 год. до тада је било у Сарајеву много хапшења и убијања нарочито пред Видовдан, као у осталом и пред све веће српске празнике. И грађани и нарочито сељаци, од реда мушки и женске, старо и младо, хапшено је у великом броју. Пред сам Видовдан ухапшено је око 600 таоца. Усташе су одузимали све радње Србима и предавали муслиманима и католицима. Није нам

познато да је неко у Сарајеву убијен док смо ми још биле на слободи. Познато нам је само да су много тукли оне које су хапсиле.

Кад смо ухапшене одведене смо у такозвану „Хасан Кулу“ где су нас стрпали у исте просторије са проституткама. Том приликом је ухапшено нас 5 женских и око 30 мушкараца, у главном грађана а донекле и сељака. Иначе су затвори били препуни. Оних 30 мушкараца и нас пет жена одведени смо у транспорту 27 према Госпићу. Поред нас две жене биле су још три од којих је овде у Београду на слободи Нада Трнинић, која је пуштена пре нас, а инж. Војна Јакшић и Ирена Кајон остале су у Лоборграду. Од мушких се сећамо само Јефте Мучибабића, колара, Слободана Беговића, сина познатог попа Беговића са Пала и више никога. Било је у транспорту много намештеника из жељ. ложионице у Сарајеву и неколико познатих сарајевских Јевреја. Мушкарци су путовали везани, а нико од нас није добио ни хране ни воде до Госпића. Полицијски стражари из Сарајева и агенти су се путем опијали и поступали врло сурово са нама, а нарочито после Загреба на путу према Госпићу. У вагону је био мрак јер светло није горело, и они су онако пијани дошли међу нас женске и напастовали нас. Ми смо им се једва отимали и склањали се до наших мушкараца, који нам додуше нису могли помоћи, је су били везани, али ипак нам је било поред њих лакше и пријатније, јер се наши пратиоци ипак нису усуђивали да нас нападају у њиховом присуству. У Госпићу су нас сместили у дворишту казнионе, где смо и ноћиле упркос киши, која је сву ноћ падала. Храна је била врло оскудна и хрђава. Хигијенски услови никакви. Ту у Госпићу су људе убијали и тукли, многи су и полудели. Затворски стражари били су према нама доста коректни, али усташе су често насртали на нас жене. Но затворски стражари им нису допустили да нам учине какво зло. Негде крајем августа пребачене смо транспортом у Јастребарско, где смо се састале са свима овима, које су данас с нама у Београду. С њима смо проживеле заједнички све дане, чуле и виделе све исто што и оне.

Курилић Мирјана и Крнета Добрила, обадве смо ухапшене у Сарајеву истога дана и истога сата, на 6 новембра у 4 сата изјутра. До тога дана проживеле смо много црних дана, као и сви Срби у Сарајеву. Није нам познато да би у самом Сарајеву били грађани

Срби убијани, али знамо да су многи сељаци поубијани. Ја Крнета Добрила радила сам у среском суду и приликом своје службене дужности видела сам и чула о многим страдањима сељака. Тако је једнога дана у месецу септембру, ако се не варам, дошла к нама у суд једна жена из Раковице. Она је дошла ради питања заоставштине, којој је она тада била једини наследник, након трагичне погибије њезиних укућана. Она нам је испричала да је у селу коме је била удата чула да је њезино родно село Раковица, попаљено, па је отишла тамо да види шта је са њезинима. Нашла је кућу изгорену. У њој је изгорело свих тринаест њезиних рођака, родитељи, браће и сестре и ближих рођака. Кад су усташе палили сељачке куће у том и другим селима, опколили су те куће, и ко год је покушао да побегне из запаљене куће, дочекали су га бајунетама и убили.

Нешто доцније дошао је у суд један сељак Хрват, такође из Раковице. Он је отале довео у сарајевску болницу једно мушко дете од пет година са 7 тешких рана. (То је дете доцније преболело ране и оздравило). Сељак је дошао да пријави суду, да је то дете једини наследник попаљеног имања, јер су сви његови изумрли, па је тражио да се постави тутор, који ће се бринути о имовини детета и о летини. Тако су усташе потаманили многа српска села у околини Сарајева.

Ја Курилић Мирјана знам, да је било велико убијање сељака у местима Илијашу и Алипашином мосту. Појединачно знам једино то, да је од свих мушких чланова породице Јошило из једног села близу Сарајева побијено од усташке руке.

Кад су нас две ухапсили одвели су нас у једну касарну у коју су редом стизали пуни камиони ухапшеника, док их се није накупило преко 200 мушкараца, жена и деце, без обзира на здравствено стање. Једна је жена чак истога дана родила у тој касарни.

Од наших ухапшени су овом приликом и са нама одведени браћа овде присутне Мирјане Курилић Драгиша, младић од 23 године, чиновник у рударској дирекцији и Јован гимназијалац, те брат присутне Добриле Крнета, Константин, студент економско комерцијалне високе школе. Осим њих колико се сећамо, ухапшени су том приликом инж. Брана Јовановић, чин. жељ. дир. Љубо Константиновић, жељ. чин., 28 жена, које су сада у Лобору, затим

многи судски стражари, сељаци, студенти, трговци и занатлије.

После 10 дана одведени смо у транспорту у теретним вагонима у Јасеновац, уз стално врло брутално понашање усташа. У транспорту нас је било око 200 људи, од тога нас 31 жена. До Јасеновца смо путовали 2 ноћи и један дан, без воде и без хране. Стигли смо на станицу око један сат после пола ноћи. Ту су нас сачекале усташе из Јасеновца под вођством једног њиховог официра, неког Љуба Милоша. Усташе су отвориле вагон у коме смо биле ја и Крнета Добрила и наредили нам да изађемо из вагона. Љубо Милош нас је постројио у редове по четири док су нас усташе стално грдили и тукли. Док нас је Љубо Милош постројавао приступио му је један усташа, младић од 18 до 19 година, пијан као и већина осталих усташа. Он је тражио од Љубе Милоша, да му да све нас Србе да нас побије, псујући нам српску мајку. Љубо је тада махнуо руком према нама, и рекао му: „Доста ти је, дајем ти сваки дан по двојицу.“ После тога нас је Милош опет вратио у вагон. Но нисмо се у њему дуго задржали опет су нас усташе звали и опет утеравали у вагон, и све тако лези-устани-лези-устани целу ноћ до ујутро. Усташе су обилазили вагоне и питали појединце од нас ко има тачан сат и колико је сати. Ко се преварио и погледао на свој сат, приступио му је усташа и рекао му показујући на сат: „Дај га амо“! и стрпао га у цеп.

Око 8 сати ујутро најзад су нас све извели из вагона сврстали по четворицу у редове и брзим маршом потерали у Јасеновац. Ишли смо по врло блатној цести, и нисмо смели да заобилазимо блато, нити да и један часак застанемо, ако нам је, на пр. путем нешто испало.

У Јасеновцу су нас утерали у двориште усташког стана. Ту су нас постројили, и онда је опет приступио Љубо Милош, који је наредио нама женама, да се одвојимо од мушкараца, нашто су нас одвели у једно суседно двориште. Тада смо се растали од наше браће и свих тих мушкараца, који су с нама дошли у транспорту, и више никада нисмо о њима ништа чуле нити виделе.

У том смо дворишту остале све до 7 сати на вечер без хране и без воде. Тада су нас одвели на станицу и преко Загреба пребацили у Златар. У Златару смо морале саме да скупимо између себе

новац и да платимо аутобус, који нас је пребацио у Лобор где смо стигли око 10 сати пре подне. Међутим док су извршене све формалности око пријема у логор, којим управљају Немци, стигло је скоро и вече, тако да смо и тај дан остале без јела. Тек навече смо добиле јуху и то је било једино што смо окусиле после одласка из Сарајева.

У поређењу са усташама у Лоборграду смо имали управо ванредно добар и коректан поступак. Сваки дан смо морале радити у самом Лобору или изван њега. Чистиле смо цесте од снега, пилале дрва, односиле ђубре, уређивале логор. У логору је било доста случајева смрти, а нарочито у последње време, када је завладала епидемија тифуса, од које су умирали углавном Јевреји и Јеврејке. У главном логору су биле саме жене, изузев 15 мушкараца Јевреја. Ону су оправљали зграду, преносили болеснике, сахрањивали мртве, вршили различите занате итд. Посете нисмо могле примати, али смо се могле дописивати са својима и од њих примати пакете. Неколико пута нас је посетила госпођа Др. Будисављевића из Загреба, даривала нас, доносила нам лекове а давала нам је и новаца. Примали смо и од својих кућа новац.

Сада немамо више нарочито шта да кажемо, него да изразимо нашу дубоку захвалност свима оним факторима, који су нам омогућили ослобођење и долазак у Београд.

Довршено:

Саслушао и оверава:

Бранко Стражичић с.р.

Записничар:

Стана Тепавац с.р.

Микичић Даринка с.р.

Мира Вујовић с.р.

Човић Анка с.р.

Курилић Мирјана с.р.

Крнета Добрила с.р.

ЗАПИСНИК
од 17 априла 1942 год.

САСТАВЉЕН У КОМЕСАРИЈАТУ ЗА ИЗБЕГЛИЦЕ И ПРЕСЕЉЕ-
НИКЕ У БЕОГРАДУ.

ЈОВАНКА ТЕШАНОВИЋ, рођена Деретић, у Ораховцу код Требиња 12 јула 1903 год, кћи пок. Васе и Савете рођ. Милошевић, удовица без деце, домаћица писмена.

МИЛЕВА ПЕТКОВИЋ, рођена Бајчетић у Љубову код Требиња 24 новембра 1888 год. удовица, има сина, запослен код „Бате“ у Вуковару и кћер удату за Недељка Шарића, бив. југословенског активног официра за кога не зна где је, док јој је кћи у Требињу, писмена.

Позване да кажу све што им је познато, што су саме виделе и доживеле за време од почетка рата до данас, и опоменуте да говоре само чисту истину, оне су изјавиле:

Од почетка рата па до нашега хапшења т.ј. до 28 јула прошле године, када сам ухапшена ја ЈОВАНКА ТЕШАНОВИЋ, и до 1 августа када сам ухапшена ја, Милева Перковић, ми смо живеле несметано у Требињу. За то време починиле су усташе много зла и поубијале много Срба. До 1 јула ујутру било је све мирно и никоме се није ништа догодило. Негде у другој половини маја стигло је у Требиње осам усташа из Загреба. Међу њима био је и неки злогласни Ивица, коме се презимена не сећамо. Он је приповедао да су му за време Југославије Срби расекли мајку и сестру на два дела и да су га онда фотографисали између њихових делова тела. Он је неку такву фотографију и показивао. Осим тога је тврдио да су му Срби избили вилицу и да је ради тога замрзео Србе. Говорио је, да Србе може живе пећи на ражњу а кад је залазио у коју гостиону или у официрски дом, на место вина тражио је српске крви. Говорили су једним дијалектом, који је нама стран и тврдили су да су из Загреба. Чим су они стигли у Требиње заредали су по српским кућама, и почели да врше претрес. При томе су се понашали врло пристојно,

никоме ништа нису учинили, нити су шта дирали. Чак су остављали и четничке униформе, а да власнике нису хапсили. То је тако трајало све до маја. Кроз то време међутим домаћи муслимани понашали су се хрђаво, док за католике то не бисмо могле да кажемо.

На 30 маја стигла је у Требиње прва чета хрватске војске коју су домаћи муслимани и католици свечано дочекали. Тај и наредни дан било је још све мирно. На 31 маја око 10 сати на вече чули смо кроз град велику пуцњаву из пушака и митраљеза. Дознали смо после извесног времена, да су то на Требиње навалили четници, које да је хрватска војска одбила. Одмах после пуцњаве заредали су усташе по српским кућама, док је на улицама била војска. Ми Срби смо добро знали да није било никаквих четника, који би те ноћи наваљивали на Требиње, него су то усташе инсценирали, да би имали повод за почетак убијања и прогона Срба.

Обилазећи српске куће, убијали су домаћине по тим кућама на очиглед њихових жена, деце и родитеља. Тако су убили: Милана Брковића, опш. чиновника, Васу Бабића, старца од 75 година, угледног трговца и врло омиљеног човека Гаша Ковачевића, електромеханичара, Влајка Паликућу, обућара, Душана Ногулића, гостионичара, Владу Поповића, опш. бележ. Илију Кукурића, трговачког помоћника, Шћепа Ђурића, званог „Жути“, месарског помоћника Милована Лечића. Овога последњег су убили на цести изван Требиња, док је бежао пред усташама. Поповића и Бабића Илију нису такође убили у кући, него у дворишту суда, камо су их били одвели. Тражили су Стевана Братића, вој. лиферанта, али га нису наши код куће, јер је он дан раније умакао у Црну Гору. Кад је настало то убијање његова се жена склонила у стан полицијског стражара Хакије Шарана, који је становао у њиховој кући, заједно са троје деце. Кад су усташе дошли пред кућу њену те стали лупати и изазивали на вратима, она се није јавила. Пошто су усташе отишли, не нашавши никога у кући, Хакија ју је присилио да напусти са децом његов стан. Она се на то са децом склонила код мене јер сам ја била прва комшинка. Кад је свануло предала ми је кључе од дућана и од свога стана и кренула из Требиња пјешнице, да се састане са својим мужем. Међутим је на цести угледала леш Шћепа Ђурића који је био месарски помоћник у радњи њенога мужа. То је на њу толико дело-

вало, да се почела понашати као да је померила памећу и на место да пође за својим мужем, заредала је пешке по селима и викала Србима да беже, јер да изгибоше сви Срби. То је узбунило српска села па људи, жене и деца надали су се у бегство према Црној Гори. То је била срећа, јер су тако многи спасили главе. До 2 јула сви су лешеве били што у њиховим кућама, што у болници. Нико их није смео сахрањивати док усташе нису за то издале дозволу. Другога јула сахранили су их све, и то већином цигани. Свештеник је испратио до гроба само Влада Поповића и Шћепа Ђурића.

Ја Јованка Тешановић била сам у кући моје пријатељице Стоје Брковић, мајке петеро деце, којој су убили мужа Милана Брковића. Посетила сам је заједно са неким другим женама, док је леш њезина мужа још био у кући. Она ми је причала, да су усташе провалиле пред зору у њихов стан и извршиле претрес. Тражили су војничке ствари, оружје и друго. Нису ништа нашли јер ничега од таквих ствари није ни било. Међутим је она видела како је један усташа извлачио из џепа неколико пушчаних метака и турио их у фијоку ноћног ормарића. На то су јој оштро подвикнули, зашто говори да нема ништа од оружја, када су ето, нашли те патроне. После тога су из пушке убили мужа јој и отишли.

Са усташама, који су те ноћи обилазили те куће и убијали био је стално и Хакија Шаран, раније обични полициски стражар, а од доласка усташа наредник. Кажу да Шаран том приликом није сам никога убијао, него је само присуствовао убијању. Убијања су вршили само оних осам усташа из Загреба.

После тога убијања, заредала су хапшења Срба. У неколико дана ухапшено је око 120 Срба из Требиња и околних села. После извесног времена један део ухапшених је пуштен кућама, док је један део ухапшених раније био некако одведен. У први мах се није знало, шта је са њима било, тек сутра дан по одвођењу јавиле су млекарице, да су лично виделе неке усташе, како су неке људе побацали у неку познату јаму између села Придворци и Тодорић. И ако је била ноћ млекарице су тврдиле да су познале по гласу Стева Миљковића, полиц. стражара из Требиња, јер је нешто викао. Тада још нисмо тачно знали, кога су бацили у ту јаму. Млекарице су причале, да су их пре бацања у јаму убијали маљевима. Тек неколи-

ко дана доцније стигло је из Црне Горе неким породицама из Требиња писмо, које су написали Јефто Шкоро, телеграфски радник из Рупјева, Влачић Златар, жељ. чувар, Ђурић, земљорадник из села Полица и још један коме се имена не сећам. И ти су људи били нестали. Они су писали да су их једне ноћи одвели из затвора заједно са групом других ухапшених Срба. Довели су их до поменуте јаме, млатили маљевима и бацали у јаму. Њима је успело да побегну, и да се и ако тешко рањени пребаце у Црну Гору, одакле се сада јавише. Навели су и имена људи, који су заглавили у јамама. Описали су како су усташе оне вечери пре него што су их одвели, пили око дванаест и по сати ноћу ушли у затвор напола пијани. Донели су мокре конопце и везали их те их извели из затвора у аутобус, којим су онда кренули до јаме. Кад су их довели над јаму, убијали су их једног по једног маљем у главу и гурали у јаму, која је врло дубока. Кад су поменута четворица, који су избегли тој погибији, бежали, пуцали су за њима митраљезом.

Међу побијенима и баченим у ту јаму били су: Божо Пицула и његов син, гостионичар у Алексанској међи, там. жељ. станици, Јово Мађар, гостионичар из Придворца, Стево Миљковић полицијски стражар из Требиња, Бошко Шакота, полицијски наредник из Требиња, Михајло Андријашевић, трговац из Ластве, пореклом из Црне Горе, Јаков Миљановић, једини син у оца и мајке из Јасике. Благоје Ђурић, гостионичар из Требиња, Соколовић, пензионер, Лазар Кукурић, гостионичар и Трифко Бабић, жељ. чиновник.

Ја Јованка Тешановић, знам да су у мом родном месту у Ластви доцније убијени: Јово Бегенишић са два сина и братом. Било је то једне суботе, када је тамо пазарни дан. Жене су биле на пазару од раног јутра, када су се вратиле нашле су сву четворицу у кући мртве. Путем су среле 12- год. сина Јову, којег је од оне погибије спасила једна учитељица - Италијанка.

Знам и то, да је у селу Зубцима убијено 12 Ратковића, и то ноћу у њиховим кућама. Убили су их усташе из Загреба у друштву са више домаћих муслимана. Зубци је богато чисто српско село. Побијене људе морале су жене да сахране саме у раке, које су пре тога ископале. Усташе су из села одвеле сву стоку и сву имовину коју су могле да однесу.

Ми се обе више не сећамо да ли је и које још од Срба убијен из Требиња и околине док смо ми биле на слободи. Многи су одведени у Љубиње и тамо побијени, како нам је речено. Међу њима и рођак Јованке Тешановић, свештеник Иларијон Деретић, управник манастира у Завали.

Поменутих дана, кад смо ми ухапшене, ухапшене су са нама још четири жене и 9 мушкараца. Те четири жене су доцније из Лоборграда пуштене на слободу и налазе се у Требињу. Од спомених 9 мушкараца сећамо се ових имена: Филипа Чучковића, богатог трговца и кућевласника из Требиња, Јефте и Душана Рајковића, богатих сељака из Мостара, Марка Паовице из Јасена, Митра Тарковића, луђака из Дубаца, крај Требиња, и такође луђака Ђорђа Келебића, који је 7 дана пре хапшења стигао из Стењевца, где је у лудници провео 11 година. Остали су били нама непознати земљорадници из околине Требиња.

На 2 августа после пола ноћи повезали су нас жене и мушкарце, затворили су нас у један вагон и одвели за Мостар. Ту смо стигли у 11 сати пре подне. Путем од станице до једне школе сусретале су нас усташе из Мостара, који су нам псовали српску мајку и Српског краља. Кад су нас утерали у ту школу усташа Мирко Баришић из Буне крај Мостара тукао је и шамарао заточенике, а од наших трговца Душана Рајковића зато што ја рекао да је прешао на католичку веру и да је Хрват. Поред њега истукао је и ону двојицу луђака. Ту у школи било је поред Срба затворено и нешто Муслимана и католика, које су нарочито тукли као пријатеље Срба и као комунисте.

Истога дана пред поноћ везали су око 400 мушкараца те их заједно с нама пребацили у Јабланички логор. Ту смо остали 9 дана, заједно са много других затворених Срба, и Српкиња из Мостара и остале Херцеговине. Остале су нас одвели у Госпић, докле смо путовале нешто око три дана без хране и воде.

Од сада даље било нам је управо онако и доживеле смо и претрпиле све оно што су у својим записницима исказале наше сапатнице из Стоца и Љубиња, с којима смо делиле потпуно исту судбину све до дана данашњега. Ономе што су оне рекле, немамо шта да додамо ни да одузмемо.

Према нама женама усташе су поступале животињски, али

не можемо да кажемо да су вршили насиља из похоте над млађим женама и девојкама. Можемо само то да кажемо да су неке женске углавном јеврејке, а на жалост и неке Српкиње, често биле са усташама у нешто бољим односима и интимније у опхођењу, али то је и све што по души искрено можемо да кажемо.

Ја Јованка Тешановић, имам још да кажем, како сам дошла до детета, мале Олгице Јерковић, којој су сада две године, и која се и сада налази код мене. Једнога дана доведена је од усташа у логор, „Овчарска станица“ у Госпићу Српкиња Јела Почуча, из Дивосела са своје двоје деце и са једним туђим, које је могло имати око годину дана. Јела Почуча се налази данас са децом овде са нама. Она нам је причала, да је из свога села бежала са својом децом и другим Србима из Дивосела пред усташама. С њима је био и Митар Јерковић са женом и 7 деце, од којих је била најмлађа Олгица. На бегству су их достигли усташе, у једној шуми, припуцали на њих и убили Дмитра Јерковића. Остали бегунци се нису смели задржавати него су бежали даље. Митрова жена Аница пошла је такође са њима, али није могла да понесе са собом малу Олгицу, јер је дете врискало и тако одавало усташама где се бегунци налазе. Да би спасила живот својој деци, себи и свима осталим бегунцима Аница је оставила Олгицу поред мртвог оца и побегла са осталом децом и бегунцима даље. Усташе су Олгицу нашли и када су ухватили Јелу Почучу, предали су дете њој и тако је довели у наш логор.

Како је имала много кубуре и са својом малом децом није могла да задржи још и Олгицу, премда јој је Олгица кумче, него ју је предала другим женама.

Кад смо биле у Оштаријама, речено нам је да ћемо се отале вратити својим кућама. Тада сам ја решила да узмем Олгицу са собом. А имам довољно имања да могу да прехраним и себе и мајку и дете. Међутим су нас преварили и ми нисмо пошли својим кућама, него су нас даље вукли по логорима све до сада, али ја више нисам хтела да напустим Олгицу, јер сам је заволела као своје дете, и задржаћу је посве ако је једнога дана не затражи њезина мајка по своје материнском праву. Док се не вратим кући у Требиње, ја ћу моћи да водим бригу о овоме детету, јер сам здрава и јака, и моћи ћу да зарађујем за нас обе.

Много сам у логорима испатила због тога детета за време бруталних усташких поступака и гладовања. Кад смо биле у Крушчици и када сам видела како нас слабо тамо хране, побојала сам се за Олгицу, па сам решила да преварим усташе. Рекла сам им, да су ми усташе предали Олгицу, да је чувам и пазим јер да је то усташко дете, које свагда мора да добије довољно хране. Усташки старешина у Крушчици је то поверовао и наредио да моја Олгица има право да сваки дан добива храну из усташке кухиње. То је у главном и било и ако су се неки усташе често против тога буниле, па ми чак каткад нису ни дали храну за дете, ако сатник случајно није био у логору.

Више немамо шта да кажемо.

Довршено:

Саслушао и оверава,
Бранко Стражичић с.р.

Записничар,
Стана Тепавац с.р.

Јованка Тешановић с.р.
Милева Перковић с.р.

ЗАПИСНИК
од 18 априла 1942 год.

САСТАВЉЕН У КОМЕСАРИЈАТУ ЗА ИЗБЕГЛИЦЕ И ПРЕСЕЉЕ-
НИКЕ У БЕОГРАДУ.

ЈЕЛЕНА ПОЧУЧА, рођена Почуча, 32 год. стара, родом из Дивосела кћи пок. Дмитра и Марије Радаковић. Удата за Божу, има двоје деце, која су овде присутна: Љубица 5 година, и Милан 2 и по године. Домаћица, писмена.

Позвана је да искаже све што је видела и доживела од почетка рата па до данас, и опоменута да каже само чисту истину, она је рекла.

Кад се држава распала стали су се у наше село враћати људи из војске. Неко време је било мирно и ми смо обрађивали наша поља и водили бригу о нашем имању. Не сећам се више када је то било, али знам да су доскора почели долазити усташе, колико се сећам, неки људи и младићи из Перушића и других околних села, у почетку већином ђаци. Ти усташе су одмах заредали по кућана и извршавали претресе. При том су говорили да траже оружје. Међутим су покупили све вредно што су у кући нашли: новац, сатове, златнину, чак и тамбуре, па мушка вреднија одела и обућу, а нарочито су извлачили и односили девојачка руха, као и одећу младих жена. Све су то износили из моје куће. Мога мужа и друге угледније људе по селу су похапсили и затворили у школу, а после седам сати навече нико од нас женских и деце није смео да изађе из куће. Од усташа, који су хапсили људе, познам само по презимену неког Пећину, који је одвео и мога мужа. Рекао ми је да га је одвео као сведока. Неко време смо ја и друге жене из села носиле мужевима храну. Једнога дана су усташе убиле младића Пају Војновића из суседног села, Кевиха брда. Тада су усташе одвеле из школе мога мужа и нашега комшију Стеву Почуча на место убиства, да буду као неки сведоци. Путем су прошли мимо наше куће и свратили у кућу. Усташе су се лепо понашале, тешиле мене, да се не бојим, јер се ништа неће догодити, чак ме је један и помиловао. Ја сам била сва престрашена. Скувала сам чак и каву за све њих. Међутим мој муж није могао да пије каву, јер је слутио ваљда шта га чека. Био је много озбиљан и забринут. Рекао ми је да уредим коње, док се он не врати и то је био последњи пут што сам га видела. Око поноћи вратио се је наш комшија и рекао ми је да су ми мужа одвели у Госпић на испитивање, и да ми је поручио да пазим на коње и имање, а нарочито на децу, јер да ће он сутрадан доћи. Како нисам ништа знала сигурно, ја сам други дан опет спремила ручак и понела му у школу, где је и раније био затворен. Ту ми ручка нису хтели примити, говорећи да ће мој муж ручати заједно са усташама и да му стога не треба јела. Тако са три пута носила јело и сваки су пут одбили да приме. Најзад су ми усташе рекле да ми је муж у Госпићу и да пођем у усташки стан. Ја сам била и тамо. Но ту су ми рекли да га нема, него да погледам у казниони. Но ни ту га није било и ако

су се ту налазили многи наши сељани и сељанке. Тада сам се вратила кући и живела ту до пред Илијин дан радећи у кући и на имању. Пред сам Илијин дан настала је у селу узбуна, јер се прочуло да по Госпићу и по свим околним селима усташе убијају све Србе од реда. Како се и раније чуло о погибији Срба, та је вест, коју је донела једна жена, Хрватица, Марија Дошен с Оланка, узбунила села и све је стало да бежи у шуму: људи, жене, деца, па и старци. Са њима сам кренула и ја са своје двоје деце. У селу је остала моја мајка и свекрва, јер су веровале да њима старицама нитко ништа неће. И мени су говориле да останем, тврдећи да ће то доћи само пљачкаши да пљачкају, као што су и раније долазили и пљачкали. Мислим да су и остали неки мушки, који су се само посакривали по живицама и камењарама око кућа.

Сви ми који смо кренули у бегство, ишли смо око 4 сата до једне веће шуме. Ту смо се сместили за ноћиште. У ту шуму слегло се много света и из других села: Радаковића, Обрадовића, Вујновића, и других. Већ нас је ту било више стотина људи, жена и деце. Ту смо преноћили. Другога дана изјутра кренусмо даље на пут, јер су се људи бојали да би нас неко могао издати усташама. Уз пут су нам се придруживали сељаци из других села, и наша група је све више расла. Тако смо бежали око 2 сата и опет наишли у једну шуму, даље у Велебиту. Ту нас је већ било много. Накупиле су се хиљаде и хиљаде људи жена и деце. Било нас је, поред споменутих села, још и из Читлука, Матића, Орница, Ведрог Поља, Клисе и уопште из свих српских села испод Дебеле Главице и околине Госпића, а било је и Госпићана. У тој шуми смо опет преноћили и другога дана предвече сви кренули даље, јер смо се опет бојали издаје. У оном страху настојали смо да одемо што даље у Велебит и да се попнемо изнад долина и наших села. Опет су успут наилазили многи Срби сељаци, који су бежали из својих села, на глас о покољу. Све се ту стицало и мислим да нас се до тога дана накупило 10-15 а може бити и више хиљада људи, жена и деце. Сви смо се тако слегли у велику шуму повише баре Крушковаче. У тој шуми смо се сместили како смо знали и могли. И ако је ту био огроман народ, настојали смо да нас се што мање чује, па смо пригушивали и глас своје деце, да нас неби одала усташама. Овај силни народ није понио собом у брзини

ништа од хране. Стога су наши старији решили да се деца провуку кроз шуме и поред живице до најближих поља и села, да ископају што више кромпира и да их донесу. Деца су довела и много крва да би било млека. Те смо краве стерали у саму бару Крушковачу. Мислили смо да ћемо ту издржати три дана док не прође покољ: Међутим нисмо сву ноћ ни преноћили на миру, кад одједном пред саму зору, затрешташе са свих страна пушке и митраљези. Били смо са свих страна опкољени од усташа. Танад су се по нама просула и за цигли час ваљало се у крви на хиљаде људи, жена и деце. Ужасан врисак жена и деце проломио се ваздухом, заједно са пуцњавом пушака и митраљеза. Људе је спопала страва и све што у том часу није било убијено и рањено, нагнало је у бегство кроз шуму. И ја сам, готово обневидела од страха, зграбила ово своје двоје деце и потрчала у шуму не знајући ни сама куда и шта ћу. Сама не знам колико сам лутала кроз шуму заједно са другима. Сви смо били избезумљени од страха. За нама смо чули и даље пуцање и јаук. Чим се међу нама, који смо бежали чуо плач деце, или који гласнији повик, већ су то чули усташе, којих је било свагде око нас, и они су сместа на нас пуцали. Многи су око мене падали рањени и убијени. Просто више не могу да се ни сама начудим, како сам прошла кроз тај пакао и остала жива са децом. Тако смо бежали кроз врлети и беспућа, прикупљајући се, чим би престала пуцњава, и растурајући се приликом сваке пуцњаве, кад су нас усташе откриле. Тако је то непрестано трајало 2-3 дана и ноћи. Нигде нисмо могли да нађемо мира, а све нас је мање и мање бивало.

Ја сам стално бежала са својом децом, како сам знала и могла. Већ другог дана наишла сам на 7 деце мога кума Митра Јерковића. Међу том децом била је најмлађа Олгица, којој је тада била једна година дана. Деца су, онако бежећи тражила на све стране мајку. За време оне прве погибије отац им је међу првима погинуо. Најстарији Јерковићев син ми је рекао да је мајка повикала деци да беже и понела малу Олгицу. Но како је дете врискало, мајка се бојала де ће одати усташама где се налази, па да би спасила осталу децу решила се у оном страху да Олгицу остави код мртвог тела свога мужа. У оној јурњави деца су доскора изгубила мајку из вида. Стали су да траже и дозивају мајку и у том су чули врисак мале Олги-

це. Брат то није могао да поднесе, па како није могао да нађе мајку вратио се је и узео Олгицу на руке и тако с њом бежао. При том је видео на стотине и на хиљаде лешева и рањеника, те на стотине деце у колевкама које мајке нису стигле да понесу собом. После сам се нашла и са Љубицом, једанаест годишњом кћерком Милке Плећаш. Њој је била рука пробијена бајунетом код лакта. Она ми је рекла, да јој је тамо код Баре Ребијаче погинула мајка. Она је остала код ње, док нису дошле усташе, који су стали редом да кољу и боду кундацима и пребијају оне, које су затекли живе. Њој су пробали руку до лакта, и сама није знала како је отале умакла.

Јерковићева деца су од тада остала стално са мном. Само су се од времена до времена одвајала од мене, да по шуми виде не би ли нашли мајку.

Док смо тако бежали, чули смо често пуцњаву усташа и међусобно довикивање: „Иво, Анте, ено их! Држи их! Пуцај!“ Трећега дана пред вече нашли смо се недалеко групе људи из села Басарића. Спремили смо се да ту преноћимо. Међутим се кроз ноћ спремило велико невреме и ударила крупа, какве ја у животу нисам доживела. Децу сам некако сместила под неки грм, а најмању сам заштирила својим телом.

Од крупе ми је било све тело испребијано, а руке све кржаве. Кад је најстрашније невреме прошло, чули смо у нашој близини дозивање нашега света. Људи су се јављали једни другима и позивали да се скупе око ватре, коју су наложили. Били су то све, како сам рекла, сељани из села Басарића. Ми смо такође дошли до ватре и ту преноћили. Изјутра смо опет чули пуцњаву недалеко од нас. Притајили смо се и пригушивали плач деце, да усташе не би за нас дознале. Тек око подне кад сам мислила да ће усташе бити на ручку и неће толико пазити, решила сам да са децом кренем својој кући, па шта било. Већ толико дана нисмо ништа окусили па сам мислила да ћемо овако сигурно изгинути, било од пушке или од усташког ножа, било од глади и умора. Кренула сам са децом све поред живица и уз камене меће, кроз шуме и камењаре. Пролазећи поред путова наилазила сам на кола, којима су усташе одвозили нашу робу у своја села. Те усташе, које су нас гониле, убијале и пљачкале, биле су све сељаци Хрвати из околних села, највише из

Трновца и Брушана и других околних хрватских села. Није то само била млађарија, него и старији домаћини. Ја их не знам по имену, али их знам из виђења. Највише их је међу њима било таквих, који су били на пола просјаци и радили у нашим српским селима, али више просјачили.

Кријући се тако од очију усташа, дошла сам са децом до свог села. Нисам се усудила да кренем одмах у своју кућу, јер сам са те стране чула пуцњаву, и видела како на колима одвозе робу. Кренула сам стога до куће, у којој сам се родила. Пред кућом, одмах поред прага лежала ми је мајка мртва, у великој бари блата и крви. Мало подаље до ћошка штале, на исти начин је лежала мртва и моја свекрва. Ту сам се ја окаменила. Кад сам зашла у кућу, нашла сам празне зидове. Сви су прозори били поразбијани, а из куће изнесено све до последње мрвице. Дотле су деца Јерковића зашла од куће до куће и наишла на многе мртваце, онако поубијане, као и моја мајка и свекрва. Међу осталима нашли су и леш Милана Јерковића и Милице Јерковић, такође пред њиховим кућама. После сам децу одвела у шуму Камењушу, недалеко од тих кућа. Ту сам децу оставила, и пошто сам им наредила да буду мирна, кренула сам и до своје куће. Мало пре мога одласка стигла је до нас 12-годишња кћи нашега комшије Бранка Вујновића. Он је био ожењен за католичку жена, да успут обиђу своју родбину. Наши људи су нарочито пазили на Вујновића, јер су се бојали да би их он могао издати. Неки су чак и тврдили, да је он издао усташама где се налазимо. Он је био нашим сумњив због тога што су раније пре великог покоља, усташе често залазиле у његову кућу, а и он је сам ишао к њима, што се ниједан други Србин није смео усудити. Уопште наши су људи бежали од свакога усташе, само Бранко Вујновић се осећао пред њима сигурним. Ја сам се и сада бојала, да би његова кћи могла да ода усташама присуство моје деце у Камењуши, па јој више нисам дала да оде до свога ујака, како је она хтела, него сам је наговорила да остане с нама, док се ја не вратим од своје куће. Отада је и она остала са нама.

Кријући се како сам знала, да неби који Хрват приметио доспјела сам до своје куће. Гледала сам како хрватски сељаци износе

и последње ствари из наших кућа, товаре их на наша кола и одвозе у Трновац, Брушане, и сва она католичка села преко бара. У својој кући сам нашла све опљачкано. Пред вратима су биле још неке ствари, које су зликовци спремили, да их одвезу колима.

Пошто сам се вратила деци, преноћили смо у Камењуши. Сутра дан после подне наишла су два хрватска војника. Кад су их деца приметила, разбежала су се на све стране. Ја сам била и превише уморна и превише очајна, нисам марила више за свој живот, и стога сам остала на месту са својом децом и малом Олгицом и сачекала их. Када су доши до мене, замолила сам их да најпре убију мене па онда децу, да не гледам њихову погибију. Но они су се зачудо, лепо понашали према мени. Рекли су ми да се не бојим, и да ми они неће ништа нажао учинити. Они да нису усташе, него војска из Оточца, и да је Павелић издао наређење, да се сви морају вратити својим кућама, и никоме ништа не сме да се догоди. Даље су рекли, да су овај покољ и велико зло починили зликовци и да за то нису имали дозволе. Говорили су даље, да они војници нису ничему криви. Позвали су ме да се одмах вратим својој кући. Они су приметили да су се деца разбежала, па су их дозивали и дали им круха. Ја сам рекла да не могу да идем у своју кућу, јер да су ми мужа убили, из куће све изнели, а у селу нема ни мухе живе. Пошто су ме војници уверавали, да могу да идем мирно кући и да обрађујем своје поље додали су ми да је њихова дужност само то, да смирују народ, па су отишли, пошто су рекли да ће мртве сахрањивати по наређењу Павелићевом. Ми смо остали ту још једну ноћ. Другога дана су дошле жене Хрватице из Трновца и Брушана и желе наше жито, док су мушкарци наставили да одвозе и остатак наших ствари из села. У тој шуми се нашло још наших људи, који су ту били посакривани. Ми смо се договорили да се чувамо, а ако кога од нас кога усташе ухвате, да ни за живу главу не одамо, да ту има још људи него да каже да је ту сам. У неко доба дана наишли су у нашу близину усташе. Деца су се опет разбежали од мене и посакриваше заједно са свима осталима. Мени је већ било свега доста, па сам ја и њих сачекала са својом децом и малом Олгицом. Дете је страховито плакало и када су се усташе приближиле, неколицина од њих су хтели да је убију. Но неки то нису допустили, и тако је

дете остало живо. И те сам усташе познавала из виђења, били су сви из Трновца, Брушана и околних села. Они су ме претражили и нашли ми у недрима књижицу поштанске штедионице на неких 3 до 4 хиљаде динара, која је припадала моме мужу, а коју сам једино понела собом, кад сам побегла из куће. Усташе су узеле ту књигу и рекле да је морају предати у усташки стан. На то су мене и децу повели према шуми, званој Шедрван. Путем смо прошли мимо оних жетелица, које су желе наша поља. Оне су ме питале, чија је која ливада и чије је које жито. Једна ме од њих препознала, јер је њен син некада послуживао у мојој кући. Жена ме загрлила и расплакала се, те преклињала усташе, да ме не убију. Препознала ме је и друга жена, чији је син био међу усташама који су ме водили. На њему сам препознала ново одело мога мужа. Његова се мајка сажалила надамно, позвала га на страну и дуго му нешто објашњавала, машући рукама. Не знам шта је она њему говорила, а шта он њој. Али видела сам по свему, да су усташе водиле мене и децу у ону шуму, да нас покољу. На наваљивање споменутих жетелица најзад су усташе пристале, да нас одведу и предају у усташки стан. У то је било подне и жетелице, заједно са свима усташама, кренуше на ручак. Повели су и нас. Ручак им је био приређен одмах до моје куће. Било им је испечено велико прасе. Усташе су изнеле из моје куће један стари заостали сто и још неколико других столова из других кућа, положили су прасе на столове, расекли га и ручали. Нудили су и мени, но ја нисам могла ни да окусим. Деца су се ту нахранила.

После ручка кренули смо сви заједно у Трновац. Пре одласка још за време ручка, приметила сам да су моју мајку и свекрву сахранили на истом месту где су лежале мртве. Познала сам то по још свежим хумкама. Уз пут до Трновца, а и у самом Трновцу, опет сам сусрела кола натоварена стварима из наших кућа. У Трновцу су те ствари растоварили и разнели по својим кућама. Нека су кола наставила пут за Брушане и друга хрватска села. Кад смо стигли у Трновац било је вече. У Трновцу су ме опет препознале неке жене. Понека ме жалила и плакала, али многе су на мене викале и говориле ми да нас треба све поубијати. Неке девојке рекоше ми, да су ми мужа убили, пошто су га много мучили. Кад сам им ја рекла да ми је мој комшија Стево Почуча, који је био са њим одведен, па се

вратио рекао, да није убијен, оне су ме уверавале да су лично виделе погибију мога мужа, једнако као и Стево Почуча, само он није хтео да ми то каже! Оне су заједно самном плакале, док су друге жене говориле, да је и право што ми је муж убијен, јер да би он, кад би се нешто вратио, сигурно њих Хрвате живе јео. Говориле су ми још, да је овако боље, што сам се ослободила мужа, јер да сам још млада, и да ми је муж за мене био престар. И много другог су ми тако говорили, док се мени срце каменило. Никако не знам како сам и то издржала и како нисам пресвиснула.

И опет су неке усташе хтеле да ме убију, но спасили су ме други усташе на наговор својих жена. Па су ме најзад исте ноћи одвели заједно са децом у Госпић. У усташком стану ме нису хтели да приме него су наредили мојим пратиоцима да ме одведу у казниону, но у казниони је такође речено да ме неће да приме, јер да је препуно. Најзад су ме одвели у логор Овчарска станица, где су ме примили. Ту сам се одморила и нахранила децу и од таде сам делила исту судбину, коју и све моје сапатнице, које су данас овде, а које су Вам у својим исказима рекле све, што се од тада са нама збивало.

Кад сам дошла у логор „Овчарска станица“ моја су деца била - болесна и са њима сам имала много муке. Стога нисам могла да водим бригу и о свом кумчету малој Олгици Јерковић, па сам молила друге жене да је преузму. Жене су је и прихватиле и водиле о њој рачуна, сад једна, сад друга, док је најзад није узела сасвим под своје у Оштаријама Јованка Тешановић, са којом је дете остало све до дана данашњега. Она га пази као своје рођено дете и вели, да се од њега више неће растати. Доцније, негде у једном од логора, у којима сам била, сусрела сам се са неким женама из околине Госпића и оне су ми рекле, да је мајка од мале Олгице била бачена од усташа у неку јаму, у коју су као и у неке друге јаме, усташе бацили много Срба - људи, жена и деце, које су ухватили живе за време оног нашег крвавог бегства, о коме сам Вам овде говорила. Олгина мајка се, рекле су ми ове жене, некако извукла жива из те јаме и налази се тамо у једном селу, саката толико, да хода на штакама.

Више немам шта да кажем, немам ништа нити да додам нити од одузmem од онога што су Вам о нашим заједничким патњама у животу већ исказале остале моје другарице, кад сте их испитивали.

Довршено:
Саслушао и оверава:
Бранко Стражичић с.р.

Записничар:
Стана Тепавац с.р.

Јелена Почуча с.р.

ЗАПИСНИК
од 18 априла 1942 год.

САСТАВЉЕН У КОМЕСАРИЈАТУ ЗА ИЗБЕГЛИЦЕ И ПРЕСЕЉЕ-
НИКЕ У БЕОГРАДУ

ВУЈНОВИЋ МАРИЈА, домаћица из Дивосела, општине и среза Госпић, стара 23 године, кћи пок. Николе и пок. Анице, рођ Обрадовић, неудата и ВУЈНОВИЋ МИЛИЦА, њена сестра, стара 18 година, неудата, након опомене на исказ истине исказале су следеће:

Одмах после успоставе Независне државе Хрватске појавили су се у Госпићу усташе под водством Фрковић Јурице, трговца из Госпића. Они су одмах хапсили Србе из Госпића, затварали их и тукли, а после тога по ноћи камионима одвозили у непознатом правцу и о њиховој судбини није се после ништа сазнало.

Хапшење и одвођење Срба у Госпићу проведено је онако, како је то у својем исказу и записнику од 17 априла 1942 год, исказала већ преслушана Басарић Јелена, свршена ученица гимназије из Госпића, чији исказ нам је предочен.

На православни Ускрс т.ј. на 20 априла 1941 год. први пут су дошли из Госпића усташе у наше село - Дивосело. Тада их је дошло око 20 у једном камиону, а били су наоружани са војничким пушкама, те једним митраљезом. Тражили су од Срба оружје. Ову групу усташа водили су Трошељ Лука и Иван, земљорадници из

Дивосела. У овој групи усташа били су још: Дошен Тома, гости-оничар из Госпића и Павичић, трг. помоћник из Госпића. Имена других не знамо. Тада су ухапсили Рибара Николу, земљорадника из Дивосела, стрпали га у камион и са собом га повели у Госпић. Успут су га до Госпића страшно тукли, а пред Госпићем га убили.

У месецу мају 1941 године дана се не сећам - дошло је 30 усташа из Госпића у Дивосело и ту су се настанили у згради основне школе. Срби из Дивосела морали су их хранити. Ови усташе били су под командом напред поменутог Трошељ Луке, Срби су морали овим усташама за храну бесплатно доносити јањце, јаја, млеко, пилиће, крух и све што су они захтевали. У овој групи усташа били су још Павелић Лука и Дошен Јосо, земљорадници из Госпића, а остали усташе били су из Перушића.

Усташе су тада хапсили Србе из Дивосела и одводили их у свој стан и тамо их тукли и убијали. Тако су ухапсили Бјеговића Дмитра, Поткоњака Милу, Обрадовић Јована, Поткоњака Петра, Гомбића Ђуру, све земљорадници из Дивосела, те Крајновића Марка, Кричковића Саву, Јањића Бранка и Крајновића Николу, земљораднике из Читлука, општине Госпић. Њих су одвели у усташки стан у згради основне школе, тамо их све страшно тукли и злостављали.

Бјеговића Дмитра, Поткоњака Милу, Обрадовић Јована, Поткоњака Петра убили су у самој згради основне школе, а остале су превели у казниону у Госпићу, и они су после из казнионе одведени у Велебит и од тада се за њих не зна.

На 1 јула 1941 год. рано ујутро, док смо још сви спавали дошли су до наше куће двојица усташа, од којих се један звао Пећина а други Мићо, а обојица су родом из Перушића. Били су обојица пијани. Они су лупали на наша кућна врата и на њихову лупу пробудила се наша мајка и запитала тко лупа. Када су се они јавили да су усташе, наша мајка им је отворила кућна врата. Одмах су питали, где су мушкарци, а наша мајка им је одговорила да још спавају. Они су захтевали да се мушкарци одмах пробуде. Пробудили смо се и ми сви укућани и то: наш отац Никола стар 57 год. браћа Пајо стар 26 година, Дмитар стар 24 год. и Андрија стар 16 година, нас двије сестре те још трећа сестра Ружица стара 21 годину. Браћа Пајо и Дмитар чим су се обукли изашли су на усташки позив пред

кућу. Усташе онако пијани одмах су пуцали и убили брата Пају. Брата Пају убио је усташа Пећина. Други усташа хтео је убити брата Дмитра, али се је он у задњи час истргао из њихових руку пушку и опалио према усташа, али га није убио, него само ранио. Усташа Пећина хтео је да убије брата Дмитра, али сам ја Вујновић Милица, у задњи час прискочила и одбранила брата. Брат Дмитар побегао је затим у шуму. Брат Пајо није био одмах мртав, него тешко рањен, па су га наши рођаци положили на кола и хтели одвести у Госпић у болницу, али је пола сата после тога умро и његово тело су рођаци довели натраг у Дивосело.

Пола сата након овога догађаја дошла је нашој кући група од 25 усташа. Чим су се усташе приближиле нашој кући сестра Ружица побегла је од куће и није се више вратила. Усташе су у кући тукле наше родитеље, брата Андрију те нас двије сестре. После тога су нас одвели све у усташки стан и ту наставили тући. С нама су довели у усташки стан још стрица Вујновић Петра, старог 85 година, кога су затекли болесног у кревету, Вујновића Марка нашег стричевића, Почуча Божу и Јерковића Тоду. У усташком стану су нас све скупа затворили у један подрум и ту нас ужасно тукли са кундацима, колцима и газили ногама. Нашег оца Николу, мајку Аницу, стрица Петра и Почуча Божу исти дан су усташе батинама убили, а нас увече онако испребијане камионом превезли у казниону у Госпић.

У казниони у Госпићу биле смо око 2 и 1/2 месеца. За цело то време нисмо у опште по ником преслушаване.

За време нашег боравка у казниони у Госпићу било је тамо много затворених Срба. Њих су усташе сваки дан тукли, а многе и убијали. Тако смо виделе једног дана како је један затворени Србин, који се налазио у дворишту казнионе хтео прићи до чесме и напити се воде, али га је усташа у том спречио и из пушке га убио. Испалио је још у њега два хитца, а затим га је још ножем пробо. Сваку ноћ смо слушале како усташе у ћелијама туку Србе, а ови под ударцима јаучу и стењу. Често пута смо морале прати патосе од ћелија, који су били потпуно кржави. И зидови од ћелија су били упрскани крвљу. Ћелија у којој смо ми спавале била је такођер упрскана крвљу.

Из казнионе из Госпића усташе су сваки дан одводили по два до три транспорта Срба за Велебит. У сваком транспорту било је 50 до неколико стотина Срба. Један транспорт ишао је пре подне, а други после подне. Србе одређене за транспорт за Велебит, усташе су сваки пут пре тога постројили на двориште, повезали им руке жицом, а затим њих свезали једним спојеним ланцем и тако их тјерали у Велебит. По који дан отпремана су по три транспорта Срба у Велебит. У казниону стизали су сваки дан нови транспорти Срба, који су тамо довођени из свих крајева, тако да је казниона била увек пуна, јер колико их је одвођено толико је нових довођено. Срби који су транспортима довођени у казниону, били су испретучени и крвави.

Око 20 августа 1941 год. отпремљене смо транспортом из Госпића у Јастребарско. С нама је тада истим транспортом одпремљена и Басарић Јелена, свршена ученица гимназије из Госпића, те даље усвајамо у целости исказ, који је она дала у својем записнику о саслушању 17 априла 1941 год., а који нам је исказ данас предочен. Једино надодајемо њезину исказу да су у логору у Крушчици вршили службу и неки усташе из Лике које ми познајемо и то: Шупер Милан, Шупер Никола, Дошен Ивица, Дошен Марко, Дошен Стипе, сви земљорадници из села Ризвануше, општине Брушани, среза Госпић.

Наш брат Андрија, који је такође по усташама истовремено с нама из Дивосела отпремљен у Госпић у казниону, јест после из Госпића одпремљен у логор Јасеновац, где је – како смо то чули – умро.

Друго ништа немамо исказати, а на исказано и прочитано нам можемо се заклети.

Довршено:

Саслушао и оверава:

Родић Ђуро с.р.

Записничар:

Аћимовић Јулијана с.р.

Вујновић Марија с.р.
Вујновић Милица с.р.

ЗАПИСНИК
од 18 априла 1942 год.

САСТАВЉЕН У КОМЕСАРИЈАТУ ЗА ИЗБЕГЛИЦЕ И ПРЕСЕЉЕ-
НИКЕ У БЕОГРАДУ.

ГРОЗДАНИЋ АНГЕЛИНА, супруга Грозданић Стојана, капетана I класе у пензији из Оточца, општине и среза истог, стара 58 година, мајка једног детета, након опомене на исказ истине, исказала је следеће:

Ја сам са својим мужем живела у Оточцу од године 1929 па све док нисам отпремљена у логор.

Прво хапшење и одвођење Срба из Оточца и околице извршено је по усташама почетком месеца маја 1941 год. Тада су ухапшени и у Оточац доведени више Срба сељака из села Швице, Старог Села и Подума, Били су затворени у касарни жанд. станице, где су их тукли, а затим убили и њихове лешеве одвезли на поље звано Руњавица, које се налази на путу из Оточца у Шкоре и ту закопали; Тада су усташе ухапсили и довели у Оточац једнога Србина, трговца из Швице, којему је било име Стево, а презимена му се не сјећам. Њих су усташе у касарни жанд. станице страховито мучили и на почетку исекли на комадиће, и онако исечена њихова телеса су изложили у касарни жанд. станице и позвали свет да то гледа. Исечена телеса ових Срба била су изложена у касарни жанд. станице 2 дана и свет је долазио и то проматрао.

Концем месеца маја 1941 год. ухапсили су усташе Карлеушу Владу, трговца из Оточца. Њега су одвели најприје у Госпић, а из Госпића у Загреб, и ту му се је изгубио сваки траг. После његова одвођења усташе су сву његову покретну и непокретну имовину узели, а његову жену са двоје деце послали су у Србију.

У месецу јуну 1941 год. ухапшени су: Бракус Мића, срески школ. надзорник, Бранковић Перо трговац, Ружић Буда, банковни

чиновник, Жегарац Стево, чиновник пореске управе, Секис пензионер, Вранеш Никола и његов брат трговци, Маријан Милан, председник, Поповић Јово, поседник, сви из Оточца, те још неки други чијих се имена сада више не сећам. Истодобно су ухапшени и многи Срби сељаци из околних села, али њихова имена не знам. Сви су они отпремљени у Госпић, а из Госпића у Велебит и о њиховој се судбини се даље ништа не зна.

Треће хапшење Срба извршено је на 26 јуна 1941 год. Тада смо ухапшени мој муж и ја, затим Др. Илић Станиша адвокат, Варда гостионичар, те још неколико Срба из Оточца и више Срба сељака из Швице. Укупно било нас је тада ухапшених 20 Срба, а међу њима ја једина жена. Исти дан повезали су усташе ухапшене Србе и све нас заједно стрпали у један камион и одпремили у Госпић у казниону, где сам ја остала око три недеље.

Чим смо стигли у Госпић мушкарци су одмах уврштени у транспорт и отпремљени у Велебит. Мој муж и др. Илић Станиша били су заједно везани за руке у транспорту за Велебит. Ја од тада ништа не знам о своме мужу. Верујем да су сви они убијени у Велебиту.

Из казнионе у Госпићу одлазили су сваки дан по два транспорта Срба у Велебит. Сваки транспорт имао је 200 до 400 Срба. Срби, који су одређени за транспорт, били су по усташама сваки пут прије тога постројени у двориште, повезани жицом за руке два по два, а затим сви скупа са једним спојним ланцем, па ако је тај ланац био кратак, онда су на њега наставили још жицу и тако су вођени у Велебит. Видела сам једног дана у транспорту, који је био одређен за Велебит бившег команданта места у Оточцу пуковника, али којему не знам име, само знам да је родом из Србије, те Митровића капетана и више других официра. И они су сви одведени у Велебит.

Колико Срба је одвођено у Велебит, толико их је нових пристизало у казниону са новим транспортима, који су са свих страна стизали. Срби који су долазили у Госпић са транспортима били су скоро сви испретучени и кржави. Било их је скоро голих, са искиданим оделима а сељака само у гаћама и кошуљи онако, како су их нашли на пољу код рада и покупили.

Усташе су у казниони у Госпићу Србе тукли и убијали. Слушала сам како их у ћелијама туку и злостављају, а они од болова јаучу и стењу. Ћелије су биле скроз кржаве од људске крви, а кржави су били и ходници, те стубиште. Усташе су поједине Србе и убијали. Ја сам лично видела како је на дворишту једног дана убијен један жељезничар, који је транспортом био допутовао и хтео се напиту воде на чесми, а усташа га је дочекао на чесми и убио. Врло често пута по ноћи на колима возили су из казнионе љешеве убијених.

Око 20 августа 1941 године одпремљена сам са једним транспортом из Госпића у Јастребарско.

У погледу живота и доживљаја у логорима у Јастребарском Крушчици и Лобор граду усвајам у целости исказе, које су дале приликом саслушања Басарић Јелена, ученица гимназије из Госпића, те Вујовић Марија и Милица, домаћице из Дивосела, које су самном у тим логорима биле.

У Оточцу истицали су се као усташе у прогону Срба: Богданић Делко, бив. поручник југословенске војске, син Богданић Илије, Жубринић Драго, бивши студент, Др. Локмер Крунослав адвокат, Биондић Блаж, гостионичар, и његов син Перо, Банић Анте, бријач, Жубринић Ивица, трговац, Орешковић Јуре, трговац, Фарвала Јосо, писар код Др. Локмера. Као усташе били су тада у Оточцу настањени многи сељаци из Пазаришта, и Перушића, који су суделовали у прогону и убијању Срба, а ја њихова имена не знам.

Друго ми ништа није познато, а на исказано и прочитано ми могу се заклетити.

Довршено!

Саслушао и оверава:

Ђуро Родић с.р.

Записничар:

Аћимовић Јулијана с.р.

Грозданић Ангелина с.р.

ЗАПИСНИК
од 18 априла 1942 год.

САСТАВЉЕН У КОМЕСАРИЈАТУ ЗА ИЗБЕГЛИЦЕ И ПРЕСЕЉЕ-
НИКЕ У БЕОГРАДУ.

ГОСПАВА СВОРЦАН, рођена Самарџић, 58 год., из Дабра, крај Стоца, кћи пок. Јована и пок. Јеке Бјелица, удата за Спасоја, земљорадника, има 4 деце, од којих је троје овде присутно и то: Даница 21 г. Лепосава 17 год., и Љубица 15 година, четврто дете син Томо од 27 год. по занимању бравар, одведен је из Госпића, заједно са оцем Спасојем у непознатом правцу. Радница. Неписмена.

ДАНИЦА СВОРЦАН, 21 год. стара, из Мостара, кћи Спасоја и Госпаве, неудата, радница, писмена.

ГОСПАВА ПЕЈОВИЋ, рођена Достинић, 45 год. из Фојнице, кћи пок. Лазара и Гоше Ковачевић, удата за Перу, има 4 деце, која су сва овде присутна: Нада 14 год., Вера 10 год., Даница 5 год., и Бранка 2 и по године. Домаћица, неписмена.

ИЛИНКА БАРЗЕТА, рођена Сјерак, 42 год., из Чапљине, кћи пок. Спасоја и Милице Прелог, удата за Ристу, ковача, има двоје деце, која су сада присутна: Јованка 17 година и Ђорђе 15 година, домаћица, писмена.

МИЛИЦА САВИЋ, рођена Петковић, 29 година, из Невесиња, кћи пок. Симе и Симане Ивковић, удата за Божа, радника, има двоје деце, обоје овде присутно: Љубо 9 година и Рајка 5 година. Радница, неписмена.

ТОМАНА СТАЈИЋ, рођена Ковачевић, 48 година из Невесиња, кћи пок. Драга и пок. Илинке Пикула, удата за Јанка, радника, има 2 деце, која су овде присутна. Драгица 20 година и Владо 4 године, радница неписмена.

ДРАГИЦА СТАЈИЋ, 20. година, рођена у Невесињу, кћи Јанка и Томане, неудата, радница, неписмена.

ЛАЛИЋ МИЛА, рођена Дрвенџија, 38 год., из Мостара, кћи пок. Раде и Цвијете Ивковић, удата за Сима, писара на жељ. станици, има троје деце, која су овде присутна: Загорка 12 година, Драго 8 година и Анђелка 3 године, са њом је било и четврто дете, кћи од

2 године, која је умрла у Лобору. Домаћица неписмена.

БУХА НОВКА, рођена Ковачевић, 32 год., у Невесињу, кћи Милана и Маре Миловић (која је умрла у Лобору), удата за Сима Кафеџију, има 4 деце, која су овде присутна, Даница 9 година, Милорад 6 година, Олга 4 године, и Раде 2 године. Домаћица, неписмена.

ДОКА ГОВЕДАРИЦА, 35 година, из Невесиња, неудата. Кћи пок. Тодора и Стане Милановић. Радница, неписмена.

ЈОВАНОВИЋ ДАНИЦА, 15 година, из Храсног, кћи Ђорђа и Вукосаве Кораћ. Овде без икога свога. Ученица занатске школе, писмена.

ШАИН МИЛАН, 14 година, из Мостара, Син Ристе и пок. Јованке рођене Милић, која је умрла у Лобору, бојаџијски шегрт. Овде без родитеља.

ШАИН МИЛЕНКА, 8 година, из Мостара, кћи Ристе и пок. Јованке Милић, ученица основне школе, овде са братом Миланом.

ЗЕЛЕНОВИЋ САВЕТА, 30 година, из Мостара, кћи Спасе и Персе (умрла у Лобору) има једно ванбрачно дете, које је овде присутно - Предраг 8 година. Радница писмена.

МЕСАРОВИЋ АНИКА, рођ. Телебак, 31 годину из Мостара, кћи пок. Ђорђа и Милке Ајвајз. Удата за Милана чиновника дома Нар. Здравља, има троје деце која су сва овде присутна: Лазо 12 година, Ђорђе 8 година и Србољуб 15 месеци. Домаћица писмена.

ИВКОВИЋ РАДОЈКА, 22 године из Невесиња, кћи Благоја и Божене Ремета. Домаћица, писмена. Неудата.

Све ове наведене су позване да искажу све што су доживеле, виделе и чуле од почетка рата до данас. Опомените су да кажу само чисту истину и оне су изјавиле:

Све до пред Видовдан ми смо живеле у Мостару и вршиле своје редовне послове. До тада нас нико није дирао, као ни наше мушкарце. Но чуле смо да има хапшења по граду, па смо живеле стално у страху. Колико ми знамо, на 10-15 дана пред Видовдан почела су прва хапшења Срба. Та хапшења су почели спроводити усташе, који су дошли из Загреба. Пре њихова доласка домаћи муслимани и католици понашли су се додуше сурово према Србима, али никога нису хапсили ни гонили. Једино су српске радње поза-

тварали. Међу првим познатијим људима, који су ухапшени једне ноћи, био је и познати мостарски лекар-хирург Др. Феодор Лукач, затим Миле Бланић поседник, Милан Вујадиновић, гостионичар и Лука Кулаш, послужитељ у суду. Према причању наших родитеља и мужева који су се лично уверили о судбини ове четворице првих ухапшених Мостараца, они су у аутомобилу одведени изван града према селу Отијеж. Пратило их је неколико усташа. Ухапшени Миле Бланић, био је чувен због своје необичне снаге. Успут је њему успело да раскине ланце, којима су му биле везане руке и да навали на усташе. Ауто је стао и он се голорук дуго времена хрвао са усташама. Ту гужву је искористио Др. Лукач и побегао у мрак, скочио недалеко у реку Неретву, и упркос томе што су за њим пуцали и ранили га, препливао је реку и нестао. Доцније се јавио жив и здрав из Сплита. Свима нам је драго да се он спасио, јер је био ванредно добар човек и омиљен у целом Мостару. Миле Бланић и остала двојица ухапшеника том су приликом погинули. Усташе су их мртве бацили у Неретву. На месту њихове погибије био је сутрадан отац овде присутне Данице Јовановић, који је видео тешке кржаве трагове на месту где је извршено ово прво убиство у Мостару, за које ми знамо.

Од тога дана заредала су хапшења и убиства виђених Срба у целом граду. Многе су усташе убијали на обали Неретве, те их мртве и рањене, често везане, да се неби могли спасити пливањем, бацали у Неретву. Упркос томе неки су успели да се спасу пливањем преко реке. Нама је познато се тако спасио Душан Аничич, гимназијалац. Усташе су и њега довели на обалу реке са једном групом Срба. Сви су били везани. Усташе су почели на то маљевима да бију у главу и како су кога ударили онако је он падао у воду и тонуо. Кад је дошао ред на Душана Аничича, он се сам бацио у воду пре него га је маљ могао захватити свом снагом. Био је само мало ошамућен. Ипак и са везаним рукама, он је препливао и умакао сигурној смрти.

Ја, Месаровић Аника, знам да је мој комшија, муслиман Есад Сојић, кога су усташе такође ухапсили, утекао из камиона. Била је ноћ и он је успео да се реши веза на рукама. Шапнуо је и осталима ухапшеницима, да се и они реше веза и беже, јер их сигурно воде

на убијање. Други га нису послушали, нашто је он сам скочио у ноћ из јурећег аутомобила и спасио се и ако рањен. Доцније се крио у околини Мостара, где су га сељаци прихватили и кад се опоравио умакао је жив и здрав у Сарајево. Не знам шта је са њим било, али знам да су сви они, са којима је он био ухапшен, поубијани негде у Широком Бријегу крај Мостара и бачени у јаму.

Уопште смо све чуле, да многе Србе, тамо убијају у околини Широког Бријега и бацају у јаме. Многи су се спасили са руба тих јама на различите начине, и они су причали о таквом ужасном убијању, које су вршиле усташе. Свака од нас сећа се имена по некога Србина, који је убијен од стране усташа у Мостару. Тако су погинули било бацањем у Неретву било бацањем у јаму ови: браћа Душан и Митар Хамовић трговци, браћа Цветко и Илија Тохољ, браћа Брано и Миле Черековић, трговци, браћа Ђока и Ристо Чоловић, трговци, Душан Комад трговац, Тошо Љуњић трговац, Љупко Круљ трговац вином Гавро Паликућа и син му Љубо гостионичар, Перо Вукичевић, радник у дуванској фабрици, Љубо Шаин трговац, Радослав Витковић индустријалац (одведен и изгубио му се траг), Ранко Семиз, чиновник фабрике дувана, Трифко Тркуља, чиновник фабрике дувана, Васо Ивеља, фабрички стражар, Владо Стајић, фабрички стражар, Влајко Самарџић, надгледник у фабрици дувана, Љубо Којо, писар у фабрици дувана, Илија Шаkota радник, Ђорђе Ајвас и син му Божо, Сава Лојпур радник, Живко Ивеља радник, Ђоко Марић радник, Бранко Митриновић, лимарски занатлија, Ђорђе Пророк, радник, Манојло Кузман, радник, Алекса Самарџић, главар мостарског предграђа Бјелушине, Ђорђе Пешко трговац, Шпиро Продановић радник и кафанар, Јефто Ковачевић рударски радник, Новица Братић рудар, Ђоко Миљанић, рудар, Васо Комљеновић, трговац, Душан Супић, рудар, Ристо Радић, рудар, Марко Продановић богослов, Бранко Кантар пословођа на жељ. станици, Миле Кадијевић, трговац, Драшко Павић чиновник, Душан Ашкрабић, свештеник, Огњен Радић свештеник. Владо Гвозденовић свештеник, Перо Пејновић свештеник, Мито Петковић свештеник.

Убијено је још много других, али им не знамо имена.

Од мостарских усташа, и оних који су њима помагали, се-

ћамо се ових имена: фабрички радници Анте Мандић, Шћепан Зељко, Мујо Усковић, Омер Бешо, Ахмед Буцкан. Ови именовани су покупили Србе раднике из Фабрике дувана и одвели их камионом, званим „Црна Марица“. Осим њих сећамо се још ових усташа: Мирко Букаћ, рудар, радник Рафо Ондељ, радник на аеродрому и усташки старешина, неки муслиман Дрљевић Адем, келнер, који је за време Југославије живео у Београду, а који се као усташа у Мостару крвнички понео према Србима. Јуре Микулић бравар на жељ. станици, Салко Мирица бивши полицијски агент, неки Зовко коме не знамо имена католик, муслиман Ново полицијски агент, који је много јада задао, браћа Фрањо Нико и Ивица Прусина, Будак полицијски агент, муслиман Таслица, којем се имена не сећамо, старац травар, који је водио усташе по нашим становима и проказивао им Србе за хапшење, Шимун Бенић, полицијски агент, Станко Ледић, ђак.

Било је још врло много мостарских усташа муслимана и усташа католика, који су одводили и убијали и на све друге начине мучили Србе, али их ми не можемо навести по имену. Све ове, које смо овде навели, знамо лично, а упамтиле смо их нарочито због њихове суровости и крволоштва. Осим Мостараца долазили су у град и многобројни сељаци муслимани и Хрвати из околних села наоружани пушкама и ножевима. Њих су мостарски усташе организовали у групе и помоћу њих хапсили, одводили и убијали Србе. Нарочито су крволочни били ти сељаци. Било је нешто мало муслимана и католика, којих се не сећамо, а који су ишли на руку Србима. И они су били уплашени од усташа. Од тих који су стварно помогли Србима, можемо навести Блашка Слишковића гостиничара. Он је спасио у своме стану 15 Срба, и кад су усташе за то дознале, био је затворен. И после затвора он је помагао Србима где је могао. Памтимо и име г. Др. Вјекослава Словинића, лекара у дому народног здравља, који је такође чинио што је могао, као и фамилија трговца Илије Феића, и други којима се сада не можемо сетити имена. Свакако било их је врло мало.

Од мушких чланова фамилије нас овде присутних, нико није у Мостару страдао, осим што су неколицина били хапшени и пуштани све до 8 августа прошле године. Тога дана је већина на-

ших мушких чланова фамилије била интернирана у основној школи „Краљице Марије“. Као и свакога дана раније, ми смо им и тога дана донеле ручак. Међутим они су нас обавестили, да тога дана не требају ручак, и да им је речено да ће тога дана у транспорту бити пребачени у Србију. Тада смо ми отишле код сатника, усташког команданта, и он нам је рекао, да је то истина што су нам наши рекли, а да се и ми спремимо са децом и свима својим укућанима, јер да ћемо и ми у Србију. Рекао нам је да понесемо за свакога члана фамилије по 500 динара и по 50 кг. робе по особи. Запретио нам је да ћемо сви бити постређани, ако тако опремљени не будемо на вечер у 11 сати на станици. Ми смо замолиле сатника да пусти наше мужеве кући, да нам се помогну спаковати. Он је то обећао и заиста око 5 сати после подне, они су дошли кућама. Спаковали смо се како смо знали и могли, опростили се по последњи пут са својим домовима и кренули на станицу заједно са децом и старцима и немоћнима, јер у кући нико није смео да остане. Није нам било допуштено да било шта уклонимо из куће или да продамо. Кључеве од куће морали смо однети на полицију и тамо предати. На станици су нас укрцали на воз и одвели наместо у Србију у Госпић. Једино смо од нас присутних ја Јока Говедарица и ја Даница Јовановић, одведене најпре у Јабланицу, а остали са другим транспортом и нас одведоше у Госпић, где смо се састале са осталим Мостаркама, Мостарцима и другима из Херцеговине. Многе су од нас понеле и важне и скупocene ствари, јер смо мислиле да тога што више пренесемо у Србију. Ја Илинка Барзета, понела сам на пр. шиваћу машину. Међутим усташе су нам у Госпићу, Јастребарском, Оштаријама, Крушчици и уопште путем, док нисмо стигли, у Лобор све то поодузимали као и новац, прстење, и све што смо вреднога код себе имали тако, да смо стигле у Београд само са оним што видите на нама.

После три дана путовања стигао је наш транспорт у Госпић мислимо 11 или 12 августа. У Госпићу односно у Оштаријама, одвојени су од нас сви наши одрасли мушкарци: мужеви, очеви и браћа, одведени некамо и никада више их не видесмо, нити смо што о њима чули. Том су приликом одведени: Барзета Ристо, муж овде присутне Илинке, Пејовић Перо, муж овде присутне Госпаве, Јанко

Стајић, муж овде присутне Томане, Божо Савић, муж овде присутне Милице, Спасоје Сворцан, муж овде присутне Госпаве и њихов син Томо, Симо Буха, муж овде присутне Новке, и њезин брат Мирко Ковачевић, Милан Месаровић, муж овде присутне Анике, Лалић Симо, муж овде присутне Миле, Ђорђе Јовановић, отац овде присутне деце Милана и Миланке, те његов брат Анђелко Шаин, Мирко Зеленовић, брат овде присутне Савете. Осим наших сећамо се још и неких из Мостара, који су том приликом одведени, па се и њима се изгубио траг: Милан Милушић, Вељко Сорайић и његов син Васко, Неђо и Јово Спремо, Дејан Голубовић, Страјко Сорайић, Жарко Марковић, Љубо Радић, Ђока Мићевић, Ђока Гутић, Ђорђе Самарџић, Гојко Грчић, Саво Самарџић, Максим Муратовић, Вељко Ковачевић, Петар Ковачевић, Раде Ивковић, Мирко Ивковић, Душан Ивковић, Никола Ковачевић, Ристо Ковачевић, Тихомир Митриновић, Марко Петковић, Урош Чакрлија, Боро Чалија, и још много других, којима се на сећамо имена, а нарочито жељезничара. Већина је од ових одведена везана ланцима.

Све што смо доцније преживеле у Госпићу, на Оштаријама, у Јастребарском, у Крушчици и Лоборграду, те на путовањима до тих места било је управо онако како су исказале у својим записницима наше супатнице из Стоца, Љубиња и Требиња, са којима смо ми заједно биле. Ми томе немамо шта да додамо ни да одуземо. Једино има још да наведемо оне наше супатнице из Мостара које су у том времену поумирале. То су: Јелка Вукасовић, умрла од премрзлости и испаћености, Јованка Шаин, умрла из истога разлога, Мара Ковачевић, старица која је умрла од последица злостављања усташа у Крушчици, Перса Зеленовић, Драгиња Лалић, двогодишња кћерка овде присутне Миле Лалић, Јован Стајић, син Томане Стајић, младић од 17 година, који је умро од последица тешких батина, које је у Крушчици добио од усташа.

Више немамо шта да кажемо, него да захвалимо српском народу и Српској Влади, Комесаријату за избеглице и свима онима који су нас помогли да се ослободимо логора, те да се овде опоравимо и снађемо у слободи, очекујући вести о нашим милима, са којима су нас усташе раставили.

На крају напомињемо, да већина нас жена и деце из Мостара

нема никога свога у Београду ни у Србији. Стога молимо Комесаријат за избеглице, да нам помогне да сместимо и себе и децу било у Београду или негде у унутрашњости, и да нам омогући толику зараду, да преживимо до краја рата.

Довршено:

Саслушао и оверава:

Бранко Стражичић с.р.

Записничар:

Стана Тепавац с.р.

Говедарица Дока с.р.

Јовановић Даница с.р.

Барзета Илинка с.р.

Месаровић Аника с.р.

Лепосава Сворцан с.р.

Даница Сворцан с.р.

Лепосава Сворцан с.р.

Радојка Ивковић с.р.

Пејовић Госпава с.р. по Лепосави

Мила Лалић с.р.

Драгиња Стајић по С.Тепавац

Савић Милица

Буха Новка

Савета Зеленовић

Шаин Мила по Тепавац Стани

ЗАПИСНИК

од 18 априла 1942 год.

САСТАВЉЕН У КОМЕСАРИЈАТУ ЗА ИЗБЕГЛИЦЕ И ПРЕСЕЉЕНИКЕ У БЕОГРАДУ.

КРАЈНОВИЋ МИЛИЦА, радница из Загреба, рођена 1915

године у селу Читлуку, општине и среза Госпић, кћи Јована и Марије, неудата након што је опоменута на исказ истине исказује следеће:

Од године 1935 живела сам стално у Загребу као радница најпре у разним пиљарским радњама, а после тога у млекарским. Задњи мој посао био је у млекарској радњи на Трњанској цести број 56.

Када је изашла одредба од загребачке полиције, да се Срби и Жидови имају иселити из сјеверног дијела града, ја сам се иселила из мојег стана из Петрињске улице број 26, јер сам се бојала тамо становати као Српкиња, па сам се настанила у Трњу - Пете њивице број 21. На 4 јуна 1941 године дошла сам на загребачку полицију да пријавим свој нови стан и тамо су ме ухапсили. Била сам на полицији у затвору до 13 јула 1941 год., када сам под стражарском претњом отпремљена у Госпић и предана опћини. Опћина ме је предала у логорску казниону и тамо сам се у казниони састала са Басарић Јеленом, свршеном ученицом гимназије из Госпића, те Вујновић Маријом и Милицом из Дивосела општине и среза Госпић, с којима сам истодобно транспортована из Госпића у Јастребарско, па сам с њима прешла и све остале логоре као и оне. Предочене ми њихове записничке изјаве усвајам у целости и истима немам шта да додам нити о одузmem.

Довршено:

Саслушао и оверава:

Родић Ђуро с.р.

Записничар:

Аћимовић Јулијана с.р.

Крајновић Милица с.р.

ЗАПИСНИК
од 20 априла 1942 год.

САСТАВЉЕН У КОМЕСАРИЈАТУ ЗА ИЗБЕГЛИЦЕ И ПРЕСЕЉЕ-
НИКЕ У БЕОГРАДУ.

ШОРАК ЕВИЦА, домаћица из Бихаћа, супруга Шорак Николе, гостионичара, 50 година стара, мајка једног детета.

ЂУРИЋ МИЛКА, домаћица из Бихаћа, супруга Ђорђа, обућара, стара 50 година, без деце.

ЖАКУЛА МИЛИЦА, домаћица из Бихаћа, кћи пок. Лазе и пок. Боје, рођене Бубало, стара 40 година, неудата.

МАРЧЕТИЋ АНКА, домаћица из Бихаћа, кћи пок. Лазе и пок. Савке рођене Бјелајац, стара 45 година, неудата.

ДРАКУЛИЋ Марија, домаћица из Бихаћа, супруга Луке, зидара стара 53 године, мајка двоје деце.

НОВАКОВИЋ ДОСТА, домаћица из Бихаћа, супруга Гавре, земљорадника, стара 40 година, мајка 6 деце.

ПЈЕВИЋ ЕВИЦА, домаћица из Бихаћа, супруга Петра, земљорадника, стара 40 година, мајка двоје деце.

ГУТЕША ЗОРКА, домаћица из Соколца, општине и среза Бихаћ, супруга Јове, земљорадника, стара 46 година, мајка петеро деце.

ИНЏИЋ ВУКОСАВА, домаћица из Жегара, општине и среза Бихаћ, супруга Ристе, чиновника Окружног суда у Бихаћу, стара 35 година, мајка четворо деце.

ПЈЕВАЧ ЉУБИЦА, домаћица из Бихаћа, супруга Марка, финансијског прегледника у пензији, стара 47 год. без деце.

Све горе наведене, након што су опоменуте на исказ истине исказале су следеће:

Неколико дана после проглашења независне државе Хрватске појавили су се у Бихаћу усташе. У усташке редове ступили су Хрвати и Муслимани и одмах су почели да прогоне Србе.

Већ првих дана након успоставе Независне државе Хрватске доведени су по усташама у Бихаћ Милеуснић Буде, земљорадник из села Ружица; Бајић Петар, земљорадник из Лугова, и Дизија земљорадник из Мељиновца. Њих су усташе довели у војни логор у Бихаћу и тамо их одмах убили. Убио их је лично Бишчевић Имзо, бивши официр југославенске војске. Њихове лешеве закопали су

усташе у вој. Ђубриште крај војног логора. Када је дошла у Бихаћ италијанска војска, она је на молбу родбине убијених дозволила, да се љешеви ископају и пренесу на гробље. Лешеви су били голи, а усташе су однели осим одећа и сав новац, који су убијени код себе имали.

После тога усташе су по дану и по ноћи проваљивали у српске куће и станове и под изликом да траже оружје тукли су укућане и одводили у затворе, у тзв. „Бихаћку кулу“. Станове одведених су пљачкали.

На 12 јуна 1941 год. одведени су у затвор у „Кулу“: Шорак Миле, свршени ђак трг. школе, Максимовић Бранко, намештеник код „Бате“ Студен Мирко, радник, Дадасовић Милорад, ђак подофицирске школе, Мандић Вељко, књижар и његов брат Михаило, инж., Др. Војводић Милан, претседник Окружног суда, Кораћ Ђуро, служитељ окружног суда, Козомарић Марко и његов брат Јово, трговци, Брдар Јово, полицијски стражар, Кораћ Триво, ђак гимназије, Кукољ, лугар, Пилиповић Стево, пензионер, Рапо, жандар у пензији, Јованић Илија, пензионер, те више других, чијих се имена више не сећамо. На 17 јуна 1941 године увече утрпани су сви они у камионе и некуда одведени, и од тада се о њиховој судбини ништа не зна. Говори се, да су убијени у тзв. „Рисовачкој Греди“ и побациани у пећину. Рисовачка Грета налази се на путу од Бихаћа према Бос. Петровцу.

На 23 јуна 1941 год. покупљени су од усташа и стављени у затвор у кулу: Ковачевић Раде, пензионер, Инџић Риста, чиновник окружног суда, Др. Илишевић Симо, адвокат, Хрвачанин Перо трговац шумом, Продановић Ристо, пензионер, Јанковић Бранко, лугар, Ђукић Илија, гостионичар, Берића Лука трговац и гостионичар, Билбија Илија, трговац, Пањковић Спасо, земљорадник, Рапајић Михаило, земљорадник, Трбојевић Јово, пензионер, Влаисављевић Јово, кројач, Ступар Перо и његов брат Душан, трговци, Сучевић Павле, трговац, те више других чијих се имена више не сећам. Они су сви остали у затвору у Кули иза нас када смо евакуисани и ми не знамо ништа о даљњој њиховој судбини.

На 24 јуна 1941 год. покупљени смо од усташа и одведени у Бос. Петровац из Бихаћа. Ја Шорак Евица са мужем Николом, док

нам је син Миле покупљен и одведен још на 12 јуна 1941. год., ја Ђурић Милка са деверима Милом, Лазом и Владом, јетрвом Софијом и њеном децом Надом, Савом и Недељком, ја Жакула Милица, Ја Марчетић Анка, са оцем Лазаром, ја Дракулић Марија са мужем Луком и децом Радмилом и Младеном, ја Новаковић Доста са мужем Гавром, те децом Милком, Зорком, Даницом, Даринком, Радојком и Душаном, Ја Пјевић Евица са мужем Петром, децом Недељком и Мирјаном, ја Гутеша Зорка са мужем Јовом, те децом Богданом, Илијом, Николом, Душаном и Јованком; Ја Инџић Вукосава са децом Младеном, Анђелком, Даринком и Бранком, ја Пјевач Љубица са мужем Марком. Осим нас и наших породица сада су усташе покупили и одвели из Бихаћа у Бос. Петровац и све остале српске породице из Бихаћа. Тада су одведени: Влаисављевић Михаило, земљорадник са женом Бојом и четворо деце. Раствовац Милан, бачвар са женом Бојом и шесторо деце, Брдар Анђа са четворо деце, а муж јој је у првој партији још одведен, Черни Милица са троје деце, Комљен Обрад, са женом и четворо деце, Попић Михаило, са женом Милицом и петоро деце, Орел Марко, са женом Бојаном и седморо деце, Пјевић Милан, са женом Јоком и троје деце, Иванишевић Никола, земљорадник са женом Маријом, сином Илијом снахом Милком и њихових шесторо деце, Бубало Мила, домаћица са троје деце, Илијић Сава, кројач са Женом Василијом и двоје деце, Чоловић Јово, трговац шумом са женом Љубом, Гавриловић Стево, пензионер са женом Софијом и једним дететом. Дракулић Буде, земљорадник са женом Маром, те петоро деце, Допуђа Душан, ковач са женом Марицом, тетком Даринком и троје деце, Рапајић Милка, домаћица са двоје деце а њезин муж ухапшен је дан раније и стављен у „кулу“. Марчетић Ристо земљорадник са синовима Мићом и Анђелком, снахом Анком те једним дететом, Марчетић Станко, кројач са троје деце, док му је жена као католкиња остала у Бихаћу, Марчетић Милан, малтар, са женом Перком и двоје деце, Паљковић Милош, земљорадник са женом Анђом и двоје деце, Паљковић Марија са једним дететом, а њезин муж Спасо, остао је у „Кули“, Продановић Душан, земљорадник са мајком Бојом, женом Зором и сестром Милком, Борисављевић Јово, пензионер са женом Станом и шесторо деце, снахом Јеленом,

те једним унучетом, Мркобрада Милош, вој. наредник са женом Милком, пуницом Судар Маром и једним дететом, Тупајић Стеван служитељ срес. начелства са четворо деце, док му је жена као катољкиња остала у Бихаћу, Лукић Јованка, кухарица у болници са двоје деце, Кресојевић Мара, пензионерка, Шкорић Симо земљорадник са женом Милком и снахом Латинком, Опачић Јања, пензионерка са кћерком Олгом, Крлић Смиља, домаћица са шесторо деце. Стипић Марко, поштар са женом Маријом и шесторо деце, Станојевић Марко, поштар са женом Драгицом и четверо деце, Мандић Ика, домаћица са кћери Радојком, Кац Јосип, надсаветник у окр. суду са женом Лепојком, те двоје деце, Сучевић Милан, срески школски надзорник у пензији са женом Лелом, а њихова кћи Стана студентка, убијена је у затвору у „Кули“. Инџић Васо, послужитељ у Дому народног здравља са двоје деце, а његова жена као катољкиња остала је у Бихаћу, Зунар Ристо служитељ Окружног суда са женом Анђом и троје деце, Марчетић Јово, кројач са женом Милевом и седмеро деце, Марчетић Душан, кројач са женом Драгињом и петеро деце, Кораћ Марица, домаћица са двоје деце, Родић Михајло, путар са женом Миком и троје деце, Бјелобаба Раде, пензионер, а његова жена као катољкиња остала у Бихаћу, Гаковић Богдан, судија окружног суда, а његова жена као катољкиња остала у Бихаћу, Гутеша Петар, поштар са женом Даринком и осморо деце, Гутеша Марија, домаћица, са петеро деце, Гутеша Ђуро, земљорадник са женом Савом и четверо деце, Мајсторовић Боја, домаћица са свекрвом Јањом и петеро деце, а њезина мужа Божу убио је исти дан пред кућом усташа Жерић Хамдија, тежак из Бихаћа, Мајсторовић Никола, земљорадник са женом Стојом, Мајсторовић Јово, земљорадник са женом и двоје деце, Бубало Милка, домаћица, а њезин муж задржан је у „Кули“, Бубало Анђа, домаћица са двоје деце, Бубало Мика, домаћица са једним дететом, Прибић Милка, домаћица са једним дететом, Гутеша Вучен, земљорадник са женом Биком и сином Савом, Дракулић Перо, трафикант са женом Естиком и петеро деце, Максимовић Душан, трговац са женом Маром и мајком Станом, Лакић Милан, путар са женом Латинком, мајком Миком и петеро деце, Ђирић Перо, земљорадник са женом Лепојком и петеро деце, Лакић Ђуро, земљорадник са женом Миком и дво-

је деце, Рапо Маша, домаћица са четворо деце, Зорић Милка, гостионичарка са четворо деце, Ступар Анка, трговкиња са четворо деце, Николић Даница, трговкиња са једним дететом, Батас Јанко, гостионичар са женом Даницом и четворо деце, Батас Марко, гостионичар са женом Софијом, Батас Никола, чиновник у болници са женом и једним дететом, Др. Петровић, лекар са женом и једним дететом, Петровића, директора гимназије жена, те много других чијих се имена сада више не можемо сетити. Знамо врло добро да тада од Срба није остао у Бихаћу нико. И болесни су морали ићи.

Усташе, купећи српске породице, говорили су да се имају сви сакупити на спортском игралишту, те да имаду са собом понети сав новац и накит те хране за три дана. Сви смо се према наређењу усташа сакупили на спортском игралишту, а кључеве од наших кућа и станова предали смо усташама, јер су то они од нас захтевали. Усташе су нас тада темељито претресли и одузели нам сав новац и накит, те уложне књижице. Од новца оставили су само по 500.- динара по особи.

Исти дан кренули смо за Кулен Вакуф, где смо преноћили. Након путовања од четири дана стигли смо у Бос. Петровац. Већина је смештена у Бос. Петровцу, а мањина по околним селима и то сви по приватним кућама. Уздржавали смо се како је тко могао и знао. Помагали су нас доста домаћи Срби из Бос. Петровца.

На дан 21 јула 1941 год, усташе су покупили мушкарце изнад 18 година који су с нама из Бихаћа били евакуисани у Бос. Петровац и на камионима их некуда одпремили. Ми о њима више ништа незнамо. Међу њима тада је отправљено и много домаћих Срба из Бос. Петровца.

На 23 јула 1941 године покупљена је друга партија Срба мушкараца, који су из Бихаћа допремљени у Бос. Петровац и у камионима отпремљени у непознатом правцу. И са овом партијом покупљено је и отпремљено много домаћих Срба из Бос. Петровца. Куда су Срби отпремљени није нам познато и о њима никада ништа после нисмо чули.

На 21 и 23 јула 1941 године покупљени су и отпремљени Шорак Никола, гостионичар, Батас Марко, гостионичар, Штета Сладо, општински чиновник, Ницић Васо служител у Дому народног

здравља, Ђурић Владо, Лазо и и Миле, земљорадници, Дракулић Лука, зидар и његов брат Перо, трафикант, Савић Јово, трговац, Бјелобаба Раде, пензионер, Борисављевић Јово, пензионер и његов син Јосо, столар, Бјеговић Јован, катихета, Јузбашић, учитељ, Ђурђевић, учитељ Јузбашић Милан, учитељ, Жигић Ђуро, пензионер, Тупајић Стево, служитељ срес. начелства, Максимовић Душан, трговац, Бубало Нестор, надлугар у пензији, те многи други, чијих се имена не сећам.

Од мушкараца од 18 година евакуисаних из Бихаћа остали су у Бос. Петровцу само четири: Новаковић Гавро, Лакић Јово, Кац Јосип, и Ђапа Милош. Њих су усташе убили са више осталих Срба из Бос. Петровца и околице у међувремену од 27 јула до 2 августа 1941 године. У те дане усташе су, купили Србе из Бос. Петровца и околице, доводили их у Бос. Петровац и ту их убијали. Осим тога усташе су тада пљачкали српска села у околици Бос. Петровца и палили, а опљачкану стоку и ствари догонили су у Бос. Петровац. Опљачкану стоку клали су у Бос. Петровцу и частили се.

На 16 септембра 1941 год. казао нам је котарски предстојник у Бос. Петровцу и то када су нам мушкарце све одагнали, да можемо ићи куда хоћемо, али једино да несмијемо натраг у Бихаћ. Котарски претстојник звао се Црнић. Ми смо се све разишле из Бос. Петровца у року од три дана. Некоје су отпутовале у Бања Луку, некоје у Приједор, а некоје у друга места. Ми смо из Бос. Петровца кренули у Приједор, и тамо смо од кот. претстојника добили пропуснице за Бихаћ, јер нам је он казао да се можемо вратити у Бихаћ. У Бихаћ смо стигле 17 септембра 1941 г., али нас је полиција на жељ. станици ухапсила и затворила у један муслимански млин, где смо биле затворене око 15 дана. После тога смо биле отпремљене у Двор на Уни, где смо остале 15 дана. Из Двора на Уни отпремљене смо биле у логор у Јасеновац, али нас тамо нису хтели примити, па смо биле повраћене натраг у Двор на Уни. У Двор на Уни смо преноћиле и отпремљене у логор у Лоборград. Прије наше отпреме у Лоборград излучени су од нас мушкарци старији од 15 година, и отпремљени у логор у Јасеновац, те о њиховој судбини ми више ништа не знамо.

У логору у Лобор граду вршили су управу Немци и они пре-

ма нама поступали су коректно и немамо ништа нарочито да искажемо. Некоје од нас биле смо из логора у Лоборграду премештене у логор у Горњу Реку, крај Новог Марофа, где су управу логора водили исто Немци. И овде је поступак према нама био врло добар.

Усташе које су према нама Србима вршили прогоне у Бихаћу и у том се нарочито истицали јесу: Шимић Перо, студент, Вицковић Анте, студент, Вицковић Микица, брат Антин, ђак гимназије, Прша Давид, ђак гимназије, Јелић Звонко, механичар, Ракеља Владо, столар, Шимић Стипо, поседник, Живковић Иван, земљорадник, Франић Миле, земљорадник, син Стипин, Крајачић Мирко, полицијски агент, Мујић Ферко, пропали ђак, Жерић Хамдија, из Соколца, Жерић Абдо и његов брат Хакија, земљорадници из Соколца, Муртић Мујо, тежак из Соколца, Раковић Мунир, земљорадник, Жерић Абид, те много других, чијих се имена више не сећамо. Накнадно помиње још као усташу и Голубовић Мирка, сина гостионичарке а он је без занимања.

На 30 марта 1942 год. ослобођене смо из логора и упућене за Србију камо смо стигле 31. марта 1942 године.

Друго ништа немамо исказати, а на исказано и прочитано можемо се заклетти.

Довршено:

Саслушао и оверава:

Родић Ђуро с.р.

Записничар:

Аћимовић Јулијана с.р.

Инђић Вукосава с.р.

Шорак Евица с.р.

Дракулић Марија с.р.

Марчетић Анка с.р.

Гутеша Зорка

Ђурић Мика

Новаковић Доста

Жакула Милица

Пјевић Евица

Пјевач Љубица по мени Аћимовић Јулијани.

ЗАПИСНИК

од 20 априла 1942 год.

САСТАВЉЕН У КОМЕСАРИЈАТУ ЗА ИЗБЕГЛИЦЕ И ПРЕСЕЉЕ- НИКЕ У БЕОГРАДУ.

МИЛИЦА ХАЦИ-ЧОЛАКОВИЋ, рођена Зорић, 33 године, кћи Светозара Зорића из Београда и Даринке Живковић, удата за Родољуба Хаџи-Чолаковића, публицисте из Бијељине. Деце нема, по занимању домаћица, писмена.

Позвана да искаже све што зна и што је доживела од почетка рата до данас и опоменута да говори чисту истину, она је изјавила:

Мој муж и ја живели смо несметано у Бијељини до средине јуна прошле године. Не знам и не сећам се, да је до тада у Бијељини било хапшења и прогона Срба. Мој муж и ја смо живели повученим животом и до нас нису допирале такве вести. Средином јуна добили смо мој муж и ја редовну пропусницу од хрватских власти у Бијељини за Београд. У Београду имамо имање, које би нам допуштало самосталан живот. Канили смо да потпуно преселимо у Београд и са стварима, па смо затражили од немачких власти дозволу за то пресељење и добили смо је. Тада сам ја отпутовала на траг у Бијељину да спакујем ствари и спреим их за пресељење. Замном је требао да дође и мој муж да ми помогне при паковању и селидби. Међутим ја сам стигла у Бијељину 23 јуна и одмах почела да пакујем ствари. Наредила сам и кола, која су дошла пред кућу и како сам што паковала, онако сам и одпремала у кола. Усред тога посла наишло је неколико усташа, који су ме запитали, ко ми је допустио да селим. Ја сам показала дозволу немачких власти из Београда на што су ме они позвали да идем с њима. Одвели су ме упркос мојим протестима у усташки стан, где је тада био усташки повереник Иван Тољ. Довели су ме пред њега и он ми је поставио

исто питање, т.ј. ко ми је допустио да селим. Ја сам и њему показала дозволу немачких власти, коју је он погледао и метнуо у свој џеп. На то ми је рекао, да ја не могу тек тако селити, него да морам пописати све ствари, које носим собом, све до најмање ситнице. Кад сам ја рекла да ће то дуго трајати, јер да имам много тих ствари и питала га, хоће ли ми онда допустити да селим несметано, он ми је одговорио, да Хрвати нису као Срби, који отимају туђе ствари. Моћи ћу слободно да путујем, али тек након пописа свих ствари, који ћу имати да обавим у присуству једног чиновника, који ће ме одпатити кући.

Ја сам на то, у пратњи тога чиновника, кренула и хтела да изађем на главни излаз, но Тољ ми је рекао да то није излаз за мене, него ме је упутио на друга врата, кроз која смо изашли онај чиновник и ја. Кад сам сишла у двориште, пресрео ме је један жандарм и позвао ме да пођем за њим у срез. Ја сам се окренула према чиновнику, који ме је пратио, но он се је само насмејао и без речи се вратио натраг уз степенице. Жандарм ме је на то одвео у затвор. У затвору сам била првих неколико дана са много других ухапшених Срба и Српкиња из Бијељине и околних места. Сада се више не могу да сетим тих имена, осим свештеника Миленка Поповића. Затим неколико дана, морали смо да чистимо улице и обављамо друге послове, све док се ја нисам разболела и била премештена у болницу. Из болнице сам опет враћена у затвор. Негде око 10 октобра преведена сам у транспорту, заједно са осталим ухапшеницима, мушким и женским у Јасеновац. У Јасеновцу смо ми женске одвојене од мушкараца, који су остали ту, а ми смо жене пребачене у Лобор град код Златара. Ту смо у Лобору, који је под управом Немаца, остале све до сада, када смо ослобођене и прешле у Београд.

За време мога тамновања у Бијељини, осим првих неколико дана присилног рада на улицама, ја лично нисам доживела неке нарочите непријатности вредне спомена. Но присуствовала сам многим злостављањима других ухапшеника, нарочито сељака, које су усташе малтретирали на све могуће начине.

Једнога дана била је позвана на преслушавање из хелије у којој сам ја била, сељанка Петра Митровић из једног села у околини Бијељине. Остала је дуго времена на преслушавању, а када

се је вратила причала нам је о свом саслушавању интересантне ствари: рекла је да ју је преслушао сам Тољ и да јој је постављао индискретна и безочна питања о њеним сексуалним односима са мужем, тражећи од ње да му каже, управо немогуће детаље. Једна друга ухапшеница, млада и лепа девојка Мијојлић, причала нам је након саслушања, да јој је Тољ показивао порнографске слике, силио је да их гледа, покушавао да је загрли итд. Девојка се свом силом одупрла таквом „саслушању“ и једва му се измакла, нашто јој је Тољ ударио шамар и отпустио је. Слично су приповедали и други ухапшеници и ухапшенице. Тољ је вршио обично преслушавање ноћу, при чему се опијао. Вршио је лично преглед ухапшеница тобоже као гинеколог. Ухапшенике је тукао и свакојако злостављао. За време мога двомесечног боравка у болници, као затвореница, доживела сам такође тешке моменте. У болници су међу осталим, лечила и два сељака, Србина, који су били рањени у руке и ноге, након неких сеоских тучњава. У болници су била два лекара један Србин и један Хрват. Једнога дана су дошле усташе са камионом у болницу, питали где је тај Србин доктор, који крије четнике. Држали су револвере у руци и њихова је намера била јасна. Лекар Србин кад је то чуо и видео, сакрио се, а на то је дошао лекар Хрват, но усташе су непитајући га, провалиле у болничку собу и пронашле поменути двојицу сељака, који су били Срби. Сместили су их на носила и некамо одвели. Један болничар нам је други дан рекао, да „већ пливају Савом“.

У тој болници су се лечиле и усташе. Један од тих усташа причао је осталим болесницима, међу којима сам и ја била, да је био на Велебиту и да су тамо усташе поубијале преко 80.000 Срба, а да нису потрошиле ни две стотине метака. Други усташе су причали о покољу Срба у другим местима, нарочито у Алипашином мосту и Илијашу код Сарајева. Ове приче су биле врло често међу усташама, који су их слушали увек са радошћу и смехом, као да је реч о спортским утакмицама а не о убијању и клању људи.

Из затвора у Бијељини, који је непрестано био препун нарочито сељака, одводили су заточенике готово свакога дана у транспортима у непознатом правцу. Много су их усташе мучиле и пребијале.

Ја сам видела, да су и многобројне жене одвођене у транспорту, махом сељанке из околине. Њих међутим није било у Лобор граду а није ми познато да су биле у коме другом логору.

Након тешких прилика под усташким режимом, нама је у Лобор граду било релативно добро и немамо на што да се нарочито потужимо. У главном је поступак управе логора према нама био сасвим коректан.

Више немам шта да кажем друго, него су рекле моје сапатнице, које су самном тамновале и сада се налазе овде на слободи.

Довршено:

Саслушао и оверава:

Бранко Стражичић с.р.

Записничар:

Стана Тепавац с.р.

Милица Хаџи-Чолаковић с.р.

ЗАПИСНИК

од 20 априла 1942 год.

САСТАВЉЕН У КОМЕСАРИЈАТУ ЗА ИЗБЕГЛИЦЕ И ПРЕСЕЉЕНИКЕ У БЕОГРАДУ.

МИЛЕВА ЈЕВТИЋ, рођена Радовановић, 38 година стара, родом из села Мезграја, срез Зворник, удата за Неђу Јевтића, рудар, има једног сина од 13 година Винка, домаћица, неписмена.

ЗОРКА СТЕВАНОВИЋ, рођена Поповић, 29 година, кћи пок. Михајла и Петре Вујић, удата за Стевана Стевановића, општинског писара, без деце, домаћица, писмена.

МИШИЋ РУЖИЦА, 17 година, родом из села Балатуна, срез Бијељина, кћи Саве и Ефимије Маринковић, неудата, домаћица, писмена.

Позване да искажу све што су доживеле, виделе и чуле од почетка рата до данас, и да рекну само чисту истину, оне су изјавиле:

Од почетка рата ми смо све три живеле у својим селима и

нико није дирао ни нас ни наше мужеве, односно родитеље. Међутим друге су Србе по нашим селима хапсили и одводили, а знамо да су их и убијали.

Ја Милева Јевтић знам, да су усташе залазиле у рудник где је радио и мој муж и да су тамо многе људе тукли на мртво име, а многе су и убијали и то пушкама, кундацима, моткама и на друге начине. Из мога села није нико убијен, док сам ја била тамо, него само испребијан. Тако су испребијали моју браћу Обрена и Јована Радовановића, те Димитрију Радовановића. Од оних убијених не сећам се ни једном имена, јер нису били из мога села.

Ја Зорка Стевановић, знам да су усташе у мом селу Трнави убили Ристу Аничича, земљорадника. Преклали су га бајунетом, тако да се је човек три дана мучио док је издахнуо. Нешто пре него што сам ја ухапшена убили су усташе Срећка Марковића и његову пуницу Јеку. Осим тога знам да су усташе-муслимани на мртво име испребијали и Вељка Тодоровића, Пају Ђукановића, а других се више не сећам. Били су их ту и убили, али је дошла хрватска војска, па више нису смели, него су их одвели у Бијељину. Другога дана су их из Бијељине некамо одвели. Били су тада тако испребијани, да нису могли сами ходати, него су их морали пренијети у кола. Са њима су одвели још 36 других сељака из Тржаве, које су похапсили код њихових кућа.

Првих дана месеца октобра ухапшене смо ми са још 14 жена из околине и са много мушкараца, међу којима је био и муж овде присутне Милеве Јевтић. Након неколико дана боравка у затвору у коме нас нису тукли, превели су нас 10 октобра заједно са мушкарацима у Јасеновац. У Јасеновцу смо били свега 24 сата. Мушкараци су остали у Јасеновцу и не знамо шта је с њима било. Нас жене су бацили у транспорту у Лоборград, где су Немци с нама поступали врло добро. У Лобор граду смо остали све до часа, кад смо заједно са осталима пуштене на слободу у Београд.

Довршено:

Саслушао и оверава:

Бранко Стражичић с.р.

Записничар:
Стана Тепавац с.р.

Милева Јевтић по Бранку Стражичићу
Зорка Стевановић с.р.
Ружица Мишић

ЗАПИСНИК
од 20 априла 1942 год.

САСТАВЉЕН У КОМЕСАРИЈАТУ ЗА ИЗБЕГЛИЦЕ И ПРЕСЕЉЕ-
НИКЕ У БЕОГРАДУ.

ДУЊА ЂОКИЋ, рођена Тијанић, 44 године стара, из Табана у Црној Гори, кћи пок. Живка и пок. Илинке, удата за пок. Глигорија Ђокића, има два сина Вељка од 14 година и Николу од 12 година, послужитељка у жељ. дирекцији у Сарајеву, писмена.

Позвана да каже све што је доживела од почетка рата до данас и опоменута да каже само чисту истину, она је изјавила:

Од почетка рата па до 2 августа прошле године, ја сам живела као и раније у Сарајеву, са своја два сина Вељком и Николом, и вршила свој посао као послужитељка у жељ. дирекцији. Непрестано у послу, било у дирекцији било у кући ја сам бринула своју бригу и не сећам се неких већих догађаја у то време у Сарајеву.

На 2 августа свршила сам свој посао у жељ. дирекцији око 4 сата и отишла кући. Почела сам да спремам јело за децу, која су у том часу била отсутна. У то дођоше у стан два полицијска агента, која су ми претресли кућу и том приликом нашли једну малу Краљеву сличицу и неколико соколских књига, које су деца покупила и донела кући из соколане. Међу другим сликама била је и једна четничка, коју су деца такође донела незнам откуда. Те ствари су агенти задржали и позвали мене да идем с њима на Полицију. Ја сам се на брзу руку спремила, узела ташну у њу ставила 40 динара, колико сам имала ситнине. Хиљаду и три стотине динара ми је остало код куће у сандуку. Кад смо изашли на врата, наишли су ми синови. Ја

сам се плачући са децом опростила и изгубила. Један агент је питао децу где су била, а они су одговорили да су зарадили 10 динара и да су били на Језеру на купању. Агенти су их оставили код куће, и рекли им да ће мама одмах доћи чим је испитамо.

То је последњи пут када сам видела своју децу. Од тада па до данас нити сам их видела, нити шта о њима чула. Њихова ми је судбина сасвим непозната.

У полицији су ми одузели ташну и одвели ме у ћелију, у којој сам нашла више других Српкиња из Сарајева. Ту сам провела 12 дана непрестано мислећи на своју децу. Дванаести дан су дошли по мене у ћелију, извели ме, везали ми руке чврстом жицом, тако да сам једва подносила болове, и са једним транспортом ме одвели на станицу. Ја сам непрестано плакала и преклињала командира транспорта да ми доведу децу, но он се на то није освртао, него оштро подвикнуо, да идем са осталим транспортом, а он да ми није крив.

У транспорту је било око 100 људи, везаних све два по два, а једина сам ја била жена. На станици, кад смо већ били смештени у вагоне замолила сам једнога усташу кога нисам познавала, да ми мало попусти везе на рукама, што је он и учинио. Онда је узео ташну и питао ме шта има у њој. Ја сам знала да у ташни има оних 40 динара, и још неке ситнице. Међутим он је отворио ташну и поднио ми је под нос отворену питајући ме, шта је то у њој. Ја сам погледала и видела један мали округао предмет, као јабуку. Била је то бомба, коју ја пре тога часа у животу никада нисам видела. Рекла сам му да неznam одкуда је то у ташни и почела се клети, да о томе неznam ништа, јер су ми је у полицији, мало пре тога дали, онако како сам је и предала. Усташа ми је на то запретио да ћу ја то упамтити, па је извадио бомбу и метнуо у свој џеп. Доцније су ми причали други заточеници из транспорта, да је тај усташа пред њима говорио, да ми је он сам подметнуо бомбу, да види шта ћу ја на то.

Транспорт је путовао до Госпића 2 дана, без хране и без воде. Кад смо стигли на станицу у Госпић, Италијани су нам одвезали руке, нашта су нас усташе одвели, и то мушкарце у казниону а мене у затвор (логор) „Овчарска станица“.

Све што се касније самном догодило и што сам доживела било је оно исто што су исказале у својим записницима моје сапатни-

це, са којим сам дошла овамо из Лобор града, а које сте већ раније преслушали. Ја немам томе ништа ни да додам, ни да одузем, јер нам је свима било исто.

Захваљујем Комесаријату за избеглице и свима онима, који су нам омогућили, да се ослободимо. Молим уједно Комесаријат за избеглице, да ми омогући да дознам судбину својих синова Вељка и Николе, са којима ми је једина жеља да се чим пре састанем.

Довршено:

Саслушао и оверава:

Бранко Стражичић с.р.

Записничар:

Стана Тепавац с.р.

Дуња Ђокић

ЗАПИСНИК
од 20 априла 1942 год.

САСТАВЉЕН У КОМЕСАРИЈАТУ ЗА ИЗБЕГЛИЦЕ И ПРЕСЕЉЕ-
НИКЕ У БЕОГРАДУ.

БОБИНАЦ МАРИЈА, радница из Загреба, рођена 4 септембра 1919 године, општина Синац, среза Оточац, кћи пок. Јандре и Катарине, рођ. Ладишић, ркт. вере, након опомене на исказ истине исказала је следеће:

Ја сам живела у Петрињи код мојег стрица Бобинац Јосипа бравара у Петрињи. У пролеће 1940 године дошла сам у Загреб. Најпре сам добила запослење као радница у творници Хинка Франка синови, где сам остала око месец дана. После тога била сам запослена као радница код Сертић Марије, цревара у Хорваћанској цести бр. 21 где сам остала око годину дана. После сам неко време била без посла, а затим нашла сам запослење код Донавалда Јосипа, крзнара у Загребу, Дежманова ул. бр. 4, где сам радила све док нисам ухапшена.

На 14 септембра 1941 год. између 11 и 12 сати пре подне дошли су у радњу, где сам радила два полицијска агента, који су ме ухапсили и одвели на полицију. У полицији сам била притворена са много других женских. Женске које су самном биле притворене, биле су из разних сталежа, а биле су притворене неке из мени непознатих политичких разлога, а неке као проститутке. У затвору на полицији остала сам око 20 дана. За то време није нитко о ничем ме саслушавао, тако да ја у опће нисам сазнала зашто сам затворена.

Једнога дана у вече прозвана сам и изведена из ћелије у којој сам до тада била затворена и премештена у другу ћелију где сам била затворена са још двије женске и то Солумун Надом, студенткињом филозофије, по народности Хрватицом и Цвитковић Ружом, кућаницом, која је била Жидовка, али се је пред 10 година удала за Хрвата и прешла на ркт. веру. Обе су из Загреба. Оне ми нису причале зашто су затворене, али сам после од других чула, да је Солумун Нада затворена ради сумње комунизма, а за Цвитковић Ружу сам чула да је од некога била денунцирана, али не знам од кога и зашто.

Сутра дан смо нас три заједно са 40 Хрвата и 3 Србина отпремљене транспортом по полицији у логор у Јасеновац. Који су Хрвати и Срби били у овој групи ја не знам, само знам да је било 11 транвајаца.

На жељ. станици у Јасеновцу дочекали су нас усташе и преузели од полиције, те водили у логор. Најпре су ишли Хрвати, па ми три женске, а иза нас три Србина. Хрвати су одведени у логор у Крапје, а ми женске одведене смо у једну кућу, у којој су биле смештене обућарска и кројачка радња, у којима су радили Жидови и заточеници. Куда су одведени Срби који су с нама из Загреба дошли, ја не знам, јер су ови остали иза нас. Ми смо у овој кући имале своју засебну собу. По дану смо редили напуштене српске куће, које су се преправљале у усташке станове.

У логор нисмо никада залазиле.

Ми смо за време нашег боравка у Јасеновцу долазиле по храну у једну кућу крај православне цркве, у којој се кухала храна за усташе и заточенике. У подруму те куће био је затвор за заточенике. Ја сам се кадкада, а да ме не види који усташа, разговарала

са заточеницима, који су били затворени у том подруму и гледали кроз прозорчић, па су ми они говорили, да је у подруму вода, а тада сам их питала како спавају, рекли су ми да изнад воде положи даску под коју метну цигле и да на тој дасци спавају. Тако сам једног дана видела, где на прозорчић подрума гледа један заточеник са повезаном главом. Ја сам га питала шта му је, он ми је одговорио да су га усташе тукли. Из разговора са њим дознала сам, да нису сваки дан добивали нити хране. Како се је та кућа налазила близу православне цркве, то сам видела, да су усташе у православну цркву затварали јањце, где су их клали.

Након боравка од 20 дана у Јасеновцу премештене смо нас три у логор у Лобор Град.

За време нашег боравка у Јасеновцу усташе су према нама били безобразни и насртљиви. Тако смо једнога дана радиле у једној кући, па је један усташа родом из Лике напастовао Соломон Наду, те је хтио и пољубити, а други су се усташе томе смијали. Соломун Нада је плакала. То се је исто догађало и мени. Ја сам се притужила ради тога усташком воднику Матијевићу, а он ми је одговорио „Шта ће ти бити ако те једном пољуби.“ После сам се притужила и усташком поручнику Раки, који ми је обећао, да ће говорити са усташом, који ме је напастовао, а да ли је што подузео није ми познато.

У Лоборграду у логору поступак према нама заточеницама био је добар са стране Немаца, и у том погледу немам ништа исказати.

На 30 марта 1942 год. ослобођена сам из логора и на 31 марта 1942 год. дошла сам у Београд. Наведене двије заточенице Соломун Нада и Цвитковић Ружа остале су иза мене у Лоборграду.

Друго немам ништа исказати, а на исказано и прочитано ми могу се заклетити.

Довршено:

Саслушао и оверава:

Родић Ђуро с.р.

Записничар:

Аћимовић Јулијана с.р.

Бобинац Марија с.р.

ЗАПИСНИК
од 16 априла 1942 год.

САСТАВЉЕН У КОМЕСАРИЈАТУ ЗА ИЗБЕГЛИЦЕ И ПРЕСЕЉЕ-
НИКЕ У БЕОГРАДУ.

Приступила је непозвана ВАСИЉЕВИЋ РАДОЈКА, стара 35 година, кћи Захарија Богосављевића и Јелене рођ. Живановић, чиновница Шипада из Сарајева, удата за Саву Васиљевића, без деце, допремљена из логора у Лобору те изјави:

Ја сам била намештена као чиновница предузећа „Шипада“ у Сарајеву од године 1922 као и мој муж Саво, благајник Шипада. Још у јулу месецу 1941 год. приметили смо ми Срби чиновници и намештеници Шипада да с нама неће бити добро и многи су почели напуштали своја места и одлазити у Србију. У Сарајеву су иначе у месецу јулу већ била извршена многа хапшења чиновника Шипада, па су тако одведени од усташа чиновник Владо Спајић, родом из Чапљине, прокуриста, и за његову се судбину ништа није могло дознати. Спајић је био у сваком погледу исправан српски националиста. Исто тако отпочело се је и са прогонима Срба чиновника Шипада, по филијалама: Дрвар, Оштрељ, Срнетица, Добрлин, Приједор, Устипрача и Чајниче. Сви ови похапшени и одведени чиновници и намештеници Шипада махом су поубијани од стране усташа. Многи од њих, нарочито из Крајине, побегли су у Сарајево и причали нам о прогонима Срба чиновника Шипада.

Тако је у месецу јулу убијен Богдан Калаба, директор Шипадове жељезнице у Дрвару, као и машински инжињер Јовин из Дрвара, док се других сада не могу поименично сетити. Сигурно је једно према изјавама чиновника Шипада којима је успело да се на време склоне да су сви они чиновници Шипада које су усташе одвели, убијени.

У месецу јулу дошло је по свим предузећима Шипада у Босни до великих штрајкова међу радништвом које су у већини сачињавали Срби и то услед тога, што је у великом опсегу био смањен рад предузећа као и услед оскудице у животним намирницама. За ове штрајкове Хрватске усташке власти бациле су одговорност на Србе, па је ту и узрок страдањима Срба чиновника у Шипаду, над којима су се усташе освећивале не могавши да смире разбуктале штрајкове радника по разним Шипадовим предузећима нарочито у Крајини.

Тако је дошло и до мојега хапшења, као и хапшења мога мужа и осталих чиновника Шипадове Централне у Сарајеву. Дана 1 августа 1941 год. опколило је око 60 полицијских агената зграду Шипадове канцеларије у Сарајеву и у 8 сати ујутро на самоме послу ухапшени смо ја и мој муж као и још 11 других Срба чиновника Шипада. Након хапшења и дизања са посла без икаквог образложења одведени смо сви у зграду Српске православне Богословије у Сарајеву и ту предани у руке хрватских усташа. У овој згради био је логорник усташки Миле Антуновић из Макарске.

На првом кораку улазећи у зграду доживели смо сву бруталност усташа, који су одмах почели грозити се и претити не бирајући ни најгоре изразе и речи да нас и као људе и као Србе унизе. У рукама су имали неке гвоздене палице и запретили нам да нитко од нас неће изнети живу главу. Сместили су нас три жене одвојено од мушкараца у посебне собе, али одмах по томе пуштене смо у двориште на шетњу. Усташе су нас питале да ли смо комунисти или четници, а када смо одговорили да нисмо ни једно ни друго, узвратили су нам да ће нас без обзира на све то побити, па шта смо да смо. Од ухапшених чиновника Шипадових сем мене и мога мужа Саве били су ту: инж. Велимир Кос, в.д. генералног директора Шипада у Сарајеву, Милан Жица директор Шипада, Милош Антонић, секретар Шипада, Константин Костић, шеф књиговодства, Емануел Љубичић, чиновник централе Шипада, Јефто Јовановић, инспектор Шипада, Душан Лакић, чиновник набављачког одељења Шипада, Арсен Јакшић, Недељко Шантић, обојица чиновници Шипада, а потоњи Шантић братић је пок. песника Алексе Шантића. Од жена чиновница ухапшена је том приликом Зорка Ивано-

вић, родом Београђанка и Анка Баста, родом из Лике.

Истота дана око 11 сати пре подне дошли су у зграду Богословије два Немца од њих један официр немачке војске, а други у цивилном оделу и наредили одмах усташама, да нас не малтретирају, нити да нас куда одводе, те у наше животе не дирају. То нам је саопштио један млади усташа, који је био према нама одмах у почетку врло коректан, а зове се Марко Араповић, иначе ученик 7 разреда гимназије, који је након неколико дана напустио усташку организацију. Претпостављамо да је ова интервенција Немаца уследила на потицај наших колега Немаца из Шипада Рајхерта Макса и Хербста Макса.

У згради Богословије провели смо 8 дана а за све ово време поступак је с нама био добар, за разлику од она прва три сата кад смо истог првог дана од стране полиц. агената били предани усташама.

Да није било ове интервенције, у то смо сви уверени, били би ми сви из ове групе још првога дана одведени и побијени од усташа.

Кроз ових 8 дана проведених у усташком затвору у згради Богословије били смо живи сведоци бројних усташких злодела, извршених над Србима сељацима, које су непрестано доводили у зграду Богословије.

Својим очима сам гледала, како усташе на улазу у зграду чим затворе врата, ударају својим гвозденим палицама где стигну несретне сељаке, а највише и најчешће ударали су гвозденом палицом у вилицу сваког појединог од доведених, тако да је сваки ударац значио и избијање неколико зуба. Ове људе размештали су потом по разним собама и просторијама Богословије, где су вршене даља мучења. На свезане људе који су лежали, скакали су усташе са ормара на трбухе, те се је по свој згради Богословије разлегао јук и запомагање ових мрцварених људи. Кроз 8 дана које сам провела овде подлегли су мукама тројица Срба, док су ноћу одвођени бројни Срби из зграде Богословије полицијским аутом „Марицом“ ван града и ту убијени, а исто тако ауто је довозио све нове и нове групе Срба. Коло хапшења, мучења и убијања стално се обртало у једном непрекидном низу.

Храну смо добијали за то време од својих кућа, или из ресторана, но са својом родбином нисмо могли имати никаква додира.

Шестога дана по хапшењу приметили смо кроз прозор, који је гледао на улицу двојицу наших колега муслимана и то: Алију Градашчевића и Рамиза Капетановића, где се шећу испред Богословије с очитом намером да нам хоће нешто да дотуре или саопште. Није прошло пола сата и један млади усташа донео нам је кутије са цигаретама и у једној кутији нашли смо цедуљицу следећег садржаја: „Инж. Бишчевић и Анте Ледић јавили су се живи и здрави из Добрина.“

Нама је одмах пукло пред очима да смо узети као таоци за споменуто двојицу, јер су они на петнаест дана пре тога отишли из Сарајева у Дрвар и Оштрељ да угуше штрајк радника, па како се нису никако јављали у Сарајево, претпостављале су усташке власти да су убијени. Сада смо знали, да је то био свакако повод нашем хапшењу и узимању за таоце.

Овде у Београду, по доласку из логора дознала сам од колега из Шипада, који су за времена овамо избегли, да је предлог за наше хапшење и узимање за таоце дао полицији у Сарајеву и усташким властима намештеник Шипада Јукић, Хрват, којему име не знам, јер је исти говорио у неком друштву да се и он хоће да напије српске крви и освети.

Дана 8 августа 1941 године саопштено нам је да будемо спремни за пут у Госпић и да од својих кућа прибавимо најпотребније ствари. Саопштено нам је ово од полицијских агената Дулчића и Рихтерморца. Ствари које су нам биле одузете првог дана хапшења, приликом довођења у зграду Богословије, као сатови, накит, новац, наливпера итд. враћене су нам и ми смо их по оном већ споменутом према нама исправном усташу Марку Араповићу послали својим кућама. Кад је за ово дознао логорник Миле Антуновић, дошло је пред очима нас хапшеника између њега и Марка Араповића до жучног објашњавања и препирке, у којој је логорник Антуновић тргнуо револвер и уперио на Араповића.

У вече 8 августа после свих процедура сврстана је у дворишту Богословије поворка од 280 Срба мушкараца и три жене Српкиње. Људи су све два и два, повезани жицама, један за другог пре-

бачани у групама по 20-25 „Марицом“ на жељ, станицу, где су их одмах убацили у затворене теретне вагоне. Ствари и кофери, које смо на станици добили од своје својте пре поласка воза одузели су нам, нарочито оне вредније ствари, боља одећа итд. као и новац од којег нам је остављено по особи свега 200 динара. При овоме нашем транспортовању и целога поступку имао је главну реч логорник Антуновић.

У самом возу у сваки вагон постављена су 2 - 3 жандарма са пушкама и три до четири детектива. За све време до Сл. Брода из вагона се није смело излазити и како су вагони били претрпани људи су од муке падали у несвест, морали вршити велику и малу нужду и трпити страховиту жеђ. У Бос. Броду изашли смо из воза и праћени од 60 детектива прешли смо преко дрвеног моста у Сл. Брод, где смо на станици утоварени у вагоне треће класе и одатле посебном гарнитуром воза стигли у Госпић 10 августа око 10 сати. Ту смо допраћени у двориште казнионе Окружног суда и у овоме дворишту доживели смо страхан приказ: двориште казнионе било је препуно похапшених Срба, људи, жена и деце, свештеника, а понајвише сељака из крајева Југославије, понајвише из Босне и Херцеговине. На прозорима затворених ћелија видели смо измучена бледа или подбула лица ухапшеника немирних очију. Над нама је извршена поновна пререметачина од стране усташа и стражара Окружног суда, те сав новац који се нашао при нама одузет нам је као и све оно из куфера, што је претстављало неку вредност.

Напомињем да нити на путу од Слав. Брода до Госпића нико од нас из транспорта није смео узети кап воде или нешто хране на местима где би воз застао, а били смо пре више поносни да би молили за то наше спроводнике.

Нас три чиновнице Шипада биле смо одмах одведене и смештене у једну ћелију казнионе међу остале женске и у овој ћелији провеле смо 15 дана. Кроз ово читаво време довођени су кроз сваких пола сата транспорти Срба из разних крајева а исто тако одвођене групе Срба из казнионе у разним правцима: на оток Паг, Велебит, Јадовно, Оштарије итд. Језиве сцене дешавале су се у овоме затвору по разним мрачним собама и ћелијама затвора и то понајвише ноћу. Усташе су људе мучили, са клештима кидали месо,

као на пр. једном старцу, који је у грозним мукама умро, а многе су Србе убијали и ту у казниони на лицу места. Тако је на пр. у дворишту казнионе убијен један железничар из Херцеговине само зато што је пришао бунару да се напије воде. Пошто није било места у затворским ћелијама двориште казнионе било је препуно интернирцима, који су ту данима издржавали под ведрим небом и најтежу врућину као и невреме. Насред дворишта био је постављен један митраљез, као претња ухапшенима да морају бити покорни, у противном да ће сви бити покошени из овог митраљеза.

Дана 12 августа одведен је мој муж Саво са осталим чиновницима Шипада, као и великим бројем Херцеговаца, грађана и интелектуалаца из овога затвора у непознатом правцу. Кључари затвора рекли су да су одведени у Јадовно или негде другде на Велебит, а можда и на оток Паг. Шта је у ствари било није се могло дознати.

У Госпићској казниони добијали смо једном дневно и то у подне по једну кутлачу граха и парче хлеба. Како или није било или нису хтели дати посуђе за примање хране, људи су, а нарочито сељаци примали храну у ципеле, опанке или раширених шака, и тако је гутали.

После 14 дана све похапшене и смештене по ћелијама и затворским собама покупили су и транспортирали у логор у Јастребарско, а они који су се налазили у отвореном простору казнионичке зграде остали су и надаље у Госпићу. У овоме транспорту упућеном за Јастребарско било је око 200 особа, а међу мушкарцима се налазило и 7 Срба официра пуштених из немачког заробљеништва, који су у Загребу при повратку из Немачке скинути од стране усташа, опљачкани и у чарапама везани допраћени у Госпић. Ови официри провели су у ћелијама затвора извесно време и са транспортом у којем сам се и ја налазила допраћени су у Јастребарско. Од ових 7 официра, како сам касније у Београду сазнала, двојица су пуштена на слободу из Јасеновца, некако у септембру прошле године, а петорица су убијена у јасеновачком логору.

У овом транспорту спроведени су из Госпића у Јастребарско међу осталима и бивши Министри Др. Лавослав Ханжек и Др. Људовит Ауер. Др. Ханжек био је сав испребијан и отечен но др-

жао се хладно, стојички и око њега су се купили млађи ухапшени Срби, које је он храбрио и челичио. У овом транспорту налазио се је и адвокат Васиљевић, неznam да ли је из Тузле или из Травника. Било је ту много других угледних Срба, интелектуалаца, трговца, судија, но ипак највише сељака из Бос. Посавине. По доласку у Јастребарско, смештени смо у једну стару кућу и то ми Српкиње, Јеврејке и Хрватице као и мушкарци Јевреји и Хрвати по спратовима куће, а у подруму зграде, нездравом и влажном смештени су Срби мушкарци. Ова зграда била је сасвим запуштена са разваљеним прозорима и зидовима, шупљим плодовима, у којој су раније пре нашег доласка имали склониште пацови, мишеви и тичурине.

У логору се у часу нашега доласка из Госпића налазило око 2000 особа, понајвише Јевреја, Хрвата је било око 100, што мушкарца што жена, а Српкиња жена са децом око 180. Стање у овом логору уопште узевши било је ипак сношљивије него у затвору у Госпићу, морам одмах нагласити да је поступак према интернирцима био неједнак, што се види и одатле, да су Србе мушкарце сместили у влажни подрум зграде а пуштали их у почетку свега на пола сата шетње и ради вршења нужде, док се са Јеврејима и Хрватима поступало обзирније и могли су да се више и слободније крећу. Кухињу у овом логору су имали у својим рукама Јевреји, па је и при давању хране њима и Хрватима увек допадао бољи део.

Накнадно хоћу да споменем да смо са нашим транспортом од Госпића до Јастребарског путовали возом три дана и три ноћи, затворени у вагонима, без воде и без могућности вршења нужде.

У Јастребарском смо провели 14 дана, а одавде смо ми Српкиње и Јеврејке спроведене возом у Крушчицу код Травника, док су мушкарци Срби и Јевреји одведени дан раније наводно у Јасеновац. Иза нас остали су у логору у Јастребарском само Хрвати мушкарци и Хрватице.

Пут од Јастребарског до Крушчице трајао је опет три дана и три ноћи и проведен је под најтежим околностима. У Крушчицу смо стигли 1 или 2 септембра те одмах смештени у провизорно направљене дрвене баракe на једној ливади, направљене на голој земљи без пода. У нашој бараци било је смештено 380 жена и деце, од тога око 200 Српкиња а остало Јеврејке, док се у осталим бара-

кама налазило још око 500-600 жена и деце већином Јеврејки. Су-традан по нашем доласку доведен је у Крушчицу велики транспорт Јевреја и Јеврејки из Сарајева, спроведених од усташа. Ови Јевреји смештени су у остале слободне баракe. Овде је управљао логором неки Мандушић, негде од Макарске, врло неприступачан који нас је поред осталог мучио и глађу. Уз њега се налазило око 15 - 20 његових сарадника, све млађих усташа, људи без занимања, родом из Далмације, Лике и околине Травника. На први мах видело се да су то бескућници и моралне пропалице.

Управник логора који је водио бригу око исхране, дисциплине и реда у логору био је Др. Најер адвокат из Сарајева, иначе Јеврејин. Храну смо добијали једанпут дневно и то у бедним оброцима, а било је дана када нисмо примили ништа. Пакети који су нам стизали од родбине, или за Јевреје од њихове црквене општине у Сарајеву, никада нам нису предавани. Усташе су нам понекад продавали хлеб, сардине и друге намирнице, у ствари покрадене из пакета, који су нама били упућени, по баснословним ценама. Тако на пр. тражили су за мали хлеб 200-300 динара, а за кутију сардина 200 динара.

Сваки час вршене су у логору преметачине небили се нашло новца, златнине или какве одеће, обуће или рубља и т.д. Све што су нашли, и њима се свиђало одузимали су.

Усташе су врло често нападали и напастовали млађе жене и на око згодније девојке. Ноћу за време спавања пролазећи кроз бараку подизали су ћебад и жене откривали, позивајући их да иду са њима. Ради чега не треба за то питати.

Тако су једнога дана рекли и наредили трима девојкама да буду спремне за девет сати увече, те да их одвести да с њима заједно проведу ноћ. Ја сам о овоме одмах обавестила управника логора Др. Најера, а овај је одмах овај случај саопштио логорнику Мандушићу, који је, утврдивши да је достава истинита, затворио ову тројицу усташа, који су на своју одговорност хтели да изврше насиље над беспомоћним девојкама.

Било је много конкретних случајева да су над девојкама вршена силовања, но Српкиње су се у највишем делу томе одупрле па су ова насиља вршена у главном над Јеврејкама. Ових случајева

било је доста у логору у Крушчици, а нарочито и у великом броју страдале су од оваквог усташког насиља Јеврејке на отоку Пагу на Сланом, на Оштаријама и у госпићском логору.

Споменућу само једну Српкињу, којој име не могу навести, која је у Крушчици готово сваке ноћи излазила из бараке и подавала се усташама, говорећи да то чини само зато, да би сачувала од усташког насиља у том погледу друге Српкиње.

У логору у Крушчици били смо месец дана т.ј. до 5 октобра 1941 године, а онда смо у три транспорта спроведени у логор у Јасеновац, први транспорт самих Јевреја мушкараца, а ми жене Јеврејке и Српкиње превежене смо у два транспорта у Лобор, где смо стигле 7 октобра у поноћ. У Лобору смо смештене у један стари двораци. Било нас је смештено ту укупно 1450 највише Јеврејки, а Српкиња око 250 и 12 Хрватица.

Према осталима логорима ово је био управо узоран логор обзиром на поступак са нама. Лобором су управљали Немци, чланови културбунда, Командант логора је био Карло Хегер, урар из Загреба са својим братом. Немаца у овом логору било је пролазно око 10 док усташа у овом логору уопште није било на дужности. Поступак над нама Српкињама био је врло тактичан и обазрив премда је режим у логору био доста строг ради одржавања реда над овако великим бројем интернираних. Ту смо први пут могли да успоставимо везу са својима и са својом родбином те нам је било одобрено примање пакета са животним намирницама одећом и обућом.

Посредством инжињера Боровеца, курира јеврејске општине који је имао специјалну дозволу да посећује логор у Лобору ја сам поручила да се поведе акција међу Србима у Хрватској и Босни, да нам се шаље хитна помоћ у логор. Исти инж. Боровец саопштио је ово у Загребу гђи. Дијани Будисављевић супруги Др. Јулија Будисављевића, која је одмах развила велику сабирну акцију у Загребу и у Сарајеву па нам је убрзо за тим већ у првој пошиљци стигло 25 великих бала разних одевних ствари одеће и обуће, сакупљене у Загребу и у Сарајеву. Међутим од ове пошиљке Српкињама је допало једва десети део док су Јеврејке се у главном користиле овом пошиљком. До тога је дошло због тога што су Јеврејке

биле запослене у канцеларији логора и тако им је било омогућено да у пром реду и са најбољим стварима снабдеју Јеврејске жене и децу. То је свакако неправда, јер ова пошиљка од 25 бала робе била је упућена на моје име с тиме, да ја са једним ужим одбором делим робу најправичније. Међу овим посланим стварима предвиђенима да се поделе само интернираним Српкињама било је 350 пари ципела за одрасле и децу као и велики број финога рубља покривача, свитера, капута, ћебади, женских хаљина, капа, сапуна итд. Међутим како рекох највећи део разграбиле су Јеврејке и ако су оне примале посебне пошиљке од црквених јеврејских општина у Загребу и Сарајеву. Слично је било и са расподелом пакета са животним намирницама, које нам је врло често слала Гђа. Будисављевић. Тек у последње време добијали смо пакете уредно у своје руке.

Крајем децембра 1941 год. појавио се у логору трбушни тифус и захватио маха највише међу Јеврејкама. Њих је од тифуса померло преко 90 кроз три месеца, а догодило се је да је једнога дана 12 жена умрло од ове болести. И многе Српкиње боловале су од тифуса али су га преболеле. Мишљења сам, ја, као и остале Српкиње логора, да нас је од смртних последица ове болести спасао бели лук, који нам је слала гђа. Будисављевић.

Гђа Будисављевић долазила је 4 пута у логор међу нас и доносила нам све што је могла, а у новцу предала нам је око 13.000 динара. Ми Српкиње које смо биле интерниране у логору сматрамо је својом мајком и она нас је највише храбрила. У логор су долазили и лекари из Загреба и то Јевреји, који су нама Српкињама показивали врло слабу пажњу. У месецу новембру одтерећен је логор у Лобору оснивањем једног мањег логора у селу Горња Река, код Новог Марофа, камо је послано око 100 Српкиња и Јеврејки и смештено у једном старом дворцу. Ту се није појавио трбушни тифус, али исхрана је била издашнија. У овом логору било је слободније кретање али домаће сељачко становништво чинило нам је у свакој прилици услугу дајући нам све што су могли. На Божић добили смо у томе логору од сељака и сељакиња разне милоште, па и печеницу. Према нама показао је пажњу месни општински начелник.

Хрватски сељаци и сељакиње у овом крају кад год су долазили у додир с нама ограђивали су се од усташа у њиховом поступку

према нама Србима.

Имам евиденцију о смрти 20 жена Српкиња и двоје деце, од којих је највећи део умро у логору у Лобору. Према списку који сам водила то су:

1) Анђа Таминцић, стара 65 година, из Стоца, коју су усташе приликом спровођења Херцеговки из госпићског логора премлатиле на Оштаријама.

2) Стева Пејиновић, стара 75 год., из Госпића, умрла је у логору у Горњој Реци.

3) Биљана Радан, стара 16 година, из Стоца, умрла је у логору у Загребу.

4) Љуба Јовичевић, 53 год., из Стоца умрла у Лоборграду,

5) Госпава Грубјеша, стара 60 год., из Љубиња, умрла у Лоборграду

6) Јока Ђук, стара 71 год. из Љубиња умрла у Лоборграду,

7) Перса Зеленовић стара 60 год. из Мостара умрла у Лоборграду,

8) Гутеша Слободан, дете рођено у Лоборграду које је и умрло у логору,

9) Ана Спајић, стара 51 год. из Стоца умрла у Лобору,

10) Јованка Шаин, стара 60 год. из Мостара умрла у Лобору,

11) Драгица Лалић, дете старо једну годину из Мостара, умрло у Лобору,

12) Стана Топаловић, стара 65 год. из Стоца умрла у Лобору,

13) Мара Ковачевић, стара 65 год. из Невесиња умрла у Лобору,

14) Јован Стајић, стар 15 год. из Мостара умро у Лобору,

15) Аница Бјелић, стара 73 год. из Љубиња умрла у Лобору,

16) Јелена Радуловић, стара 25 год. из Сарајева умрла у Лобору,

17) Анђа Миличевић, стара 50 год. из Стоца умрла у Лобору,

18) Јелка Вукасовић, стара 60 год. из Мостара умрла у Лобору,

19) Сава Врањешевић, стара 50 год. из Госпића умрла у Лобору,

20) Момчило Гутеша, стар 8 год. из Бихаћа умро у Лобору,

- 21) Стана Бачић, стара 55 год. из Јасеновца умрла у Лобору,
22) Олга Лалић, стара 60 год. родом из Петриње, умрла у Лобору,

На Цвијети саопштено нам је од управе логора, да ћемо бити пуштене на слободу односно транспортом послане у Београд. Ноћу 29. марта о.г. кренуле смо из Лоборграда превезене аутобусом са стварима у Златар, а одатле жељезницом у Београд. С нама је путовао управник логора Карло Хегер у пратњи још двојице Немаца.

На пролазу кроз Загреб дочекала нас је на жељ. станици наша незаборављена госпођа Дијана Будисављевић са својим сарадницима и сарадницама који су се са њом заједно мучили и учинили све што су могли у слању помоћи нама у Лоборград. И овом приликом добили смо у возу од гђе. Будисављевић много рубља, хране, а на путу медикамената, цигарета и дописница.

Путујући из Загреба према Београду у једном месту ушло је у наш воз неколико усташа, који су нас почели провоцирати, али их је господин Хегер избацио тако да су посрамљени отишли. У Београд смо стигли 31 марта о.г. где нам је на жељ. станици приређен срдачан дочек од стране г. Максимовића Изванредног комесара за избеглице и након тога упућене смо на одбор у зграду Богословије.

Више ништа немам изјавити, а на све што сам изјавила могу се заклети.

Довршено:

Саслушао и оверава:

Вукдраговић Бранко с.р.

Записничар:

Таталовић Невенка с.р.

Радојка Васиљевић с.р.

ЗАПИСНИК
од 17 априла 1942 год.

САСТАВЉЕН У КОМЕСАРИЈАТУ ЗА ИЗБЕГЛИЦЕ И ПРЕСЕЉЕ- НИКЕ У БЕОГРАДУ.

Приступила је непозвана РАДОШЕВИЋ МАРИЈА, стара 49 год. кћи пок. Ристе Павића, и пок. Соке, рођ Мијатовић, православне вере, домаћица, мати двоје деце, удата за Милана Радошевића, трговца из Сарајева, те изјави:

Мој муж Милан Радошевић ухапшен је у Сарајеву још 3 маја прошле године, по сарајевској полицији те стављен у полицијски затвор. У исто време ухапшени су у Сарајеву и прота Милан Божић, бивши народни посланик и Др. Војислав Бесаровић претседник Трг. Коморе, у Сарајеву као и проф. Милутин Јањушевић, управник сарајевског позоришта. Мој муж задржан је у полицији 24 дана, а тада је с једним транспортом већином Јевреја, послан у логор Копривница. Овде је у логору боравио до почетка месеца августа пр. год. и само ми се одатле једном јавио. Из Копривнице је са другима Србима пребачен у Госпић, и то у Јадовно у Велебиту.

Средином августа прошле године причала ми је гђа. Рашета жена једног чиновника Окружног суда за осигурање радника у Сарајеву да је и њен муж ухапшен у Сарајеву од прилике у исто време, када и мој те дознавши да се налази у једном од логора у Лици одпутовала је у Госпић где је дознала од једног кочијаша Личанина, да јој се муж налази у једном пустом крају у Велебиту, на крчењу једног пута кроз шуму и то 40 км. далеко од Госпића. Овај кочијаш ју је, како ми је причала одвезао колима на то место и доиста наша је ту свога мужа, као и све остале интерниране Србе на раду, у тако бедном стању, измршавеле и изгладнеле, да их је било страшно погледати и једва их се могло препознати. Осим свога мужа, затекла је ту на раду Др. Воју Бесаровића, проту Милана Божића, те проф. Милутина Јањушевића, као и мога мужа Ристу. Описала ми је паћенички живот ових људи који су лежали на шумском лишћу и њиме се покривали живећи стало под ведрим небом и под будном паском усташа.

Причање гђе. Рашете уједно је и последња обавест о мојем мужу, те о њему нисам доцније ништа могла сазнати. Дана 29 октобра 1941 год. ухапсили су ме агенти сарајевске полиције и одвели

ме у затвор, саопштивши ми да сам ухапшена због тога, што сам тобоже прикривала духан у својој дуванџиници и слала га четницима као и со коју су пронашли код мене у већој количини, те што нисам на захтев полицијских власти предала радио апарат.

Због задржавања радио апарата осуђена сам од стране полиције са 30 дана затвора, но већ после 16 издржаних дана у затвору убачена сам у један транспорт за Јасеновачки логор. У овоме транспорту налазило се поред Срба највише Јевреја као и 8 Хрватица и неколико Хрвата. Међу Србима било је 7 или 8 стражара зеничке казнионе и сарајевског Окружног суда од којих по имену познајем Ђорђа Булића, стражара у затвору Окружног суда у Сарајеву и Душана Пикулића раније стражара у казненем заводу у Зеници, оца петеро деце.

Од Сарајева до Јасеновца нисмо на путу ништа добили за јело, а ни кали воде. Кад је транспорт стигао у Јасеновац преноћили смо у возу на прузи, а сутрадан ујутро јавили смо се усташком логору у месту Јасеновцу. Ту смо сви записани а затим су нас жене одвојили од мушкараца и вратили нас на жељ. станицу и возом даље спровели у Лобор град. Мушкарци из овога нашег транспорта задржани су сви у јасеновачком логору. У Лоборграду налазила сам се 6 месеци, а о приликама у којима смо се налазиле неби знала ништа друго и више рећи, него што су већ исказале друге преслушане Српкиње.

Морам са своје стране истаћи, да нам је највеће добро учинила гђа Дијана Будисављевић из Загреба, која нам је стално слала пакете са животним намирницама као и пакете са одећом и обућом, те водила рачуна о томе, да пакете примају жене са децом или оне које нису добивале пакете или какове пакете од својих кућа.

Исхрана је била у логору слаба, али приватни пакети као и пошиљке Гђе Будисављевић управо су спасили нас интерниране Српкиње. Управник логора г. Карло Хегер био је врло пажљив особито према нама Српкињама а нарочито је водио обзира према деци, да би сачувала здравље и боље се прехранила.

Околни Хрватски сељаци и сељанке у колико смо с њима долазили у додир, лепо су се с нама опходили и у разговору жалили су нас и нашу судбину, напомињући увек да би се све ово што уста-

ше чине према Србима могло једнога дана и њима осветити.

Сада мислим отићи својој кћери у Велико Градиште, која тамо живи удата за свештеника Гојка Ристића, раније свештеника у Високом.

Више ништа немам изјавити, а на све речено могу се и заклетити.

Довршено:

Саслушао и оверава:

Бранко Вукдраговић с.р.

Записничар:

Таталовић Невенка с.р.

Марија Радошевић с.р.

ЗАПИСНИК

од 18 априла 1942 год.

САСТАВЉЕН У КОМЕСАРИЈАТУ ЗА ИЗБЕГЛИЦЕ И ПРЕСЕЉБЕНИКЕ У БЕОГРАДУ.

Приступила је непозвана БАРАЋ ДРАГИЦА, стара 47 година, кћи пок. Илије и пок. Софије, рођ. Његовановић, домаћица, православне вере, из Беловара, доведена из Лоборграда (Лобор у Горњој Реки), те изјави:

Дана 3 августа 1941 год. у Беловару дошао је по мене жанд. поднаредник Плеша, којему имена не знам, већ и раније у жандармерији за време Југославије и позвао ме да идем са њиме у општину. Ја сам с њиме пошла, и ако сам изразила своје чуђење, што ме се на овај начин позива, кад општина иначе упућује писмене позиве странкама. Он ми рече да ће то кратко трајати, но није ме одвео у општину него у жанд. станицу. Ту ме је увео у једну собу, упитао ме је које сам вере, а кад сам му рекла да сам православне вере, ставио ми је питање били се хтела покрстити и прећи на католичку веру,

нашто сам одговорила, да сам већ једном крштена. Плеша ме је ударио тада снажно шаком под прса, као и леђа, тако да сам се одмах срушила на земљу. Кад сам се подигла одвео ме је у једну другу собу и наредио ми је да легнем на земљу потрбушке, па кад сам тако легла притиснуо је своју руку на моја уста да не могу викати и у томе часу пришао је један други жандарм и стао ме немилице ударати једном грабовом мотком по леђима и задњим деловима тела тако, да сам била од удараца сва црна. У један мах кад сам од бола у леђима подметнула десну руку на леђа на болно место ударао ме је мотком по руци и то тако, да су ми пребијена и осакаћена два прста услед напуклости костију, што је видљиво, јер су ми ова два повређена прста остала згрчена.

Исти дан предана сам котарској области у Беловару и ту преслушана и пресуђена на 5 дана затвора на основу жандармеријске пријаве, али зашто сам пресуђена и шта је наведено у тој пријави против мене нити ми је речено, нити ми је садржај пријаве прочитан и предочен. По издржаном затвору код котарске области стражарно сам спроведена Градском редарству у Загреб, где уопште нисам саслушана и након три дана по загребачкој полицији упућена сам са једним транспортом у Госпић. У овоме транспорту биле су самном још две Српкиње и то Милица Крајиновић из Загреба и Сара Враћеш из Сиска. У Госпићу смо са станице отерани у казниону Окружног суда и ту смештене у једну ћелију, где смо биле затворене 8 дана, али нисмо из своје ћелије могле видети шта се ради у згради казнионе. Храну смо примале једном дневно без хлеба, а надзор над нама имали су судски стражари. Приметила сам ипак да је затвор био претрпан ухапшеницима, као и затворско двориште. Ту су се налазили покупљени и позатварани Срби из свих крајева Југославије.

Из госпићске казнионе после 8 дана у њој проведених упућена сам са једним великим транспортом од 1000 особа, мушкараца, жена и деце, од којег је броја била већина Јевреја, возом у логор у Јастребарско. Пут до Јастребарског трајао је три дана у затвореним вагонима из којих нас нису никако пуштали, па смо поднели управо страшне муке и патње на овоме путу. Хране уопште за читавог пута нисмо добиле и налазећи се кроз три дана и три ноћи

у затвореним теретним вагонима, нису нас пуштали из вагона ни ради вршења нужде. Воз је сатима стајао на свим станицама и изгледало је као да никада нећемо стићи у Јастребарско.

По доласку у Јастребарско предани смо усташама и распоређени у једном великом магазину у којем се је раније држала храна. Мушкарце су угурали у подрум ове зграде, а нас жене разместили по собама.

Храна нам је давана без хлеба, а усташе нас нису злостављале. После 14 дана препраћене смо ми жене Српкиње и Јеврејке са децом бројем нас око 200-300 у логор у Крушчицу код Травника, где смо остале пет недеља. У овом логору било нам је најтеже, јер је храна била слаба и формално је владала глад. Усташе су то искоришћавале на разне начине, нарочито према млађим женама, којима су нудили храну неби ли оне пристале, да се са њима упусте у односе. Међутим неznam ни једног случаја да би се која од Српкиња упустила у интимније одношаје с којим од усташа.

Храна коју смо добијали састојала се ујутро од вруће воде, ручак у подне од чорбастог граха без икаквог зачина а увече за вечеру давали су по особи пола крумпира. Поступак је био лош и сваки час вршене су преметачине код интернираних, па ако би се нашла какова вреднија ствар или новац усташе су то одузимале. Догодило се чешће, да нам који усташа прода које јаје, мало хлеба или коју шљиву или јабуку за скупе паре, али одмах као по неком договору између усташа дошао би други усташа и оно што је која од нас купила одузео би, тако да смо у овом трговању са усташама остале и без новца и без купљене ствари.

Из Крушчице смо почетком новембра прошле године препраћене у Лоборград. Ја сам у Лобору провела три месеца, а затим са једном партијом од 63 Српкиње премештена у село Горњу Реку у један дворац. Надзор над нама имали су двојица Немаца, Загребчана, чланова Културбунда, те могу рећи да је стање у овоме логору било најсношљивије и живот интернираних обзиром на живот у другим логорима понајбољи. Ту смо биле смештене у лепим собама у дворцу, а слободно смо се кретале око дворца и по самоме селу. На пошту ради слања писама и примања пакета и новца ишле смо саме без њихове контроле. Исто тако слободно смо општили и са

сељацима и сељанкама у Горњој Реки и од њих куповали животне намирнице. Загорски сељаци и сељанке с нама су најлепше опходили, давали нам разне поклоне, а оно што би од њих куповали било је по најјефтинијој цени. Они су жалили нашу судбину и говорили нам да ће све бити добро на крају. Морам нагласити да су двојица Немаца који су водили надзор над нама у овоме логору поступали су с нама обзирно и фино.

И хигијенски услови у логору били су у Горњој Реки бољи но у осталим логорима, а то се види и по томе што се међу нама интерниранима није појавила зараза трбушног тифуса, као што је то био случај у логору у Лоборграду.

О нама у логору у Горњој Реци водила је бригу и Гђа. Дијана Будисављевић, из Загреба, шаљући нам разне пакете, а за Божић свака поједина од нас примила је од ње пакет с храном и другим за нас потребним стварима.

На три дана пред одлазак из интернације у Београд враћене смо из Горње Реке у Лоборград и одатле заједно са осталим Српкињама, које су се налазиле у Лоборграду отпутовале смо у Београд.

Више немам ништа да изјавим, а на све што сам рекла могу се и заклети.

Довршено:

Саслушао и оверава:

Бранко Вукдраговић с.р.

Записничар:

Стана Тепавац с.р.

Бараћ Драгица по Невенки Таталовић

ЗАПИСНИК

од 18 априла 1942 год.

САСТАВЉЕН У КОМЕСАРИЈАТУ ЗА ИЗБЕГЛИЦЕ И ПРЕСЕЉЕНИКЕ У БЕОГРАДУ.

Приступила је непозвана ШВРАКА НЕВЕНКА, стара 22 го-

дине православне вере, кћи Симе Швраке и Маце рођене Богојевић, домаћица, из Ковачевца код Нове Градишке, доведене из Лоборграда, неудата те изјави:

Дана 6 августа 1941 год. ухапшена сам код своје куће у Ковачевцу по једном усташи и жандару, те одведена у полицијски затвор у Нову Градишку. Ту сам преслушана но за ништа конкретна нисам осумњичена. Питали су само да ли сам одлазила неколико дана пре хапшења у село Пољане. Мислим, да сам денунцирана код усташких власти у Новој Градишки или код полиције од стране личног противника мога оца. Ово, међутим само претпостављам.

Истога дана по хапшену и то ноћу стражарно сам спроведена возом у Загреб усташком редарству. На редарству узети су само моји лични податци, док о другом чему нисам испитивана. Из загребачког усташког редарства после три дана препраћена сам са једном групом женских углавном Јеврејки и Хрватица, те две Српкиње у просторије загребачког збора, где се већ налазило око 800 ухапшених Срба и око 20 Јевреја. Пошто смо овде преноћили отпратени смо сутрадан сви из Збора на железничку станицу и смештене у теретне затворене вагоне, те упућени у Госпић. У Госпић смо стигли следећег дана у подне, а тада су мушкарци Јевреји и нас две Српкиње распоређене у госпићки логор, а Срби мушкарци у зграду казнионе Окружног суда. У логору у Госпићу налазило се већ неколико стотина Јевреја и око 250 Срба и Српкиња, жена и деце из Херцеговине. У овоме логору остали смо 7 дана, а о животу у логору наводим толико да смо храну у главном грах и кромпир без хлеба добивали три пута дневно. Поступак према нама није био неподношљив јер смо могли ићи слободно до реке Лике, где смо се могли прати, купати у реци, прати рубље, наравно све то под паском усташа. После 7 дана овде проведених одведена је једна партија самих Српкиња жена са децом међу којима сам се и ја налазила укупно нас око 120, на Оштарије, где смо смештене у једну шталу, која је имала две просторије. Овде на Оштаријама провеле смо три дана, те за ово време нисмо уопште добиле никакву храну. У логору на Оштаријама налазило се око 60 усташа, углавном Далматинаца и нешто Личана, а око 6 усташа допратило нас је камионима из госпићског логора на - Оштарије. У логору на Оштаријама за оне

две проведене ноћи у том логору усташе су покушавале извршити насиље над млађим и згоднијим женским у логору. Чинили су то на тај начин, да су ноћи долазили у просторије штале у којој смо биле смештене и позивали млађе девојке без разлике ову или ону да изађу напоље ван просторија. Ради чега су звани није потребно наглашавати. Њиховом позиву редовито се одазивала једна Херцеговка којој име не могу навести. Иначе жена средњих година и удовица те је остајала ван просторија у друштву са усташама по неколико сати.

Друго ништа нарочито не би имала навести о поступку усташа с нама у овоме логору где сам остала свега три дана, а већ раније сам навела да кроз све време проведено у Оштаријама нисмо примали ни мрвицу хране.

Са Оштарија пребачене смо опет у Госпићски логор где смо остале три дана, а тада је исти транспорт нас Српкиње попуњен са неколико Јеврејки упућен возом у логор у Јастребарско. Ту смо биле смештене у неку зграду рину, по изгледу као какав магацин, у којем смо затекли око 900-1000 интернираних Јевреја, Срба и Хрвата. Живело се у овом логору под сличним околностима као и у госпићском логору добијајући храну три пута дневно, али врло слабу и без хлеба. После 12 дана овде проведених транспортоване смо ми жене Српкиње возом у Крушчицу крај Травника и у овом логору задржане смо пет недеља.

О приликама у Крушчици у логору навешћу толико, да су ту усташе као и на Оштаријама ноћу често улазиле у бараке позивајући млађе женске да изађу из бараке и с њима се проведу, али колико ја знам њиховом позивању није се осим једне Српкиње ни једна друга одазвала. И мене лично позивао ја један усташа, обећавајући ми хлеба и сира и друге хране, да изађем из бараке и проведем с њиме ноћ, али се ја нисам његовом позиву одазвала.

Једном згодом, када сам ишла ради своје потребе ноћу из бараке до клозета удаљеног од бараке око 20 метара, пришао ми је један усташа ненадано, ухватио и хтео пољубити но ја сам му се свом снагом истргла из руку и побегла у бараку. Једном пак другом згодом изударао ме је кундаком пушке један усташа, зато што сам убрала са гране једну шљиву.

Сем мени догодило се то и многим другим Српкињама да су истучене од усташа. Тако на пр. ако је која од нас због жеђи пошла до једног извора из којег се је доносила вода да се напије свеже воде усташе су одмах ударале кундацима бранећи нам да пијемо воду када ми то хоћемо. На овом извору добиле су батине многе Српкиње. Иначе на овом извору усташе су и трговали продајући нам разне животне намирнице и примајући од нас новац, али увек с преваром, јер онај који би нам штогод продао договорио би се одмах са другим усташом да нам купљену ствар одузме, јер је било забрањено да узмемо ма шта друго осим хране која нам се давала с логорског казана.

Прилике су уопште узевши у овом логору биле толико бедне да се горе не може замислити. Храну смо добијале једанпут дневно и то без круха, а било је дана када хране уопште нисмо примили, а то је била као казна зато што смо поред прописане логорске хране куповали храну с друге стране и то од самих усташа. Усташе су нам по скупој цени испод руке продавали хлеб, сир, јаја, јабуке, и шљиве.

Бараке у којима смо биле смештене биле су слабе, тако да се руку могло провући кроз зидове бараке, а сем тога кров бараке је прокисавао, што је све изазвало појаву разних болести, нарочито међу старијим женама и децом. Пећи у бараки није било. Срећа је, што у овим баракама у Крушчици нисмо дочекали зиму. Почетком новембра пребачене смо ми Српкиње из Крушчице у Лоборград и ту смо остале до краја марта о.г. када смо доведене у Београд. У Лоборграду ја сам се разболела од трбушног тифуса и одлежала 7 недеља. Премда је логор имао лекара Јевреја, исти је слабу пажњу посвећивао нама Српкињама које смо биле инфициране трбушним тифусом. Срећом ни једна од нас није умрла.

О приликама у којима смо се налазиле у Лоборграду небих имала ништа више навести, него што су то изјавиле друге преслушане Српкиње, које су дошле овамо из Лоборграда, но морам истаћи да се ту с нама и најчовечније поступало, а и хранили смо се боље јер смо могле од својих кућа примати пакете, новац и све што нам је затребало. Морам истаћи да нам је највише добра у овом логору учинила гђа Будисављевић Дијана из Загреба, шаљући нам и

доносећи нам бројне пакете и новац те храбрећи нас да ће на крају бити добро.

Више ништа немам изјавити, а на све речено могу се и заклетити

Довршено:

Саслушао и оверава:

Вранко Вукдраговић с.р.

Записничар:

Таталовић Невенка с.р.

Шврака Невенка с.р.

ЗАПИСНИК
од 20 априла 1942 год.

САСТАВЉЕН У КОМЕСАРИЈАТУ ЗА ИЗБЕГЛИЦЕ И ПРЕСЕЉЕНИКЕ У БЕОГРАДУ.

Приступила је непозвана ТУШЕВЉАКОВИЋ ЉУБИЦА, стара 42 год., жена пок. Лазе Тушевљаковића, кћи пок. Васе и Соке рођ. Кашиковић, православне вере, из Добоја, добављена из логора у Лоборграду, те изјави:

Највећи прогон Срба у Добоју и Добојском срезу настао је у месецу августу 1941 год. док су пре тога у месецу јулу одведени по усташама, а по налогу хрватских усташких власти сви свештеници из Добоја и из околице у логор у Цапраг.

На дан 1 и 2 августа 1941 год. ухапшено је и покупуљено је 35 српских породица, а њихова сва имовина заплена. Исто тако доведене су из добојског среза и многе друге српске породице, те је 3 августа велики транспорт са свим српским породицама одведен теретним возом у логор у Слав. Пожегу.

Ноћу 23 августа пробудила ме је хука аутомобила пред мојим станом и кад сам погледала кроз прозор видела сам и чула като-

личког свештеника из Добоја Драгутина Камбера како виче: „Могли су нас изненадити“. Наиме те ноћи дошло је у самоме Добоју до сукоба и крваве борбе између усташа, који су тероризирали српски сељачки свет у селима око Добоја, и Србе из околине, која је борба потрајала око 2 сата, и после које су се Срби повукли из Добоја у своја села. После овога, догађаја домаћи добојски усташе, већином муслимани, покупили су у граду и ухапсили 19 Срба мушкараца и три женске и без икаквог испитивања одвели их до једне јаме у близини католичке цркве и ту их стрељали као и на једном новом просеченом путу између две добојске улице, који су пут месец дана пре овога догађаја правили по налогу добојских усташких власти највиђенији грађани Срби ив Добоја.

Од стрељаних Срба у Добоју од стране усташа наводим: Ису Бегована, казанцију, Бранка Кресоја, машиновођу, Ђорђа Митровића, машиновођу, машиновођу Велемировића, којему имена не знам, Милана Станковића бравара жељ. радионице на Усори, Љубомира Поповића, радника, а од жена Љубицу Поповић, мајку поменутог Љубомира Поповића, као и жену му Јелену, те Јованку, жену поменутог убијеног Милана Станковића.

После овог крвавог догађаја издан је проглас у Добоју и срезу добојском, а потписан по Поглавнику Павелићу, у којем се позивају сви Срби, који су напустили своје домове, да се врате својим кућама и да ће бити заштићени и они и њихова имовина, а исто тако тих дана кружио је један авион из Загреба и бацао летке опомињући да се одбегли Срби врате кућама својим, јер у противном да ће бити убијени сви Срби грађани из Добоја, као и остали који буду ухваћени, а села попаљена. Међутим то је била проста превара. Кад се народ вратио својим кућама ненадано су извршена бројна хапшења и око 150 Срба из добојског среза доведено је у Добој и затворено, те стављено пред преки суд. Сви су ови Срби по томе усташком преком суду кроз неколико дана осуђивани и то на смрт стрељањем, па је та казна и извршена. Суд је заседао у соколском дому у Добоју, доцније дому Поглавника Др. Анте Павелића. Међу стрељаним Србима био је велики број младића од 15-16 година, стрељан је и један дечак стар 13 година. У терору и прогањању Срба у Добоју истакли су се од добојских Хрвата: Махнић, чиновник

шећеране „Усора“, Емил Петаковић, бријач из Добоја, Драгутин Камбер, кат. свештеник, Ивић Бабић, кројач, Главанић, којему име не знам, по занимању бријач, а могу рећи и већина добојских Хрвата који су пришли усташама и са њима сарађивали.

Од Муслимана узели су учешћа у прогањању Срба трговци Мулалићи, а и адвокат Омер Муфтић, показао се непријатељем Срба. Док је један од најгорих био неки железничар, којем се имена не могу сетити, који је у дане убијања и стрељања Срба по Добоју већ извео и повео на место стрељања учитеља Вељка Николића, гостионичара Краљевића, породицу Синаоновића, но које је у последњи час од смрти спасао Хрват апотекар Ђуро Бојковић, склонивши их у своју кућу.

Морам истакнути да се овај апотекар Бојковић према Србима добро понио и у најкритичније време у своме стану држао око 50 Срба и тако их сачувао од усташког насиља и терора. Исто тако као пријатељ Срба показао се и добојски адвокат Др. Правдић, иначе Хрват. У свакој се прилици овај човек експонирао за прогонање Срба.

Од добојских муслимана лепо се понио према Србима трговац Хусо Авдић из Добоја.

У месецу октобру дошла је у Добој хрватска војска и у Добоју је било дивизијско седиште хрватске војске. Хрватски војници нису чинили насиља над Србима, него су једино имали дужност да чувају Добој од евентуалног напада четника, као и да чувају мостове и друге јавне објекте.

Дана 4 новембра усташе су блокирале Добој и тога дана у 4 сата после подне ухапшено је и позатварано још оно нешто преосталих Срба грађана у Добоју. Међу ухапшенима налазила сам се и ја и трговкиња Равијојла Лазаревић, а од мушкараца мој брат Митар Шаренац, затим браћа Саво, Божо, Миленко, и Јово Трифковић, Бранко Поповић, келнер, црквењак Лазар Марковић, Трифко Ђорђић, радник, Милош Божић, раније пословођа Батине филијале и Милош Ивић, сви из Добоја, те сутрадан ујутро упућени смо сви возом у јасеновачки логор, где су Срби мушкарци задржани а мене и Равијојлу Лазаревић спровели су даље у логор у Лоборград. У овом транспорту Срба из Добоја упућених за логор налазила су

се и четири Јевреја и две Јеврејке.

О приликама у логору у Лоборграду неznam што друго навести од онога што су већ изјавиле друге преслушане Српкиње, које су се налазиле у томе логору.

Друго немам ништа да изјавим, а на све речено могу се и заклетити.

Довршено:

Саслушао и оверава:

Вранко Вукдраговић с.р.

Записничар:

Невенка Таталовић с.р.

Љубица Тушевљаковић с.р.

Садржај

Реч приређивача.....	5
1. Идеологија као извор великог злочина.....	9
2. Логори Лоборград и Горња Ријека.....	14
3. Улога Диане Будисављевић.....	19
4. Богдан Рашковић.....	21
5. Зборник сведочења о логорима Лоборград и Горња Ријека.....	24
Извори и литература.....	29

ИЛУСТРАЦИЈЕ	33
--------------------	-----------

САСЛУШАЊА СРПСКИХ ИЗБЕГЛИЦА	59
------------------------------------	-----------

Ауторово издање

Редактура
Петар Б. Поповић

Лектура и коректура
Драгана Јовановић

Графичко решење
Дејан В. Ђурић

Корице
Здравко Мирчета

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343.819.5(497.13+497.15)"1941/1945"(093.2)
341.322.5-055.2(=163.41)(497.13+497.15)"1941/1945"(093.2)
341.322.5-053.2(=163.41)(497.13+497.15)"1941/1945"(093.2)

ЂУРИЋ Мишина, Вељко, 1953-

Лобор Град : хрватски логор српске жене и деце : саслушања српских избеглица /
(приредио Вељко Ђурић Мишина). - Београд : В. Ђурић, 2022 (Горњи Милановац :
Графопронт). - 181 стр. : илустр. ; 24 cm

Тираж 100. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр.
29-32.

ISBN 978-86-905731-9-6

а) Лобор Град (концентрациони логор) -- Историјска грађа б) Жртве рата -- Срби --
1941-1945 -- Независна држава Хрватска -- Историјска грађа

COBISS.SR-ID 62166281

Нова издања у припреми

БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА

САСЛУШАЊА СРПСКИХ ИЗБЕГЛИЦА

Нова издања у припреми

САСЛУШАЊА
СРБА ИЗБЕГЛИЦА

VOJNOISTORISKI INSTITUT I NA
ARHIVA I ZEMALJSKIM JEDINICA
Br. Reg. _____ F. _____
K. _____

ХРВАТСКА ~ СЛАВОНИЈА ~ СРЕМ

I

19